

TOMÁS

THE JOURNAL OF THE
UST CENTER FOR CREATIVE WRITING
AND LITERARY STUDIES

Volume 2 • Issue 6
2nd Semester 2014-2015

University of Santo Tomas
Center for Creative Writing
and Literary Studies

Tomás is a refereed journal published by the
UST Center for Creative Writing and Literary Studies

©2015 by the authors and editors

All rights reserved.

No copies can be made in part or in whole without prior written
permission from the authors and the editors

ISSN: 0119-7908

TOMÁS

The Journal of the
UST Center for Creative Writing
and Literary Studies

Cristina Pantoja Hidalgo
General Editor

Ralph Semino Galán
Issue Editor

Ned Parfan
Managing Editor

Robbie Villegas
Book and Cover Designer

Ina Abuan	Joselito D. Delos Reyes
Augusto Antonio Aguila	Dawn Laurente Marfil
Ma. Ailil B. Alvarez	Chuckberry J. Pascual
Joyce Arriola	John Jack G. Wigley
Michael M. Coroza	Joselito B. Zulueta
Mar Anthony Simon dela Cruz	

Editorial Board

Contents

<i>Ralph Semino Galán</i> INTRODUCTION	~ vii
--	-------

FICTION

<i>Christine F. Godinez-Ortega</i> A RAFTMAN IN THE RIVER OF TIME	~ 3
---	-----

<i>Nonon Villaluz Carandang</i> ANG HIGANTE AT ANG BIRHEN	~ 8
---	-----

<i>Joselito D. Delos Reyes</i> “HBD”	~ 23
--	------

<i>Amado Anthony G. Mendoza III</i> MOVOVUG: ISANG DIKSYUNARYO	~ 36
--	------

ESSAY

<i>Cristina Pantoja Hidalgo</i> ONCE UPON A TIME, UNDER THE PINE TREES IN THE OLD CAMPUS	~ 61
--	------

<i>Rofel G. Brion</i> TRANSLATION AS REVISION: ON TRANSLATING MY OWN POEMS	~ 77
--	------

<i>Raymond De Borja</i> PIECES	~ 88
--	------

P O E T R Y

Cirilo F. Bautista ~ 103
FIVE POEMS

Gémino H. Abad ~ 113
FIVE POEMS

Allan Justo Pastrana ~ 124
FIVE POEMS

Joel M. Toledo ~ 129
FIVE POEMS

Mesándel Virtusio Arguelles ~ 134
MULA SA CHI

Allan Popa ~ 140
TATLONG TULA

Vijae Orquia Alquisola ~ 144
**SA TUWING IKAW AY TAHIMIK
AT IBA PANG TINIG NG MGA
BATANG TINUTUKSO**

CRITICISM

<i>Rina Garcia Chua</i> THE REBELLION OF MARIANG SINUKUAN, OR WHY WE NEED TO DISCUSS PLACE MUTUALISM	151
--	-----

<i>U Z. Eliserio</i> ANG MGA BAYAN NI ROSARIO CRUZ-LUCERO	166
---	-----

<i>Soledad S. Reyes</i> PUSONG WALANG PAG-IBIG: ANG PAGTATATWA SA WIKA	183
--	-----

THE CONTRIBUTORS	207
-------------------------	-----

THE EDITORS	213
--------------------	-----

Introduction

Ralph Semino Galán

The sixth issue of the revived *Tomás*, the official journal of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies (UST CCWLS) contains the creative and critical output of an interesting combination of literary masters and emerging wordsmiths, a merry mix of top-billed writers and scholars, and authors who are still building and broadening their reputations in Philippine literature and criticism.

Among the literary luminaries who grace *Tomás* 6 with their new works are recently-conferred National Artist for Literature Cirilo F. Bautista, poet, short story writer, novelist, essayist and literary critic; UP University Professor Emeritus Gémino H. Abad, highly distinguished poet and foremost literary scholar and anthologist of Philippine poetry and fiction *from* English; UP Professor Emeritus Cristina Pantoja Hidalgo, fictionist, literary scholar, the grand doyenne of Philippine creative nonfiction, and director of the UST CCWLS; Ateneo de Manila University (ADMU) Professor Emeritus Soledad S. Reyes, foremost scholar and critic of Philippine popular culture and literature; poet-fictionist Christine Godinez-Ortega, head of the National Committee on the Literary Arts (NCLA) of the National Commission for Culture and the Arts (NCCA), and co-founder of the long-running Iligan National Writers' Workshop; bilingual poet Allan Popa, director of the Ateneo Institute of Literary Arts and Practices (AILAP); and fictionist and creative nonfiction writer Joselito D. Delos Reyes, perhaps the most popular of them all with 16,000 organic followers in Facebook.

Not to be dismissed are the other authors of this issue, who also have their own loyal, if not cult, following: poets Joel M. Toledo, Mesándel Virtusio Arguelles, Allan Justo Pastrana, and Vijae Orquia Alquisola; essayists Rofel G. Brion and Raymond De Borja (who are also poets, and in the case of Brion, a translator too); fictionists Nonon Villaluz Carandang, and Amado Anthony G. Mendoza III; and critics U Z. Eliserio and Rina Garcia Chua (who are also short story writers).

The four narratives featured in the fiction section are written in a diversity of styles, ranging from social realism to marvelous realism (of the Filipino variety), from city fiction to fairy tale. The first two are cautionary tales. Godinez-Ortega's "A Raftman in the River of Time," an excerpt from a novel-in-progress, reads like an allegorical fable that warns the readers against the dangers of avarice, and is replete with magical details that include a talking seahorse, an underwater kingdom, and a treasure trove of golden objects and precious stones. Framed within the year-long preparations involved in the celebration of the feast day of San Clemente, the patron saint of Angono, Rizal, Carandang's "Ang Higante at ang Birhen" fearlessly explores the exploitative side of the patronage system, as a hapless maiden, typically beautiful and innocent, falls victim to the machinations of the wealthy *hermano mayor*, the main benefactor of the annual religious festivities.

Unlike Amadis Ma. Guerrero's dark and depressing naturalistic city fiction, Delos Reyes' "Hbd" (which is also set in the urban jungle of Metro Manila), takes a lighthearted approach in narrating "the end of the affair" between the female protagonist and her boyfriend who are both millennials. Written in contemporary Filipino, the story can be read symptomatically as emblematic of postmodern Pinoy urban relationships: the almost instantaneous attraction, the swiftness of the courting period, the tumultuous togetherness afterwards, and the equally quick breakup, with just the three letters (Hbd) signifying that everything has ended. Or perhaps not, knowing how the configuration of such emotional entanglements is mercurial, highly dependent on what critic Barbara Herrnstein Smith refers to as "contingencies of value."

Reminiscent of Milorad Pavić's über innovative book *Dictionary of the Khazars*, Mendoza's "Movovug: Isang Diksyunaryo," another excerpt from a novel-in-progress, chronicles the destruction of the seaside town of

Ugac-Anafunan Sur by tidal waves caused by a super typhoon, brimstones from a volcanic eruption, and shifting sands due to illegal mining. What is most interesting, though, is the townspeople's loss of memory and its concomitant loss of language, and the existence of an idiosyncratic dictionary whose authorship, place and date of publication are unknown, without a foreword or even a page that explains its technical aspects—in short, a lexicon where the words are arranged very differently: “Kaiba sa nakasanayan nating diksyunaryo, medyo pekyulyar ang pagkakaayos ng mga lahoc sa diksyunaryo: may nakalaan na tatlo hanggang sampung pahina para sa bawat salita. At imbis na mga pormal na depinisyon, bigkas, at leksikograpong pagbabaybay, mga ginuhit na larawan ang tumatayong depinisyon para sa mga lahoc.” I am certainly looking forward to reading the rest of the narrative once this novel is finally published.

In the essay section, Cristina Pantoja Hidalgo, who has done extensive studies of women's memoirs, offers a memoir of her own, titled “Once Upon a Time, Under the Pine Trees in the Old Campus.” It consists of three short narratives. “Ghost of Christmas Past” is about a young man who seemed to the narrator “the fair young god of all my dreams” when she was seventeen. “Usahay” is about Danilo, a poet classmate who “existed in the periphery of this campus life.” And “Norma” is about a dear friend and fellow writer, whose grit and no-nonsense approach to life the narrator greatly admired, and whose untimely demise was a deep shock.

The other two essays in this section describe the creative process involved in the translation practice of Brion (“Translation as Revision: On Translating My Own Poems”), and the ekphrastic poems of De Borja (“Pieces”). Both essays illuminate the readers on what the two writers are trying to achieve in their translation and poetic experiments, respectively. Brion makes a definitive statement, “In empowering myself as a poet as I translate my own works from the original Filipino, I let my translations liberate my own works and allow them to aspire for totally new meanings in another language—a language not necessarily just American or British English. Filipino-English? Maybe. It may, however, even be a language that still awaits a name.” De Borja offers a more tentative appraisal, “I want to begin, sincerely, by admitting that the prospect of talking about my own book makes me feel uneasy. We say things about work we had written and find that in further thought, what we say it *is*, it is not; or we

find what we speak of, and are frustrated to find little of anything else. So I will not talk about *they day daze*, it is what it is (which I am certain, and also hope, as with any poetic text, differs for each of us that reads it). What I want to do instead is to remember encounters, chance meetings, associations—which somewhat led to the making of *they day daze*. All of which it is not.”

The eight suites of poems featured in the poetry section bear the unique linguistic stamps of their authors, their inimitable idiolects and distinctive turns of phrase. For instance, the first three pieces of Bautista’s suite of five poems lyrically express the persona’s yearning for disclosure and transcendence (“Was this the revelation I had waited for—/ truth and law inclined to the order of things?”) [“At the Top of Mount Santo Tomas”]; his conversations with God regarding the frailty of his corporeal self (“Can you blame me,/ You so far away/ in heaven?... Visit me. Take care of my body./ Or you’ll have to give me wings.”) [“Body Talk”]; and whether it is necessary for Him to punish human beings with a deluge to get His point across, (“I wish someone would tell me/ why it rained so much yesterday,/ ... God, give them a drink of water./ It’s dark enough where they have been.”) [“Too Much Rain”]. In the last two pieces, Bautista becomes more narrative as he shares his quotidian experience of living within the vicinity of the Philippine Orthopedic Hospital (“I live near a hospital and every day at intervals/I hear the shriek of ambulances as they/ speed through the neighborhood./”), and speculates on the circumstances surrounding his birth during wartime (“No ship/ sighted on the bay, the palm trees/ like coastal guards.) [“The Day You Were Born”]

On the other hand, the first three pieces of Abad’s suite of five poems articulate his insights on such subjects as the unreality of time (“our supreme fiction”) versus the realness of the poem [“Now”], the inevitability of death (“it is our common lot/...beyond protest,/ and no remedy./”) [“No Wants to Die”], and the inadequacy of language (“Words and words!/ how they lie shameless and bare/ like starfishes dead on bleaching coral,/”) to capture the stellar constellations of human thoughts [“Stick-writing with Mud”]. In the last two pieces, Abad immortalizes a hare-lipped housemaid of his childhood [“Manang Bitá”] who was both an enchanting storyteller and a staunch defender of her wards (“she was our Valkyrie,/ squat and feared, unkempt of hair,/”), as well as a married man’s recurring dream of

a “pale, shy girl smiling at a window, /” and the eventual fall after the spell was broken [“A Longing Like Death”].

Pastrana deals with how human beings experience and/or perceive motion and inertia in his suite of five poems which stretches language to its limits, as he simultaneously reveals and conceals, expresses and suppresses his insights on kinesis and stasis. These poems may leave the reader quite queasy and uneasy with semantic motion sickness, but the linguistic dexterity and syntactical daring deployed in their composition is impressive. Although carefully disguised and not immediately apparent on first reading, Toledo’s suite of five poems actually tackles Biblical themes and existential questions of a spiritual and religious nature, focusing on such figures as St. Peter the Apostle, Pontius Pilate, and Noah, among others, and on such issues as the human desire for harmony and deliverance [“Continent-making”], as well as the sad reality of disconnectedness and the loss of awe [“Schematics”].

Arguelles’ enigmatic cycle of poems “Mula sa *Chi*” posits certain statements on the human condition which are at best provisional, partial, even parabolic: “Kung gusto mong malaman kung ano ang kahulugan ng mga/ kumplikasyon, ang agwat ng malapit pero malayo, ang aalis/ o darating na kakulangan.//” [“Ano”]; “Madaling sabihin at madaling magpanggap na/ alam kung anuman ang ikot ng mundo.//” [“Vera”]; “Hindi ko alam, hindi ko alam kung pa’no ang sitwasyon sa dulo ng/ isang engkuwentro.//” [“Cho”]; “Hindi mo maibabalik ang pagkakataong pakawalan ang/ pagkakataong hawak mo.//” [“Vera”]; and “Hanggang sa dulo, sinusulat ko lang kung saan ko/ ilalagay ang kamay ko at wala nang iba.//” [“Olé”]

On the other hand, Popa’s three poems deal with aging and aging well “Dito ka sa lupa tatanda./ Paglipas ng panahon,/ ikaw na ang matanda./ Ikaw na ang magpapatanda.//” [“Pagtanda”]; the power of song to break free from the conventions set by society (“Naikulong ng kumbensyon/ ang iyong buhay sa hubog/ ng isang salaysay ng pag-ibig./ Ngunit hindi ang iyong awit.//”) [“Liham kay Arabella”]; and the impossibility of hoarding gold (“Hindi maikukulong ang ginto./ Ilang ulit mo mang ikandado ang pinto,/ ilang ulit mo mang susian,/ ilang ulit mang putulin ang tali ng hagdan.”) [“Liham kay Amburukay”].

Arquisola’s suite of five poems for children titled “Sa Tuwing Ikaw

ay Tahimik at Iba pang Tinig ng mga Batang Tinutukso” gives voice to the sentiments of youngsters who have been bullied into silence due to their otherness: a Moslem girl (“Hijab”), a gay boy (“Ang Aking Pangalan”), the deprived kid (“Mahal Kong Santa Klawns”), the oppressed child (“Ang Ibon sa Twitter”), and the silent one (“Sa Tuwing Ikaw ay Tahimik”).

Not to be outdone, the criticism section also features powerful pieces that address important national issues. In “The Rebellion of Mariang Sinukuan, or Why We Need to Discuss Place Mutualism” Chua emphasizes the importance of harmonizing the north places (“the spaces which are beloved, admired, and nice to look at”) and the south places (“the ones which are shunned, ugly, and environmentally degraded”), if we are to save not only our environment but the entire planet from total destruction. Chua analyzes the ecological poems of Hermينو S. Beltran, Jr., Abercio V. Rotor, and Myrna Peña-Reyes which thematically deal with the personae’s personal relationship with a particular place, a subject matter that truly matters in the light of the natural and manmade disasters that have been plaguing the Philippines with increasing frequency since the start of the New Millennium.

Eliserio’s “Ang mga Bayan ni Rosario Cruz-Lucero” critiques the critic’s construction of the concepts of “nation” and “the other” in her book *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*, as well as her still unpublished doctoral dissertation titled “Negros Occidental 1970-1986: The Fall of the Sugar Industry and the Rise of People’s Theater.” With characteristic humor, Eliserio observes, “Sa dulo ng kanyang lekturang ‘Writing to the Music of Pestle-on-Mortar,’ nagpahayag ng disablist na sentimyento si Lucero. Sabi niya, ‘Not to love our own people and our own music is akin to being deaf in a land of musicians,’ na pailalim na panunupil sa mga bingi (pinapalagay at pinapalabas na masamang bagay ang hindi makarinig). Baka ang ‘our’ ni Lucero dito’y tumutukoy lamang sa ‘tayong nakakarinig’ at isinasantabi ang mga bingi? Hindi ito eksaheradong pagbabasa kundi pagpapatuloy lang ng itinuro ni Lucero, na siya ngang naglalahad ng mga estruktura ng pang-aapi sa imahen ng ‘promdi’ at ‘mabuting babae.’”

Reyes examines the use, misuse, and abuse of the Filipino language in popular culture, from the Philippine Revolution of 1896 to the present, in her critical essay titled “Pusong Walang Pag-ibig: Ang Pagtatatwa sa Wika.” According to Reyes, our native tongue’s loss of prestige is partly due to its

being denigrated by important Filipino personalities as belonging only to the provenance of the so-called “bakya” crowd, a term coined by National Artist for Film Lamberto Javellana, after two of his movies flopped in the box office. She also cited Miss Universe 1969 Gloria Diaz’s condescending attitude towards our nation language, when she declared in an interview that “I use Tagalog to speak to the maids.”

The diversity of works, both in terms of thematic concerns and stylistic approaches, featured in *Tomás 6* harbors well for Philippine literature in this Millennium, with its interesting synergy between writers belonging to different generations, as well as between creative writers and literary critics.

F i c t i o n

*A Raftman in the River of Time**

Christine F. Godinez-Ortega

On a hot day, the raftman, a young man named Benito, who occasionally fished to enjoy broiled white meat, decided to swim in the River of Time. He took off his shirt and placed this alongside his sandals and his wide-brimmed *buri* hat. As he began to roll up his pants, he heard a voice calling out, “Help me please.”

Benito turned and tried to figure out where the voice was coming from. He looked toward the mouth of the river and walked briskly toward where he believed the voice was coming from. He arrived at a junction where the waters cascaded copiously over a mound, the white froth rushing, weaving in and out of the small waves.

“Help!” again the voice came, only it was clearer and louder now. The young man raised his hand over his eyes, and he saw movement a few feet away from where he stood. Tiny, yellowish fins between two small, mossy rocks were moving in the water. Then he saw what looked like a crowned head bobbing up and down above the moss.

“A seahorse!” whispered Benito. He could hardly believe he was looking at a seahorse over a foot tall, its body as big as a medium-sized cup. It was trapped between the rocks and it seemed to be weakening. It looked like it was dying. It must have strayed into the river’s mouth in search of plankton and crustaceans when its body got caught among the grasses wedged between the rocks. Its head nodded several times urgently to beckon the young man to come and free it. Benito rushed

toward the mossy rocks where the water was knee-deep. The seahorse was turning white. Its eyes seemed to pop and recede in their sockets every second.

The young man Benito rushed and bent over the rocks in the water. He stretched his arms to try to free the seahorse from the rocky wedge. This time the seahorse's eyes didn't seem to move as much, but it began to open its mouth to speak. "Please be careful. You might break my fins or step on my tail."

But Benito hardly heard the seahorse's weakened voice as he tried to pry open the rocks.

"This is difficult. I'll try my best to free you," Benito said. Benito, drifter, born loser, thought this must all be a joke. He had heard many stories about the creatures of the river, but he hadn't seen a seahorse in his life. He could smell the sea in the air, and a sudden thought crossed his mind, which wasn't often, for he did things instinctively. "This must be an omen," he said to himself again, raising a heavy foot deeper into the water.

"Stay alert," he instructed the seahorse who, at one heave from the young man, wriggled out of the rocks and landed in the frothy waters.

"Where are you?"

The seahorse moved, stretching its neck. It tried to curl up its tail but its end couldn't turn as fast as the seahorse wanted it to. The seahorse straightened its body and spoke to the young man.

"Thank you for helping me. Ask me anything you want from the sea and I will try to give it to you." Benito stood up straight himself.

"I don't want anything. I came here to cool myself."

"Surely you'll not refuse me if I invite you to my kingdom."

"And where's your kingdom?" The young man laughed a little.

The seahorse snorted and before Benito could do anything, he was on the seahorse's back. In the deep, the seahorse grew into a giant being. It was Benito's turn to gape. He had become as small as a medium-sized cup. Again, with a snort, the seahorse pulled him deeper into the waters.

Down, down, down they swam, the seahorse expertly steering, bringing him through the waters, avoiding a whirlpool where a large python was said to dwell—an ancient story, but he didn't realize that the creatures of the deep believed it. Getting more confused, the young man could

do nothing but hold on to the seahorse's wavy back, occasionally feeling its roughness in the water.

They passed through tall sea grasses. They swam higher, at eye level, now and then diving to avoid a sleeping sea cow, and a sunken boat overrun by fish of all shapes and sizes.

The kaleidoscope of colors almost blinded Benito. There was a small kingdom of corals ruled by the King of Shrimps. Starfish conveyors moved lazily close to them. Their passengers of squid, tiny fish, and shrimps lay back on sofas of sea grass, ignoring the pair. Benito, who you already know wasn't much of a thinker, did not care to even define for himself such an impossibility. He and the seahorse moved swiftly from side to side like fish, but more often they moved abruptly through the current until they arrived at an opening of a large cave. The seahorse stopped and said to the young man, "Here we are. This is my home." It pointed with its snout towards a golden front porch with stairs encrusted with precious stones.

"My Father and Mother already know about your good deed and they have prepared a feast for you. My brothers and sisters will provide entertainment."

When Benito realized where he was at the moment, he was surprised to discover that he was still alive and that this wasn't a dream at all. His limited perception of his surroundings assured him he hadn't drowned. He hadn't died. All this was real. As he stood on the white sand, he felt something heavy behind his ears, so he raised his right hand to his ear and brushed it from behind. He felt something that was never there before.

"What's happening to me?" he asked, because he felt three layers of soft tissue behind his ear.

He felt for the other ear too, and the same soft tissue was likewise attached to his skin.

"Your gills," said the seahorse matter-of-factly.

"Gills? How? I'm turning into a merman?" he asked, alarmed.

"Don't worry. It is a precaution. It is temporary. If you don't want to stay with us, I'll bring you back to the earth's surface," the seahorse solemnly said. "But, first, I'll take you to the treasure room for your reward, as all humans who have something to deserve it are given. Don't touch anything until you have made up your mind about what treasure you want

from there. Then I'll present you to my parents," the seahorse said, giving Benito a toothless grin.

The young man weighed in his mind what these treasures could be. He thought of owning some, and he thought about his home with as much thinking as he had never done before. This was too good to be true. He became thoughtful for a moment and then he decided to get only diamonds if there were any in the treasure room. "If there are diamonds," he said, "I'll choose the biggest ones," and he smiled because he knew if he had the precious stones he would become rich—the richest man on earth. He would live in the biggest house instead of a small one. He would have all the servants to cater to his every whim. He would not ever need to fish again.

Both came before a large, dry place where the sand turned darker, moist, and gooey, as if some liquid was oozing from somewhere underneath. Although Benito could feel the moistened sand with his bare feet, the glitter from the gems and golden objects that lighted the large room drew him towards the open-shelved cabinets. The young man's eyes moved greedily up and down, and from side to side. The seahorse was observing him closely and said, "Don't rush. Pick only what your heart desires but, I must warn you, get only what you need, or you will die."

The young man didn't seem to hear the seahorse. He stared without blinking at the many precious gems: rubies, pearls, emeralds, and diamonds, and golden goblets, swords, daggers, shields, small golden boats, and chests strewn about before him. One side of a shelf was weighed down by necklaces, bracelets, and rings of precious stones. There were bright red corals fashioned into brooches, chokers, and bracelets. Benito had never seen such treasures in his life.

He moved quickly towards this shelf and, forgetting what the seahorse had said, he grabbed the necklaces, bracelets, and rings of precious stones and stuffed them into his pockets. When he looked up again, his attention was caught by a small raft made of solid gold, flashing yellow beams from the shelf. On its floor were oars of pure gold. Forgetting the jewelry bursting in his pockets, he snatched the golden raft with the golden oars, and in his hurry, broke the raft instead. All of a sudden, its golden tint turned white, and when he looked at these in his hands, the golden raft had turned into broken corals. The seahorse shook its head from side to side in disgust.

“You mortals are the same. But because you showed me kindness, for you saved my life without giving it much thought, I will bring you back to earth. You will have no memory of my sea world. Back on earth you will no longer hanker for your kin or home. You will never go hungry, nor will you ever get sick. You will become the tireless raftman, ferrying men and women between worlds and the underworld. You will serve the river *diwata* until the young woman arrives who is destined to cross to the great beyond to claim her destiny. Then you must ferry her across the River successfully.

Benito was only half listening to the seahorse. He didn’t realize the consequences of the choices he had made while he was underwater. Then he found himself again by the riverbank. His rolled-up pants were as dry as the day was hot.

Ang Higante at ang Birhen

Nonon Villaluz Carandang

Ang Pista

Napupuno ng kumakaway at makukulay na banderitas ang kahabaan ng lansangan at liwasan ng bayan ng Angono. May *endramada* na gawa sa kawayang arko na kinayasan na parang mga pinong mga balahibo, sari-saring isdang papel tulad ng kanduli at tilapia, may iba pa itong palamuti tulad ng lambat at sirena sa mga poste nito, at may mga bilaong pinalamutian ng makukulay na bulaklak ang nangagsabit sa itaas na may titik ng pangalan ng bayan at larawan ng patrong si San Clemente.

May gayak ang simbahan at nakahanda ang mga karosa para sa prusisyon. May mga sari-saring bulaklak ang altar at yarda-yardang itinuhog na sampaguita at ilang-ilang ang mga santo. Masasamyo ang mga ito na tila nagpapahiwatig ng kabanalan ng mga Santong kailanman ay hindi kumurap sa mga nananampalataya.

Maririnig ang pagtipa, pag-ihip, pagpalo ng mga instrumento sa mga dalawang pangkat ng mosikong nakaunimpormeng puti at asul, na pinangungunahan ng mga tambol mayor na may baton at bandilang pinaiikot ng kanilang matitikas na kamay. Kalimitan silang nangunguna at nahuhuli sa prusisyon sa umaga o sa gabi.

Nakasandal sa bakod ng patio ng simbahan ang mga higenteng gawa sa papel na may pampatigas na kawayan. Mayroong lalaki at babaeng higante, na kapwa naman nakapamewang. Kinakatawan daw nito ang mga mestisong Kastila na naging bahagi ng kasaysayan sa pananakop ng Espanya sa Pilipinas. Sila ang mga mayayaman at ang nagmamay-ari

ng mga sakahan. At ngayon, tila naghihintay ito ng atensyon ng kanilang mga tagapagpagalaw.

Nasa simbahan din ang mga matatandang deboto na nananalangin para mabuo ang nobena at padasal sa mga kaanak na mayroong hinihiling. Ito ang mga kahilingan na kahit ang salapi ay walang kapangyarihan at bisa upang maibigay o matupad. Hinihiling kadalasan ang pagkakaroon ng anak, o asawa, o ng magandang ani, o lunas sa malubhang karamdaman. Napupuno ng mataimtim na panalangin ang simbahan at ang prusisyon ni San Clemente.

Marami ang naglalako ng mga kakanin, mga laruang gawa sa lata at kahoy, mga ibong martines, maya at tarat na nakakulong sa sawaling hawla. Napupuno ang kalye ng *sidera*, ang mga panindang nakalatag sa kalye tulad ng mga gamit sa bahay, mga laruang kabayo na gawa sa pinagdikit-dikit na papel, kasoy, mga laruang anyong prutas at gulay na gawa sa luwad, at mga sari-saring panindang maaaring makita sa araw lamang ng pista.

Ang lahat ng paghahanda para sa matagumpay na pista ay hindi lamang inihahanda ng simbahan at ng munisipyo. Abala rin ang iba pang tauhang sangkot sa pagdiriwang ng kapistahan. Taunang pinangungunahan ng Hermana o Hermano Mayor ang paggabay at pagbibigay ng suportang pananalapian. Ito ang malimit na nagbibigay o humahanap ng pondo para sa mga gawain sa kapistahan. Gayon din naman, pinipili sa pamamagitan ng bunutan sa gabi ng Linggo ng Pagkabuhay ang mga mayyuming kadalagahan na gaganap bilang Tenyenta, Kapitana, Konsehala. Mayroong pito hanggang walong kadalagahang Konsehala, at nag-iisa lamang ang Tenyenta at Kapitana. Sila ang mga dalagang magiging kinatawan ng pagdiriwang ng pista at sa pagtatapos ng Semana Santa.

At naroroon din ang napakaraming kababaihan na dadalo at makikibahagi sa parada bilang mga Parehadora. Kalimitan silang mga nakabakya at may dala-dalang sagwan, na siyang kumakatawan sa mga mangingisda sa lawa. Ayon sa mga nakatatanda sa mga kadalasang nakikibahagi noong araw sa prusisyon sa pista ni San Clemente ay ang mga kalalakihang mangingisda at magsasaka. Naisipan at nagkaroon ng pagnanais ang mga kababaihan na makibahagi na rin kung kaya't kinuha nila ang mga sagwan ng kanilang mga kabiyak at saka sumama sa prusisyon.

Ang Tenyenta, Kapitana, at mga Konsehala

Pinipili rin sa pamamagitan ng bunutan sa pagtatapos ng Semana Santa ang Tenyenta, Kapitana, at mga Konsehala, na pawang mga kababaihang magiging tampok na tauhan sa pagdiriwang ng Biyernes Santo, Sabado de Gloria, at Linggo ng Muling Pagkabuhay. Pinipili sila isang taon bago ang kanilang pagsisilbi bilang Tenyenta na siyang bumibigkas ng tekstong *dicho* bilang pagbibigay-pugay, at ang Kapitana na nagtatanghal sa pagbigkas ng *dicho* at nag-aalay ng isang sayaw sa araw ng muling pagkabuhay ng Panginoong Hesus at sa pagtatanggal ng belo ng Birheng Maria, at ang mga Konsehala na palaging nakasubaybay at maaaring pumalit sa Tenyenta at Kapitana kung sakaling may mangyari at hindi magampanan ng alin man sa dalawa ang kanilang tungkulin. Isang taon ang kanilang isinasagawang paghahanda upang kanilang makabisa ang teksto na bibigkasin, maisayaw ang komplikadong pag-indayog, pag-ikot, at pagbali ng katawan sa gabay ng nag-iisa at nakatatandang tagapagturo, upang maging ehemplo ng kabutihan at kalinisang puso, para masukatan ng ilang magagarbong kasuotan para sa iba't ibang okasyon, at upang magsagawa ng mga proyektong may pakinabang sa bayan ng Angono at mamamayan nito. Kinakailangang manatiling dalisay, birhen, at madasalin ang kababaihang pipiliin, lalo na ang Kapitana na siyang pinagpipitaganan sa tatlo.

Ang Higante at Mamumukot

Walang anumang nagduda nang mabunot ang pangalan ni Eloisa sa papel na Kapitana, ang tinuturing na may matatas na dila at matalino sa kanilang bayan dahil sa mga medalya nitong iniiuwi kada pagtatapos ng taong pampaaralan sa Angono; samantalang si Aida ang napiling Tenyenta na kilala dahil sa kanyang karikitan, mayuming pagkilos, at pagiging madasalin. Si Belen ang isa sa pitong kadalagahang nahirang na Konsehala, na ang tanging hinangad lamang ay ang maging Kapitana dahil sa ito ang inaasahan sa kanya ng kanyang inang ilang ulit na gumanap sa ganitong papel. Matindi ang pagnanasa ni Belen upang maging Tenyenta, bagaman naisagawa na ang bunutan matapos ang Mahal na Araw sa buwan ng Abril, at nakapili na ng kadalagahang magsisilbing hiyas ng bayan ng Angono at tagapagpatuloy ng tradisyon.

Nagsimula ang kanilang mga gawain sa buwan ng Mayo, kung saan sila naging abala sa Flores de Mayo, Santa Cruzan, at nobena para sa Mahal na Birhen. Nagsimula na sila sa mga gawaing pambayan ng Angono, tulad na lamang ng pagtuturo ng katesismo sa mga kabataan tuwing Sabado at ang pangunguna sa mga padasal hanggang sa sumapit ang buwan ng Setyembre kung saan sila inihahanda para sa kapistahan ni San Clemente sa ika-23 ng Nobyembre. Isinasama sila sa mga palatuntunan, padasal at mga paligsahan na kaakibat ng kapistahan. Dinadamitan sila, inaayusan at ginagayakan ng mga alahas. Sadyang pinaghahambing ng mga taumbayan ang kanilang kagandahan sa isa't isa. Subalit kay Eloisa ang mas malimit bigkasin na pangalan, lalo na ng mga kalalakihan. Madalas ito ang laman ng kuwentuhan, umpukang may kaharap na serbesa o marka demonyo, o pustahan kahit pa tila mga tandang sa tupada ang tagisan at paligsahan ng mga kalalakihan para malapitan at makilala man lang ang babaeng ito. Naging biruan tuloy ang pagiging pampalubag-loob at pangalawahan, o manapa'y premyo para sa talunan na si Belen. Samantalang si Aida naman ang pinangingilagan nila dahil sa pulis ang ama at may katungkulan sa konseho ang ina nito.

Nagbibiruan nga ang ilang binatilyo na sila ang magiging kasintahan ni Eloisa sa pagtatapos ng katesismo sa simbahan. Bagaman, lahat sila ay napipipi at nawawalan ng lakas ng loob sa tuwing napapalapit sila at nangingitian ni Eloisa. Kakaiba ang kanyang mga matang nangungusap at ang labing nangangako ng tamis, at ang mga pisnging may ligamgam sa dampi, at buhok na matutukso at nanaisin ng sino man ang mahaplos.

Ang Hermano Mayor ang nangungunang tagasubaybay ni Eloisa. Palagi niyang binabanggit sa kura ang mga gawaing dapat na pangunahan ng dalaga, kahit pa nakakaligtaan na niyang isama sina Belen at Aida. Mayaman ang Hermano Mayor. Hindi makukuhang sukatin ng abot-tanaw ang kanyang mga lupain o sakahan, kulang ang mga daliri para bilangin ang kanyang mga kabayo at baka, halos singlaki ng munisipyo ang kanyang pamamahay na may bakurang singlaki ng lote ng simbahan. Pagmamay-ari rin niya ang maraming Santong garing na may adornong pilak at ginto na kilala sa buong bayan ng Rizal. Mababakas sa kanyang noo at nakakalbong tuktok ang kanyang edad na nasa limampung taon o higit pa. Tahimik siya, ngunit alam niya kung kailan dapat magsalita. Alam niya kung papaano mangatwiran kahit pa sa harap ng Alkalde o ng Kura Paroko. Palibhasa'y nakapag-aral sa Europa at mayroong pamilyang kinikilala sa buong lalawigan. Matangkad ito

sa karaniwang mestiso at may pangangatawang singlaki ng bariles ng langis. Kaya nga marami ang nagsasabing siya ang maaaring gawing hulmahan ng mga higantes na ipinaparada sa tuwing kapistahan ni San Clemente. Tahimik subalit may itinatagong bangis sa kalooban.

Kahit kailan ay hindi nila ito nakitang naglakad at bumati kahit kani-no man. Sakay ito ng kanyang karuwaheng hila ng dalawang itim na kabayo. Bagaman, napapangatawanan niya ang pagiging Hermano Mayor at naging panata na ng kanyang pamilya ito para sa patron. Napapanagumpayan din niya ang maihayag ang maikling talumpati, kahit pa walang sino man ang interesado sa kanyang sasabihin. Pinapalakpakan siya ng mga taong sabik makita ang kanyang mga inarkilang mang-aawit mula sa Maynila at ang pag-awit ng Kapitanang si Eloisa sa ilang okasyon sa munisipyo.

Siya ang Hermano Mayor, si Senyor Prado Exaltacion. Inaakala at nararamdaman niyang mapapasakanya ang lahat ng magustuhan niya. Ganito kasi ang pagpapalaki sa kanya ng kanyang mga magulang. Ganito kasi ang nagisnan niya bilang nag-iisang anak ng mag-asawang nagmula pa sa Espanya.

Kaya nga nagustuhan niya si Eloisa. At kahit na si Belen ang nabu-not ng Alkalde, ang pangalan ni Eloisa ang binanggit nito. Ang Alkalde ang nagboluntaryong bubunot ng mga kadalagahan sa taong yaon. Kakatwa man ay pinahintulutan na ito ng *Comite de Festejo*. Dalawang malulusog na guya ang katapat nito para pangahasan ng alkalde ang pagpapalit sa pangalan ni Eloisa, na sinang-ayunan naman ng marami. Mahusay ngang pumili ng ari-arian si Senyor Prado, at alam niya kung paano ito aangkinin.

Mula noon, napapadalas na ang paghahapunan sa bahay ng Hermano Mayor. Palagi niyang iniimbitahan ang mga matatandang madasalin, ang kura at ang mga dalagang napili, lalo na ang kanyang pinili. Madamot siya sa anumang salita o pahayag sa mukha, subalit sagana siya sa kanyang mga ipinahahain sa komedor at kung minsan ay sa hardin. Madalas siyang magpahanda ng adobong pato at enseladang hipon sa mangga at kamatis. Nais niyang siguruhing malinis ang pagsasagawa ng mga gawain para sa kapistahan ni San Clemente. Nais niyang siguruhing handa ang mga kadalagahan sa lahat ng kanilang gawain, lalo't may darating siyang mga kaibigan mula sa Maynila. At sa tuwing mahuhuli ni Belen ang pagtitig ng Hermano Mayor kay Eloisa ay agad itong bumabaling ng tingin kay Ti Maring, ang matandang tagapagturo ng tradisyonal na sayaw sa mga

dalaga. Palagi itong may nakahandang sasabihin sa mga kasapi ng *Comite* lalo na kung ukol sa pananalapi.

“Bakit hindi mo sila turuan ng *valse* dito sa aking hardin, Ti Maring? Magpapahanda ako ng merienda...,” ang alok ni Senyor Prado habang hinihigop ang mainit na sopas.

“Nakahihiya naman po,” tugon ng matandang bakas sa mukha ang pagtanggap sa ideya.

Mula noon, makalawang ulit na nagsasanay ng sayaw at pagbigkas ng *dicho* ang Kapitana habang nanonood ang Konsehala. Ipinasusundo at inihahatid pa nga sila sa awto ng Hermano kung minsan. Palaging nakapostura si Senyor Prado sa tuwing darating ang kanyang mga panauhin.

Tagpuan sa Lawa

Maginoo at simpleng lalaki lamang si Eduardo na isang mamumukot sa lawa. Magkababata sila ni Eloisa. Madalas silang maglaro noon sa may sampalukan malapit sa daungan kung saan kinatatagpo ni Eduardo ang kanyang amang mamumukot dala ang tiklis ng kanduli at banak. Ama na rin ang turing ni Eloisa sa matandang lalaki na nagpamana kay Eduardo ng pangingisda sa lawa. Hindi na nakapagkolehiyo si Eduardo, at pinili na lamang niya ang mamukot sa lawa. Sa kanyang ikala-dalawampu’t tatlong taon, bakas sa kanyang balat ang kulay tansong kintab at ang kalamnang banat sa pagsasagwan nang ilang oras, paglangoy sa malalalim na bahagi ng lawa, at ang pagbatak sa lambat. Ito na ang kanyang piniling pamumuhay, matapos pumanaw ang kanyang ama. Nag-iisa na siya ngayon, sa tuwing iniwan siya ni Eloisa.

May ilang nakasasaksi sa kanilang pagkikita sa sampalukan, bagaman, nakagawian na ito mula pa nang sila ay mga paslit. Batid ng mga tagaroon ang matibay na pagkakaibigan ng dalawa. May ilan pa ngang nagbibiro na sila rin naman ang magiging magkabiyak sa hinaharap, pero hanggang saglit na tawanan lang ito. Napapangiti lang ang dalawa habang nakaupo sa katig.

“Malapit na ang pista at dumadalang na ang pagdalaw mo,” pansin ni Eduardo.

“Madalas kasing may gawain para sa pista,” maikling paliwanag ni Eloisa, na batid niya ang pangungulila ng kababata sa kanya.

“Madalas daw kayo kina Senyor Prado?” usisa pa ng binatang may tila tono ng hinala.

“Palagi kasing nagpupulong doon kasama ang komite at nagsasanay ng sayaw kasama sina Belen at Ti Maring. Mabait ang Hermano Mayor,” may bahagyang pagsalag si Eloisa sa batid niyang paninibugho at pag-aalala ng kaibigan. At sa unang pagkakataon, hinawakan ni Eloisa ang magaspang na kamay ng binata. Isang pahayag ng pasasalamat sa malasakit.

Ang Sayaw ng Higante at Birhen

Ilang linggo makatapos ang undas sumapit ang pista ng San Clemente. Napuno ng mga deboto ang simbahan at ang mga lansangang daraanan ng prusisyon. Ginintuan na may matingkad na kulay pula ang damit ni San Clemente at nakasuot ng *mitre* ng papa. Nakakuwintas sa kanya ang isang sinipete na wangis krus, at nangangahulugan ng di-mabuwag na pananampalataya. Ang sinipete rin ang kumakatawan sa kanyang pagiging martir at sa mga mangingisda ng lawa. Animo’y nagdurugo ang kalye dahil sa pulang kasuotan din ng mga sumusuonod sa prusisyon.

Ibinilin ng Hermano Mayor sa mga gumawa ng higante na pangitiin at gawing makulay ang damit ng lalaking higante. Nais niyang maging masaya sa pagkakataong ito ang higante. Kaya naman marami ang nakapansin sa pagbabago ng higante nang ipinarada ito saliw ang napakasayang tugtog ng mosiko. Nakasunod din sa prusisyon sina Eloisa, Belen, at Aida, kasama ang ilang Konsehala. Nakagayak sila sa magagarbong saya. Maraming kalalakihan ang nakasunod dito. Hindi nga lamang masisiguro kung ang pakay ay ang pagbibigay-galang sa patron o ang malapitan at makita ang mga dalaga, lalo na si Eloisa. Dumaan ito sa bahay ng Hermano Mayor at nakitang nakatitig ito kay Eloisa.

“Todo ngiti sa iyo ang matanda,” bulong ni Belen kay Eloisa. May tono itong pang-uuyam at pambubuska.

At nanatiling tahimik at nakangiti si Eloisa habang kumakaway sa matanda, na marami ang nakasaksing mayroong kakaibang kasiyahan. Parang wala siyang narinig mula kay Belen, lalo’t naniniwala siyang hindi dapat ito pag-aksayahan ng panahon. Dapithapon na nang matapos ang pag-ikot ng prusisyon na binantasan ng isang misa pasasalamat. Nasa patio si Eduardo nang pumasok ang mga dalaga sa tarangkahan ng simbahan. Tahimik na nag-aabang ang binatang may kisig ng isang maginoong mapag-

mahal. Natanawan ito ni Eloisa, na lalo pang nagpasigla sa kanya kahit pa dama na ang pagod at init ng nagdaang katanghalian. Hinintay ni Eduardo na makapasok sa simbahan ang mga deboto.

“Samahan mo si Eduardo. Ipakita mo sa lahat na siya ang iyong matalik na kaibigan,” ang mungkahing may pang-uuyam ni Belen. Walang anumang kibo ang iba pang mga Konsehala, bagaman, pinipigil ng ilan ang kanilang pagtawa.

“Palibhasa, walang lalaki ang nagtiyaga sa iyo kahit man lang maging kaibigan ka,” ang pagtatanggol ni Aida sa tahimik na si Eloisa. At napairap na lamang si Belen. Hindi na ito nasundan ng anumang pahayag o pangangatwiran dahil sa nakaharap na sila sa mga rebultong nagsasabi ng kawastuan sa pag-uugali sa loob ng simbahan.

Natapos ang misa. Agad na umuwi si Eloisa, kasunod si Eduardo. Iniwasan nila ang magsabay at maging isang potahe ng alingasngas na pag-sasaluhan ng mga nagbabantay sa kilos ng isang Kapitana.

Marami ang naglalako ng mga kakanin, mga laruang gawa sa lata at kahoy, mga ibong martines, maya at tarat na nakakulong sa sawaling hawla, mga gamit sa bahay, at mga sari-saring panindang maaaring sa araw lamang ng pista mailatag sa kalye. Bumili ng suman si Eduardo at ilang piraso ng manggang naninilaw sa tamis. Sinundan niya ang dalaga hanggang sa dumalang na ang mga tao at narating na nila ang tarangkahan ng tahimik na pamamahay ni Eloisa.

Pumasok ang dalaga, at makaraan ang ilang minuto ay sumunod si Eduardo matapos siguruhing walang sino man ang nakakikita sa kanya.

“Hindi ka na dapat sumunod pa. Maaari naman tayong magkita sa sampalukan bukas ng hapon,” ang unang bati ni Eloisa.

“Pero iniwan mo rin namang bukas ang pinto, kaya alam kong inasahan mo rin ako. Nagdala ako ng merienda para sa atin,” ani ng lalaking nanatiling nakatayo.

“Nag-abala ka pa. Salamat,” at saka kinuha ng Kapitana ang mga dala ng mamumukot. At saka hinawakan ng binata ang braso ng dalaga. Agad nitong hinagkan si Eloisa na ginantihan ng yakap ng dalaga.

“Sana matuto kang magtimpi. Ilang panahon na lang at matatapos ko na rin ang aking pagiging Kapitana,” ang bulong ni Eloisa kay Eduardo na tila ayaw bumitiw sa pagkakayakap sa kanya dahil sa labis na pangungulila.

Ilang buwan pa at matutupad na ni Eloisa ang tungkulin ng isang birheng Kapitana, kaya naman agad nilang tinapos ang hapong iyon sa pagsasalo sa matamis na mangga at suman. Sadyang magkapareha ang mangga at suman sa tamis at linamnam, at sa lambot at ligat. Lumisan si Eduardo na baon ang pangakong matatapos din ang pagiging Kapitana ng kababata at ito ang magiging hudyat ng kanilang pagiging magkatipan.

Tahimik ang takipsilim nang pumarada sa harap ng bahay ng dalaga ang awto ni Senyor Prado. Iniabot ng drayber ang isang pirasong papel na naglalaman ng mensahe ng matandang binata. Ipinapasundo siya nito para ipakilala sa mga panauhin na mula pa sa Maynila.

May bahagi sa kanyang kalooban na tumatanggi sa pagdalo sa piging ng Hermano Mayor, bagaman namayani sa kanya ang hiya at utang na loob. Dali-dali siyang gumayak at nagpahatid sa mansyon ng Hermano Mayor. Pinulbusan ng alikabok ang lansangang nagdala sa Kapitana. Lubog na ang araw nang marating nila ang bahay ni Senyor Prado. Napakalawak ng kanyang bakanteng bakuran. Pumasok siya agad sa bulwagan ng mansyon bagaman nakapagtataakang wala itong tao. Patay na ang mga ilaw sa mga aranya. Tanging ilang matatamlay na pailawan lamang ang tumatanglaw sa mga lumang muwebles. Tahimik ang buong lugar at bakante na ang komedor. Mapapansing wala na ang mga panauhin. Tatalikod na lamang siya upang ipagpalagay na isang malaking pagkakamali ang lugar kung saan siya inihatid, nang makita niyang nasa may eskaparate ang Hermano Mayor. Nakangiti.

“Nag-uwian na ang mga panauhin. Tayong dalawa na lamang ang naririto,” bakas ang ngiting hawig ng higante sa mukha ni Senyor Prado. Kinurot ng takot si Eloisa.

“Nasa patio ng simbahan at dadalo ng prusisyon ang mga kasambahay. Mas mabuting wala sila,” dahan-dahan nitong nilapitan ang nanginginig sa takot na si Eloisa. Nakita ng Kapitana ang bangis sa mata ng Higante. Walang magagawa sa lakas ng higiteng Hermano Mayor ang balingkinitang Kapitana. Tinanganan nito nang mahigpit ang mga bisig ng dalaga at tanging tahimik na pagmamakaawa na lamang ang nagawa ni Eloisa. Pumatak ang luha sa hapag kainan. Siya ang pinakamasarap na inihanda sa kapistahan ni San Clemente. At naganap ang lahat habang lumalabas sa simbahan ang mga matatandang babaeng nakabelo na may tangang nangag-iiyakang kandila.

Ang Sayaw at si Ti Maring

Naging tipid na sa anumang pangungusap at ngiti si Eloisa matapos mangyari ang pagsalakay ng Higante. Marami ang nagtataka sa biglang pagdalang ng kanyang paglabas. Hindi na siya gaanong nakikita sa simbahan, kahit pa sa mga pagtuturo ng katekismo. Pinilit siyang kausapin ng Kura Paroko, bagaman tanging maiikling sagot lamang ang kanyang naibahagi. Idinahilan niya ang pananamlay ng kanyang katawan matapos ang nakapagpagod na buwan ng Nobyembre. Nangako siyang babalik ang kanyang sigla sa oras na nakapahinga siya.

Sabay sa pag-aaral niya ng sayaw ang pagbigkas ng *dicho*. Si Ti Maring ang walang sawang nagtuturo sa kanya ng pagsayaw. Kabisado nito ang bawat indayog, pagpilatik at pakumpas ng kamay, ang pagpadyak, hakbang at kadirit ng mga paa, at higit sa lahat ang tila walang hirap na pag-ikot at pagbali ng baywang sa iba't ibang direksyon. Kung minsan, sabay-sabay itong nagaganap at kailangang sabay sa tugtog na may mayuming ngiting tila nakakapawi ng pagod. Ito ang malaking hamon sa mga Kapitana. Si Ti Maring, sa kanyang ika-pitunpu't anim na taong gulang, ang huling nakaalam nito at hindi niya hinahayaang mawala o maging palasak ang tradisyon ng pagsasayaw ng Kapitana. Palibhasa'y ilang ulit niyang isinagawa ito at itinuro pa sa kanya ng mga matatanda sa Angono. Malimit nga lamang na nawawala at nakalilimot ang kanyang mga tinuturuan nito kada taon. Bagaman, malaki ang kanyang tiwala kay Eloisa. Batid niya ito na ang magpapatuloy ng pagtuturo kung sakaling hindi na niya kayanin o pumanaw na siyang tuluyan. Si Eloisa ang kanyang marapat na pamamanahan.

May tangan-tangan panuwelo ang Kapitana kung nagsasayaw, at nakabihis ng makulay na saya. Ito ang inaabangan sa tuwing magtatapos ang Semana Santa. Kaya inihahanda ito isang taon bago ang pagsapit ng Linggo ng Pagkabuhay. Nakabantay si Belen, kapwa sa Tenyenta at Kapitana upang sa oras na kailanganin ng papalit ay mayroong Konsehalang kukuha ng anumang posisyon. Naroroon si Belen, pinag-aaralan ang bawat galaw ng Kapitana. Nasa kanyang kalooban ang pag-asang mapapasakanya ito bago pa sumapit ang Linggo ng Pagkabuhay. Kabisado rin niya ang salsay ng Tenyenta sa pagbigkas ng *dicho* ng Kapitana. Nag-aabang lang siya ng pagkakataon.

Magpapasko na. Madalang nang nakikita ang Hermano Mayor matapos ang kapistahan ni San Clemente. May nagsabing naglalagi ito sa

Maynila at inaasikaso ang mga negosyo. Itinago na rin ang mga higanteng gawa sa papel at kawayan, pero walang nakaaalam kung sino o saan ito naitago. Nagsimula nang umihip ang malamig na hangin. At nagsimula na ring manlamig ang kalamnan ni Eloisa, na hinahaluhan ng malamig na pawis habang umiikot ang buong paligid. Madalas niyang hagurin ang kanyang tila kumikislot na puson at humihilab na tiyan. Maaaring may epekto na ang kapangyarihan ng higante sa Kapitana. Hindi niya maipagtapat kay Eduardo ito. Hindi niya sigurado kung papaano ito tatanggapin ng mamumukot na nagtitiis at naghihitay sa kanyang pagsasayaw sa darating na Linggo ng Muling Pagkabuhay.

Isang araw, isang parehadora ang lumapit sa kanya.

“Alam ko ang nangyari sa iyo, Eloisa. Naikuwento ito ng asawa kong naghatid sa iyo sa bahay ni Senyor Prado. Wag kang mag-alala, hindi ko ipagkakalat. Basta magpakatatag ka,” ang payong hindi niya hiningi sa isang estrangherong nakaaalam ng pangyayari. At tulad ng kung papaano niya isinawalang-bahala ang mga pahayag ni Belen, lalo pa nga niyang pinagtibay ang kanyang kalooban.

Sinubukan niyang uminom ng sari-saring ugat, ang lumukso sa higaan, ang gumulong sa sahig, at umiri ng bigla matapos tumakbo sa loob ng bakuran, pero sadyang matibay ang kapit ng bata. Hindi na niya kinailangan pang magtungo sa hilot, lalo’t batid na niya ang katotohanan. At kung ito ang dudukot sa tibok sa kanyang matris, maaaring may makaalam pang iba. Sumapit ang Pasko na tanging si Eduardo lang ang kanyang nakasalo.

“Natapos ninyo na ba ang sayaw ni Ti Maring?” usisa ni Eduardo habang hinihigop ang kape.

“Hindi ko magawa ang umikot nang ilang ulit. Mabilis akong mahilo,” ang matapat na tugon ni Eloisa.

“Madalang kasi kayong mag-ensayo, kaya hindi ka nasasanay sa pag-ikot habang nakaliyad,” at natawa si Eduardo, habang nanatiling blangko ang mukha ni Eloisa. Napansin ito ni Eduardo, at tumayo ito at saka niyakap si Eloisa mula sa likuran ng kanyang upuan.

“Hinihintay ko ang pagsasayaw mo.”

Ang Pagsusukat sa Saya at ang Gayak ni San Clemente

Lumipas ang buwan ng Enero at pansin na niya ang kanyang hilig sa kasuy at matamis na bao. Naduduwal siya sa tuwing makaaamoy ng kabayo sa karetela o ng bakang nagdadaan sa may tarangkahan. Sabay nito, maaalala niya si Senyor Prado at ang mga alaga nitong hayop. Bigla siya makaramdam ng galit, bagaman, hindi niya ito mailabas.

Sumapit na ang Pebrero at kinailangan na niyang punitin ang kumot upang ipambigkis sa kanyang bumubukol na tiyan. Maaaring higpitan ito upang magkaroon ng kurba ang kanyang baywang at hindi rin siya mahirapan sa pagbali nito.

“Eloisa, alam kong katatapos lang ng Pasko, pero sana naman ay magbawas ka na muna sa pagkain mo ng kanin at matatamis. Hindi ito makabubuti sa hubog ng iyong katawan. Nagsisimula ka na yatang bumilog,” pansin ni Ti Maring. Napangiti noon si Belen. Naisip niya ang magdala ng sari-saring minatamis at kakanin kay Eloisa, ngunit baka aminin pa ito ni Eloisa kay Ti Maring at siya rin ang mapagbalingan ng galit. Nanalangin pa siyang mapaos si Aida, o ‘di kaya ay magregalo ng napakaraming tsokolate sa Araw ng mga Puso si Eduardo nang patago kay Eloisa. Pero hanggang sa pangarap lamang ito ni Belen.

Ikalawang linggo na ng Marso nang sukatan na sila ng kanilang mga gagamiting baro’t saya sa Linggo ng Pagkabuhay. Malaking sakripisyo ang ginawang pagtitipid ni Eloisa sa kanin at ulam. Ipinagkait niya sa sarili at dinadala ang sustansya. May pagkakataong nangangatog ang kanyang mga tuhod at nanginginig ang kanyang mga kamay. Tanging biskwit at malabnaw na kape lang ang kanyang kinakain. Ayaw niyang mahalata ang kanyang paglaki, pero sadyang napapansin din ito ng modista at sastre.

“Iha, konting tiis pa. Malapit na ang unang linggo ng Abril. Magastos sa tela ang may malaking baywang at mahirap gupitan ng padron ito,” payong may halong insulto ng modista.

Tatlong baro’t saya ang itatahi para sa kanilang tatlo: isa para sa misa Miyerkoles Santo, isa para sa Siyete Palabras at prusisyon sa Biyernes Santo, at ang huli ay sa Salubong sa Linggo ng Muling Pagkabuhay. Kailangang mapanatili niya ang kanyang hubog. Halos hindi na siya huminga nang ilapat sa kanyang baywang ang medida. Nagkakatinginan na lamang ang sastre at modista. Ang lahat ng ito ay pinondohan ni Senyor Prado.

Nababalita pa nga na babalik ito sa Mahal na Araw at doon magpapahinga at sasaksi sa tatlong dalagang kanyang napili.

Ang mga Anghel at ang Puso

Sa Linggo ng Muling Pagkabuhay naman inilalaan ang mga batang babae upang maging mga anghel sa bukan-liwayway. Sila ang mga paslit na kumakatawan sa mga sugo ng Maykapal upang tanggapin sa Kanyang resureksyon ang Manunubos. Sila ang mga anghel ng kamusmusan, mga pawang inosente, at walang muwang sa anumang malisya o kasalanan. Sila ang mga tagapagpahayag ng mabuting balita ng pagkabuhay na muli ng Mesiyas. Nakaputi sila at kalimitang pumaparada sa madaling araw upang magkita-kita sa patio kung saan magaganap ang Salubong. Marami ang nagsasagawa ng pagsalubong sa iba't ibang simbahan sa Pilipinas, kung saan nagtatagpo ang nagluluksang Birheng Maria, ang muling nabuhay na Kristo at ang mga anghel na magtatanggal ng belo ng Birhen. Ito ang hudyat ng pagtatapos ng pagluluksa at ang katuparan ng pagtubos sa kasalanan.

Subalit sa Angono, kailangang bumigkas ng *dicho* at sumayaw ang Kapitana, samantalang iindak ang Tenyenta sa araw ng muling pagkabuhay ni Kristo. Sa patio ito nagaganap kung saan ay may nakabiting hiyas na hugis puso. Sa ilalim nito titigil ang nagdurusang Ina. Bibigkas ng malabersong pangungusap ang Kapitana, at sasayaw naman ang Tenyenta.

Ang Dugo sa Pagbubukas ng Puso

Nasa loob ng hiyas na puso ang isang anghel. Tila isang sanggol itong kinakanlong sa sinapupunan hanggang sa tamang panahon na ito ay iluwal. Maghihintay lamang siya ng pagbubukas ng puso. At saka niya tatanggalin ang belong itim ng Mahal na Ina. Madilim pa, at matatagalan pa ang pagdilat ng araw.

Naroroon si Eduardo. Katabi niya ang nag-iisang parehadora na nakaaalam ng lihim ni Eloisa. Kapwa sila nakamasid kay Eloisa. Makikita kay Eloisa ang determinasyon na maitawid ang seremonya na kanilang hinintay nang buong taon. Lalo pang tumingkad ang kanyang karilagan at kayumian, kahit pa bahagyang malamlam ang kanyang mga mata. Ito ang araw na patutunayan niyang siya ang papalit kay Ti Maring, ang araw na siya ang karapat-dapat at hindi si Belen, at ang araw na maaari na niyang sabihin kay Eduardo ang lahat ng nangyari. Wala na siyang magagawa kung tatang-

gapin o tatanggihan ito ng kanyang minamahal na mamumukot. Nais lamang niyang maging tapat at tuparin ang kanyang ipinangako.

Maririnig ang pagtipa, pag-hip, pagpalo ng mga instrumento ng mosikong nakaunimpormeng puti at asul, na pinangungunahan ng tambol mayor na may baton at bandilang pinaikot ng kanilang matitikas na kamay. Masaya ang kanilang pagtugtog ng martsang *gavotte* para sa sayaw ng Kapitana at Tenyenta. Natanawan din ni Eloisa na lulan ng kanyang awto si Senyor Prado; hindi siya maaaring magkamali lalo pa nga't nag-iisa lamang ang may ganitong mamahaling sasakyan sa bayan ng Angono. Nakaparada ito sa likuran ng malaking acacia. Nakamasid sa kanya ang matandang mestiso. Hindi siya maaaring magkamali. Ito ang awtong sumundo sa kanya noong pista ni San Clemente.

Nagliyab ang mga mata ni Eloisa. Nais niyang patunayan sa higante na mas makapangyarihan ang Kapitana sa araw ng Muling Pagkabuhay. Bago pa ang pagbigkas ng *dicho* ng Kapitana, nagsimula nang tumugtog ang mosiko. Tumayo si Eloisa para bumigkas ng *dicho* at saka buong gilas na sumayaw. Nagulat si Ti Maring, tila sinapihan ng Birhen ang dalagang kanyang tinuruan nang ilang buwan. Kakaiba ang ipinapakitang indak nito, na kahit si Belen ay aminadong hindi kailan mang makagagawa nito. Ibinuhos niya ang lahat ng kanyang lakas at kasanayan. Humihingi siya sa bawat pagbali ng kanyang baywang ng basbas ng katarungan sa Maykapal. Halos sumayad na ang kanyang buhok sa sahig ng entablado. At nagliparan na ang mga ibong gawa sa papel patungo sa hiyas na puso, at saka ito nagbukas. Lumantad ang anghel, kasabay ng pag-agos ng dugo sa mga hita ng Kapitana. Pumatak ang ilan dito sa puting sahig ng entablado. Butil-butil ang pawis sa kanyang noo nang masindak ang lahat ng nakasaksi. Sumisilip na ang araw sa abot-tanaw. Pinilit niyang habulin ang kanyang hininga at kamalayan. Itinuloy ng mosiko ang tugtog upang tanggalin ng anghel ang belo ng pagluluksa ng Birhen. Tuloy rin ang sayaw ng Kapitana, habang nagbubulungan ang lahat. Nagkatinginan ang Tenyenta at ang Konsehala. Hinihinal na ito na para bang walang makaaawat sa kanyang ginagawa. Natigagal si Ti Maring na para bang humahanap ng paliwanag. At biglang nawala ang mamumukot sa kanyang kinatatayuan. Nagtuloy sa pag-ikot ang Kapitana hanggang sa mawalan ito ng malay. Bumagsak siya sa entabladong nilahiran ng sariwang dugo. Nagliparan ang mga ibon sa patio. Nagkagulo ang ilan sa entablado upang tulungan ang Kapitana. Nagimbal ang mga

paslit na anghel sa dugong umaagos at nagmantiya sa puting saya ni Eloisa. Nagtakbuhan ang mga magulang para kunin ang kanilang mga munting anghel. May ilang hinimatay na matatandang deboto. May nag-akalang milagro ang nangyari. May humiyaw na sumpa ito sa makakasalanang. Tumigil ang mosiko at hinawi ng mga alagad ng batas ang mga kalalakihang nagkakagulo sa dalagang nakalupasay. Nakatulala ang Kura Paroko. Walang nakapansin at walang nakaalam na may itak na tumarak sa dibdib ni Senyor Prado. Isang kisap-mata ang pangyayari. Naiwang nag-iisa ito sa kanyang awto. Namatay itong nakadilat ang mga mata. Walang nakakaalam kung sino ang salarin, tanging ang parehadora lamang.

“Hbd”

Joselito D. Delos Reyes

SAMAHIGIT SANDAANG BUMATI sa kaniyang 24th birthday sa Facebook kanina, isa lang ang inabangan talaga ni Bless, si Ex. Umasa siyang litanya ang mensahe ni Ex sa kaniya. Chronology ng mga pangyayari buhat nang ligawan siya nang dalawang linggo, naging sila nang mahigit anim na buwan, at nang maging ex si Ex na halos isang buwan na ang itinatagal. Iyong tipong magre-reminisce, iyong tipong magbibigay ng hint na pwede pa, may lugar pa para maging sila uli. Dahil ganoon si Ex—ang una niyang ex! O sige second kung isasama yung naging katuwaang “bf” niya nang isa’t kalahating araw noong fourth year high school—madaldal, madetalye, makuwento, mapaggiit dahil sa galing nito sa trabahong may kinalaman sa sales and marketing ng mga unit at piyesa ng traktora at bulldozer kahit pa forestry naman talaga ang kursong tinapos ni Ex sa UPLB. Bumati naman si Ex, “Hbd.” Walang ka-effort-effort. Ni hindi man lang yata pinag-isipan. Ni hindi man lang nakuhang mag-caps lock o magtuldok o mag-exclamation point, “Hbd.”

Inip na inip si Bless sa biyahe pauwi, nagmadaling maghapunan kahit maraming nag-aaya sa kaniyang maghapunan sa labas, at maglibre, dahil birthday naman niya. Matapos magpalit ng damit na pambahay, nagmadali siyang umupo sa sofa nang komportable para komportableng masagot ang lahat ng komportableng bumati sa kaniyang kaarawan sa Facebook. Tapos ganun lang ang bati ni Ex, “Hbd.” Mga alas-sais ng umaga dinutdot ni Ex. Bago siguro umalis papuntang Laguna o Batangas, sa mga kliyente niyang real estate developers sa Canlubang o sa Calatagan. Siguro.

Para mas lalong maging komportable, tuluyan nang humilata si Bless sa sofa. Nilakasan niya ang telebisyon para hindi marinig ng kaniyang pinsang si Ate Mayet na nasa kalapit na kuwarte, ang pakikipag-usap niya nang malakas sa sarili. Si Ate Mayet na taga-Lucena rin ang kasama niya sa tinutuluyang apartment sa Marulas; sa Marulas din nagtratrabaho ang kaniyang pinsang engineer ng San Miguel Brewery sa MacArthur Highway. Si Ate Mayet na lagi nang napagkakamalang kapatid niya dahil bukod sa kamukha niya—singkit, bilugan ang mukha, maputi—kasintangkad din niya halos ang petite na pinsan, five-feet sarado.

Nilakasan nya ang volume ng telebisyon para hindi siya marinig makipag-usap sa sarili. Ganoon kasi maglinaw ng mga nararamdaman si Bless. Kakausapin ang sarili kahit halos parang interjection lang ang binabanggit. Mga “Anuveh?!” “Antanga-tanga moh!” “Weh ‘no naman?!’” at ang hindi nawawala sa kaniyang Lucena expression na “Yano ay!” Na sa hindi nakakakilala sa kaniya, baka mapagkamalan siyang baliw dahil sa pakikipag-usap sa sarili nang malakas.

Ayaw ni Bless sa “Hbd.” Gaano ba kasi kahirap ang “Happy Birthday!” para hindi mai-type sa cellphone? Sigurado siyang cellphone, hindi laptop o tablet, dahil bukod sa mobile lagi si Ex dahil sa trabaho, may unlimited access sa Internet ang linya nito, plan 999 unlimited mobile Internet na nakatali sa kaniya, ayon sa kontrata, nang thirty months. Sabay silang nag-apply ng linya, at sabay ding naaprubahan nang mismong araw na nag-apply sila gamit ang kani-kanilang credit card, three months ago. Pareho din sila ng kinuhang libreng cellphone, puting iPhone 4s. Bakit hindi man lang siya pinag-aksayahan ng ilang piglas ng daliri, ilang dutdot, para matype man lang ang “Happy Birthday!”? Naihinga ni Bless ang mahabang “Yano ayyyy...” Sabay napatingin siya sa kuwarte ni Ate Mayet. Nangambang narinig ang kaniyang mga sinabi kasabay ng pagbuntong-hininga.

Ano’ng isasagot? I-click ang like? Pero hindi naman talaga like ni Bless ang “Hbd” ni Ex. “Salamat?” Mas mahaba pa sa Hbd. “Ty,” at least iyan medyo sapat para sa tatlong kapinggog na letrang ipinadala ng dating nobyong matanda sa kaniya ng tatlong taon. O kaya, siya kaya ang maglitanya? Manumbat ng mga pagkukulang at pagkakamali kung bakit hindi nag-prosper ang relasyon nilang sumaya din naman kahit papaano, relasyong wala pang isang buwan ang lumilipas mula nang maputol. Pero para ano pa? Baka lalo lang ma-badtrip si Ex. Baka i-interpret iyon ni

Ex bilang deklarasyon na tapos na tapos na tapos na ang lahat. Ayaw ni Bless ng closure sa ngayon, at least on her end. Kahit pa siya mismo ang tumapos sa pamamagitan ng outright na pagsasabing "...Nget, break na tayo." Pero hindi iyon irrevocable break-up. Pwede pa sanang iapela lalo't in-a-relationship pa sa kaniya ang status ni Ex sa Facebook. Kaya niyang mag-compromise kung ito ang ipapanawagan ni Ex. Pero heto, matapos ang "...Nget, break na tayo" niya noong isang buwan, wala na ni ha ni ho, ito na ngang "Hbd" lang kanina.

Pero di ba dapat naman siyang sumaya? Bukod sa hindi pa nagpapalit ng status at walang litrato ng hindi niya kakilalang babae sa Facebook wall ni Ex na halos tatlong linggo nang hindi ina-update, kahit papaano nakaa-lala ang dating nobyo. O alala nga ba? Napabulalas si Bless: "Kasi kasi kasi naman eh..." Hindi ba nakabalandra naman sa Facebook kung sino ang nag-be-birthday sa bawat araw? Dahil hindi niya alam ang isasagot, nagpawala si Bless ng isang malakas na "Anuveeeeh, Bless!" na nalunod sa sigawan at sampalan ng hindi naman niya pinanonood ni pinapansing telenovela. Sinilip niya ang profile ni Ex. Sila pa rin. Sa Facebook.

Naalala niya ang isang ka-department, nagka-copy-paste ng magandang mensahe ng pagbati sa mga nagbe-birthday niyang ka-Facebook. Totoo nga naman, ang makakatanggap, walang kaalam-alam na copy-pasted ang magandang mensahe. Feeling special. Samantalang ang "Hbd" ni Ex, wala. Generic na nga, napakaikli pa! "Yano ay! Kainis!" imik na naman ni Bless sa sarili habang iniuunat ang binti sa sofa. Natanawan ni Bless sa kusina ang isang maliit na kahon ng cake. Tumayo siya para humiwa ng piraso ng black forest. Nabasa niya sa card na kalakip ng kahon na kay Ate Mayet galing ang cake. Bago siya bumalik sa sofa, kinatok niya ang kuwarto ni Ate Mayet. Nagpasalamat. Muli siyang binati ng "Happy birthday!" ng pinsan.

Wala man lang ilusyong espesyal si Bless sa pagbating "Hbd." Kung paanong tinrato siya dati ni Ex bilang espesyal sa loob ng anim na buwan. Mali. Anim na buwan at dalawang linggo kung isasama ang panliligaw. Mali pala uli, anim na buwan at isang linggo lang kung aalisin ang isang linggo nilang tampuhan, na naging awayan, na naging simula ng... simula ng... ng wakas. Dahil lang ba sa pagkukulang ni Ex ng oras para sa kanilang relasyon? Dahil ba sa palagi niyang pagtangi kay Ex na laging ipakita ang nilalaman ng kaniyang cellphone. Iyon lang?

Sagot niya sa matabang na “Hbd.” “Ty” sabay click ng like sa “Hbd.” Sumagot kinabukasan si Ex, “Yw.” Nang-aasar ba?

Kung ibig niyang sabihin sa “Yw” ay “you’re welcome,” may pakiramdam siyang hindi na siya welcome sa buhay ni Ex. Ikinandado ng “Yw” ang pinto ng anumang nalalabing pangitain ng pag-apela. Pakiramdam ni Bless, tinapos ng “Yw” ang conversation. Ang thread na dapat sana ay magli-lead into something happy, romantic, that second-time-around. Sinilip niya uli ang profile ni Ex. Tsineka ni Bless kung naroon pa rin ang kanilang mga larawan noong sila pa. Naroon pa rin. Nakalagay sa album na may pamagat na “Nget and Nget.” Naka-tag pa rin si Bless.

Tawagan kaya niya? Sagutin kaya? Mas masakit kapag hindi. Pinakamasakit kapag sinagot ang tawag at sabihing nagka-client call siya, o busy, at gamitin ang “Will call you back later.” na auto-SMS tulad ng madalas niyang matanggap, tapos walang darating na tawag. Kailangan pa niyang tawagan para ipaalala niyang nag-text siya na kailangan siyang tawagan. Hindi rin nakatis si Bless, tumawag. Unattended. Uulitin sana niya dahil baka lumabo lang ang signal. Huwag na lang.

Oo nga, huwag na lang. Tinapos na ng “Yw” ni Ex. Parang simpleng pagte-text niya ng “k” kung kailangan na niyang tapusin ang conversation sa texting sa nanay niya kapag nangungulit na ito kung kailan siya babalik ng Lucena para madalaw ang pamilya, kahit alam naman niyang si Mimi, ang kapatid niyang bunso, ang nagte-text na dinidiktahan lang ng nanay niya:

“Mahaba nman yata ang bakasyon mo s mhal n araw, parini ka nman d2 – nanay mo to.” K at smiley.

O sa Ate Cecil niya kapag natapos na ito sa kaniyang mini-tutorial by way of texting kung ano ang gagawin sa Excel na laging nagkakamali, lalo na kapag bigayan na ng class card ng mga estudyante nito sa Sacred Heart, o kapag naba-virus ang laptop nito.

“Panu nga uli mag-average kung naka-link sa hiwalay na spreadsheet? Laging nag-e-error eh. Hindi na madetect usb ko, dami ko pa naman files dun, paguwi mo pakiaayos ha?” K at smiley.

O kay Barry na taga-Gulang-gulang, Lucena City. Ang kontrobersyal na si Barry, ang ikatlong sulok sa imagined love triangle nila ni Ex. Si Barry na kaklase niya sa high school sa Quezon High, ang kaniyang masugid na, paano ba tatawagin, hindi naman kasi suitor kasi wala naman talagang sina-

sabi. Masugid na follower? Stalker? Constant liker at taga-comment sa mga status at post niya sa Facebook? Maliban na nga lang kung kasama niya si Denver, alyas Ex, sa mga Facebook post, walang paramdam doon si Barry. Ganito ang tipikal na mensahe ni Barry na nababasa ni Ex:

“Hi, pauwi ka daw d2 sa atin sa pasko ng pgkabuhay, kain tayo sa Buddy’s ng nanay at ate mo?”

“Hi. Napadaan ako sa inyo khapon, ngdala ko ng yema cake, sana makauwi ka para matikman mo. Nxt week p nmn expiration nun.”

“Hi nagkitakita kmi nina Jean & Vibeth sa SM Lucena, musta daw sa yo.”

K at K, minsan may smiley. Tapos ipabubura na ni Ex ang mensahe. Parang mga ganyan.

“K” ANG NAGSASABING TAPOS na ang usapan sa text o chat. O kaya “he he.” At sa kaso ng katatanggap niyang sagot buhat kay Ex nang padalhan niya ng “Ty,” “Yw.” Wala man lang smiley.

“Yano ay,” nabanggit na naman ni Bless habang nagfe-face powder matapos ang lunch break sa office pantry. Pinagtinginan siya ng mga kaopisina. Nagtaka sa expression niya at kung paano niya iyon sinasabi habang ipinapahid at pinapantay sa mukha ang pulbos. Nginitian sila ni Bless. Itinuloy lang ang pagpupulbos.

Kaya dapat na din siyang mag-move on. Kaya gumanti siya sa “Yw” ng walang kabuhay-buhay na “He he.” Pero wala pang limang minuto ang lumipas nang bumulaga sa kaniya sa Facebook ang “Musta u, ok k na?” mula kay Ex. Sinundan ng “Work ka?”

Sasagot agad sana si Bless ng “Yes.” Pero bago pindutin ang sent, nag-alangan siya. Ang “yes” niya ay para talaga sa tanong na “Work ka?” hindi para sa “...ok k na?” Dahil hindi pa siya okey. Hindi siya nagkubli ng dam-damin kay Ex. Kahit noong Denver pa si Ex. Tampo kung tampo, inlove kung inlove, lambing kung lambing, inis kung inis. Inis kung inis lalo na kung uusisain ang kaniyang cellphone na wala naman talagang ibang laman kung hindi mga 90s mellow songs (na tinatawag ni Ex na baduy), litrato niya (mga pangit daw, sabi ni Ex, paulit-ulit na pangit kaya naging terms of endearment nila ang “Nget” sa isa’t isa, short for pangit), at mga litrato nilang dalawa. Mga mensahe buhat kung kani-kanino. “Ano ba kaseeeh?”

bulalas niyang muling nagpatigil sandali sa kuwentuhan ng kaniyang mga kaopisina sa pantry.

Walang halong pagpapanggap si Bless sa relasyon nila noon. Ngayon pa ba siya magpapanggap na okey siya?

Naguguluhan pa rin siya sa kung paanong ang isang araw ng malinaw na usapan tungkol sa career at kasal, ay napunta sa malabong argumento ng selos at pagdaramot, at nauwi sa ilang araw na walang pansinang hanggang sa sumbatan ng hinanakit at pagkukulang hanggang sa, hanggang sa pagsasabing “Go on with your life, Nget. Enjoyin mo na lang nang wala ako.” Na sinagot ni Ex, malakas, napataas ang baritone na boses, “What do you mean, Nget?” Na sinagot niya ng malamig na malamig, flat na flat, halos walang tunog na “I hate beating bushes, Nget. Break na tayo.” Iyon lang. Sabay talikod at alis. Sabay bukas ng pinto ng taksing napadaan sa tapat ng pizza parlor kung saan sila nag-usap noong gabing iyon sa may E. Rod. Saktong-sakto ang parada at baba ng pasahero ng taksi sa kaniyang pagtalikod at pag-iskyerda matapos sabihin ang “...Nget, break na tayo.” On cue, pumarada ang taksi para magbaba ng pasahero. Parang inihanda, ini-rehearse.

Pero totooing buhay ang nangyari.

At para dagdagan ang harsh reality ng “...Nget, break na tayo,” nang nasa loob na at nagpipigil ng luha, biglang ayaw ihatid si Bless ng tsuper ng taksi sa Valenzuela. Sabi, “Sorry, Miss, trapik dun, saka wala na kong pasahero pabalik. Lugi.”

“Ano ka ba, Manong, taksi ka, hindi ka dapat namimili ng pasahero. Sige, makaalis lang dito, kahit sa Monumento na lang,” tungyaw ng mangiyak-ngiyak nang si Bless. Nasa pinto si Ex. Lukot ang mukha, nakapamewang. Walang tangkang pigilin siya dahil alam naman ng binatang hindi siya papipigil noong mga sandaling iyon. Pero bago pa umusad ang taksi, natanawan ni Bless sa huli niyang sulyap kay Ex, ang pagsenyas nito. Itinapat ni Ex sa tenga ang hinlalaki at sa bibig ang hinliliit ng kaliwang kamay. Senyas na iisa ang kahulugan, “mag-usap tayo sa telepono.” Sinimangutan at inirapan niya si Ex. At iyon ang unang pagkakataong nagpalayaw siya kay Denver ng Ex.

“Miss, kasi, ano kasi, ano, trapik din sa Muñoz at Balintawak...”

“Kahit saan, ilayo mo lang ako dito, Manong.” Kaya inihatid si Bless sa SM North. Ibinalibag niya ang pinto pagsara.

Ibinaba ng tsuper na nakangisi ang bintana. “Galit ka ba, miss?”

“Obvious ba, tanginang ‘to,” muni ni Bless na nakasubsob na ang mukha sa panyo. Bumabalong na ang luha.

“Yanong dugas,” bulong ni Bless sa sarili habang naglalakad patungo sa sakayan ng bus na pa-Valenzuela.

“MISS, BAKA KAILANGAN NG company n’yo ng traktora? Marami kami. Kahit surplus o brand-new galing Japan.” Ganyan ang unang spiel ni Ex sa kaniya nang una silang magkita sa isang regional trade fair ng Calabarzon sa SMX sa MOA. Nagkataon lang namang sinasamahan niya noon ang isang kaopisina, ka-team actually, matapos silang mag-client call sa mall para sa business development venture ng kanilang money-transfer company. Makikipag-tie-up ang kompanya ni Bless sa isang rural bank, ang Rural Bank of Calamba, na maraming branches sa buong Laguna para gawing money-transfer outlet. Sa SMX nangyari ang meeting kasabay ng trade fair. Nagkataon namang maagang natapos ang meeting kung kaya nag-ikot-ikot muna si Bless. Naghiwalay silang magkaopisina sa trade fair at nagkasundo na lang sa oras at lugar sa SMX kapag magkikita na sila.

Bahagya siyang hinatak sa siko ni Ex. Iginala sa booth para makita nang malapitan ang mga naka-display na larawan ng traktora at bulldozer at, “mga heavy machineries na kailangan sa, well, kailangan sa bigating heavy industries,” masigasig na paliwanag ni Ex na may tinge of humor.

Habang iginagala siya sa mga larawan sa booth, ipinapaliwanag ni Ex ang mga specifications ng mga higanteng makina:

“Ito Miss, new model ng Caterpillar, ang 2014 CAT D6T XL, may SU blade na s’ya, tapos syempre kasama na ang multi rippers, system one undercarriage hindi katulad nung sinundang model, wala, may built-in UHF radio, all for the price of 12M. But that includes the service warranty, lifetime, at saka hindi mahirap hanapin ang piyesa, in case. Pwede rin siyang i-rent, especially kung minor formation lang naman, like what Ayala Land did dun sa development project nila sa Batangas. Six months, done. Wala pa kaming segunda mano nito, ang meron kami, this, 2011 CAT D6K LGP,” inalalayan naman si Bless sa katabing larawan ng maskuladong bulldozer. Nagsimula uli ang product spiel.

Kalkulado ang salita. Halatang ilang ulit na itong sinabi ni Ex sa mga potential client ng kanilang kompanya, mga triple A construction compa-

nies, mga land developers, engineering firms, engineering departments ng mga local government units. Wala pang tatlong minuto ang ikot nila ni Bless sa booth dahil alam naman ni Ex na biro lang ang lahat, na wala naman kasi sa mukha ni Bless—wala sa kaniyang ayos at pormang naka-corporate attire—na involved siya, o ang kaniyang kompanya, sa heavy industries.

“Thanks for listening, Miss, uhm, Miss? Miss?...”

“Bless Mallari. Business developer ako sa Western Union...”

“I see, so kailangan nyo nga nito,” sabay turo sa mga larawan ng traktora. “Para i-bulldoze nyo ang pera nyo. Dami n’yong pera t’yak.” Napangiti si Bless. Umiling nang nakangiti.

“Hindi namin kailangan, sorry.” Astang aalis na sa booth si Bless.

“Not at all, in fact, nagpahanda na ako ng brewed coffee dun,” inginuso ni Ex ang isa sa apat na maliliit na aluminyong mesang bilog na may tigdadalawang upuan para sa mga mas intimate na client servicing sa booth nila.

“Sorry pero kailangan ko nang umalis,” habang isinasauli ang mga brochures at flyers na inabot sa kaniya ni Ex habang nag-i-spiel ito sa kaniya.

“Kape lang, Miss Bless, sandali lang ‘to, maliit na tasa, sobrang liit hindi mo na makikita ang kape,” yakag sa kaniya ni Ex, banayad na hawak ang siko ng dalaga. Napasunod si Bless. Umupo sila. Nagpalitan ng calling cards. At para masigurong gumagana ang numero ng cellphone ni Bless, nag-miss call si Ex. Kumiriring.

“Just making sure, lagi na kasi akong naloloko ng mga nagbibigay ng numbers nila. Mukha kasi akong lokohin. Laging inaapi,” ngumiti, lumabas ang dimple ni Ex. Parang sinadya. Na sinadya nga daw pala talaga nang tanungin niya si Ex sa isang date nila noong sila pa. Noong hindi pa Ex si Denver. Noong wala pa sa gunam-gunam ni Bless na magkakakahiwalay sila eventually dahil sa palagay niya’y malabong dahilang pagkukulang sa oras o pagkaasiwa sa tuwing hihiramin at titingnan nito ang nilalaman ng kaniyang telepono. Oo daw, ultimate weapon daw niya ang dimple at ipinapakita lang sa mga gaya ni Bless.

Makisig at matipuno at may kaiitiman si Ex. Malapad ang noo at medyo nakasambulat ang ilong at may kaliitan, 5’5, para sa frame nitong malapad. May bahagyang sungki ang mapuputing ngipin. May limang marka ng

bulutong na nakakalat sa mukha (“high school ako nang magkabulutong, ang kati kaya nakamot ko, kaya ganyan, nagkabutas,” paliwanag ni Ex noong Denver pa siya kay Bless). Kahit mas nababagay kay Ex ang endearment nilang “Nget,” kayang dalhin ni Ex ang sarili, nawawala ang pagka-“Nget” dahil may sapat na confidence, hindi umaapaw, hindi rin naman anemic. Nong unang araw na magkita sila ni Bless, sa trade fair nga sa MOA, kunto-do hapit na long sleeves (“as long as lives,” ang pabirong description ni Ex sa suot niyang off white na long sleeves nang sumunod silang magkita sa Megamall) at makitid na kurbatang itim (“300 pesos, pinakamahal na kapirasong tela,” naman ayon kay Ex) na tinernuhan ng gray na slacks (“nakamaong lang ako lagi sa trabaho, o kaya yung panlusong sa bukid,” sabi ni Ex sa suot niyang de-listong pantalon) at itim na synthetic leather na sapatos (sapilitang ibinenta daw sa kaniya nang hulugan ng kaniyang ateng ahente ng Nathaniel).

True enough, matapos nga ang unang pagkakataong magkita sila sa SMX, lagi na nga lang nakamaong at polo shirt at sneakers si Ex. Kasama sa standard get-up nito ang lagi nang nakasukbit na brown leather messenger bag na Fossil ang tatak (“one thousand two hundred sa ukay-ukay sa Baguio,” paliwanag ni Ex tungkol sa bag) na lalagyan ng brochures at product album.

Yes, bukod sa eksaktong kompiyansa sa sarili—hindi mayabang at antipatiko pero hindi rin naman mahiyain—malakas rin ang humor ni Ex. Kaya hindi nagtaka si Bless sa ganitong posturing ng dating nobyo noong hindi pa “sila,” kailangan kasi sa trabaho ni Ex bilang sales engineer (mas sophisticated daw pakinggan kaysa salesperson o salesman) ang ganoong arrive. Madaldal. Humor-laden na daldal.

HINDI NA SILA NAG-USAP. Matapos ang break-date nila sa Morato halos isang buwan na ang nakalilipas. Hinintay ni Bless ang tawag, o kahit ang missed call ni Ex. Wala. Isa, dalawa, tatlong araw. Wala. Isang linggo, wala. Inisip ni Bless na maaaring ipinadaan ang tawag sa bunso niyang kapatid, kay Mimi na estudyante ng Commerce sa Enverga, kaya dinalasan niya ang pakikipagkumustahan sa pamilya niya sa Lucena para mabanggit sa kaniya si Ex, wala rin. Baka tumawag si Ex sa bestfriend ni Bless, si Terre. Wala rin. Hindi raw tumatawag ni nagtetext. Ni private message sa Facebook. Ni hindi nga halos nag-a-update ng status sa Facebook! Walang paramdam

hanggang sumapit na nga ang kaarawan ni Bless. Kung paramdam ngang matatawag ang “Hbd.”

Isang buwan? Paanong natiis ni Ex ang isang buwan? Ganun lang ‘yon?

“Ganun lang ‘yun,” diin sa kaniya ni Terre habang pinupunasan ang tatlong pink na bowling balls na gagamitin nila sa laro ng sumunod na Sabado matapos ang kaniyang birthday. Hindi marunong mag-bowling si Bless pero sa bowlingan sa mall siya niyaya ni Terre, kaibigan at org-mate na niya buhat pa noong college sa U.E., para maging tengang makikinig sa hinaing ng kaibigan. Nang yayain ni Bless si Terre para magkuwentuhan tungkol kay Ex, anim na letra lang ang sagot nito sa text: “Asa pa u.”

Natuklasan daw ni Terre noong isang buwan nang makasama niya ang sariling kaopisina na pampaalis daw ng tensyon ang pagtira sa mga pins, mas malakas daw makaalis ng tensyon kesa videoke na dati nilang ginagawa. Sa bowling hindi lang litid ng lalamunan ang nababanat, pati muscle sa braso, binti, at balakang, nakakapagkuwentuhan pa sila at nakakakain nang sabay habang pinag-uusapan ang, kung tutuusin, ay hindi na daw dapat pang pinag-uusapan. Si Ex. “Asa pa u.” sabi nga ng text ni Terre.

Ni hindi pa nakakapagpagulong sa tanang buhay ni Bless ng mabigat na bowling ball. Iminuwestra sa kaniya ni Terre ang gagawin para makatama ng pins gayong si Terre man ay pangatlong ulit pa lang ding nagbowling. Itinuro ni Terre ang pagbalanse ng katawan, concentrate, buwelo, dahan-dahang paglapit sa bowling alley, pagre-release sa bola, hugot ng tatlong daliri sa butas, pagtulak nang bahagya. Kahit bahagyang-bahagya.

Kanal sa kaliwa ang resulta ng unang tira ni Bless. Natawa silang dalawa ni Terre. Nang umulit ng tira si Bless, ang dulong pin sa kanan lang ang nahagip. Tawanan uli. Nakakabawas nga ng tensyon. Nakakapagpakalma. “Yanong bigat lang ay...” bulong ni Bless sa sarili. Na narinig ni Terre. Nagkangitian sila. Nagtawanan pagkatapos. Hindi alintana ang mga iba pang naglalaro sa katabing alley na pawang hindi rin marunong magbowling.

Sa bawat halili nila sa pagtira at pag-iskor, nagkukuwento si Bless. Mga kuwentong masisingitan ng tili kapag nakanal, naka-spare, o ng pam-bihirang strike. Ni-recall ni Bless ang usapan nila ni Ex, ang huling masa-sabing maayos na usapan bago ang break-up moment sa pizza parlor sa E.

Rod. Tungkol daw iyon sa career ng bente siete anyos niyang nobyo noon. Noong Denver at Nget pa si Ex. Sa isang fast food sa Mandaluyong, pagkatapos nilang manood ng sine, pagkatapos nilang maghalikan sa loob habang nanonood ng sine dahil pangit ang palabas. Dahil yata sinadya nilang pangit ang panoorin. Hagikgikan ang magkaibigan.

Matapos ang isang set, namahinga ang mag-bestfriend. Hinagod-hagod ni Bless ang binting nangawit sa pagtira, hinahagod habang tumutusk ng siomai.

Very promising daw kasi ang career ni Ex. May tinatarget siyang posisyon bilang regional sales director ng traktora at bulldozer sa Mindanao. Daan daw ang regional sales director para maging Mindanao Sales Head dahil magreretiro na in two years ang may hawak ng titulo. Tulad ng kaniwang conversation nila ni Bless, confident si Ex. Confident magsalita, confident na mapapasakaniya ang minimithing posisyon dahil above par daw ang kaniyang performance, in fact, siya daw ang benchmark ng mga newbies ng kompanya, isama pa ang plano nitong mag-enroll ng MBA sa La Salle o Ateneo dahil masyado raw mahal sa Asian Institute of Management. Rosy career prospects, iyan ang sinabi ni Ex sa plano niya. Sa edad na kuwarenta, dapat daw, Country Sales Director na si Ex. “Traktora King na ako,” pabirong sinabi ni Ex. Sa edad na singkuweta, siya daw ang unang Pinoy na director ng Asia-Pacific. Pero wala doon sa usapan mismo ng career ang pagbabago ng ihip ng hangin, kahit pa totoong hindi nabanggit ni Denver kung nasaan si Bless sa mga plano, na dapat sanang magpabago na ng ihip ng hangin. “By that time may mga anak na tayo, baka tatlo na,” iyon ang bahagi ni Bless sa pangarap ni Ex. May dagdag: “Dapat lagi kang prepared sa paglipat ng titirhan kasi ang mga sales director kapag magaling laging nalilipat.”

Nasa ginawa ni Ex ang nagpabago sa usapan. Nasa palagiang ginagawa ni Ex na lagi namang nagpapairita kay Bless.

Tuwing magkukuwentuhan kasi, kapag nalilingat si Bless, laging dinadampot ni Ex ang kaniyang iPhone. As in, lagi. Noong una, ang akala ni Bless, kukuhanin lang ni Ex ang kaniyang iPhone para maglaro ng Plants Versus Zombies. Inasar pa niya ito ng “Mag-download ka nga ng sarili mong games.” Pero natuklasan niyang hindi games ang dahilan kung bakit niya ito kinukuha. Sinisilip ni Ex ang laman ng kaniyang photo album. Binabasa ni Ex ang kaniyang mga mensahe noong araw na iyon.

Binubuksan ni Ex ang kaniyang Facebook app at sinisilip ang mga private messages.

Hindi naman sa ayaw ni Bless na pinakikialaman ang kaniyang gamit, dahil wala naman siyang inililihim kay Denver, pero iyong pagdampot-dampot, iyong pasimpleng pagsilip kapag nagtetest o nagba-browse siya, iyong tanong nang tanong kung sino ang tinetext o tinatawagan, iyong paglapit ng tenga ni Ex na kunwari’y makikinig, iyong maliliit na gawaing iyon ang ikinakaaburido ni Bless.

Wala naman kay Bless ang nasabi nitong “Ano ba? Nanay ko ‘tong kausap ko noh,” nang minsang kulitin siya ni Ex. Nanahimik si Ex sa buong oras na magkasama sila. Wala rin kay Bless ang biglang agaw niya sa kaniyang cellphone nang dutdutin ito ni Ex habang nakapatong ang gadget sa mesa. Naglundo lang ang lahat nang huli nga silang mag-usap nang maayos. Noon ngang pag-usapan nila ang posibilidad ng promotion ni Ex, at posibilidad din ng pagkadestino sa Mindanao.

Naroon na sila sa parteng sinabi ni Bless na “Okey lang naman akong maghintay, kung okey ka na, okey na rin akong pakasal.” Parang ganiyan. Masaya. Pinipiraso noon ni Bless ang isang slice ng thin crust pizza para kay Ex dahil naubos na ng dating nobyo ang unang slice. Pero habang maingat niyang isinasalin ang slice, kinuha ni Ex ang kaniyang iPhone. Kinalikot. Inagaw ni Bless. Bumagsak ang pizza. Nagalit si Ex. Nagalit din si Bless.

“Ang nagagalit may itinatago,” habang pinupulot ni Ex sa mesa ang tumihayang thin crust pizza.

“Ang walang trust and respect, dapat kagalitan.”

“E di galawin mo rin ang iPhone ko.”

“Sorry pero di ko gagawin ang ayaw kong gawin sa akin.”

Wala nang kibuan. Lumamig na ang pizza.

“So?” si Ex. Napalakas ang boses.

At doon na nga pumasok ang “Go on with your life, Nget. Enjoyin mo na lang nang wala ako.”

AS USUAL, SUMANG-AYON SI Terre. Mabuti daw ang ginawa ni Bless nang matauhan ang lalaki. Kesyo there are lessons daw that “you need to learn the hard way.”

“Lesson para kanino?” kibo ni Bless habang sinisimot ang laman softdrinks.

“Lesson niya, kanino pa, tama naman ginawa mo.”

Noon pa man ay winawarningan na ni Terre si Bless. Mukhang bolero daw ang pangit niyang boyfriend. Nagtatago lang daw sa self confidence ang talaga namang walang confidence at mahinang pagkatao ni Ex.

“Ba’t mo naman nasabi ‘yan?” bahagyang nasaktan si Bless sa sinabi ng bestfriend. May kirot pa rin. Katwiran ni Terre, apat na taon na daw siya sa trabaho sa HR ng call center, alam na niya ang takbo ng isip ng mga tao.

“Sa hitsura pa lang at way of speaking.”

“Yano ay,” walang kahulugang nasabi ni Bless. Hinuhubad na ang inarkilang bowling shoes para isauli.

Maliit na bagay ang galit niya. Sino ba kasi dapat ang umunawa sa impulsiveness ng pagdampot sa gadget ng may gadget. Petty. Napaka-petty.

“Hindi petty ‘yan. Walang petty kapag trust and respect na ang involved,” sumingit si Terre. Hawak na ang bowling shoes na isasauli rin niya. Napalakas pala ang pagsasalita ni Bless. Muli, nakikipag-usap pala siya sa sarili. Dito niya gustong-gusto ang kaibigan. Wala nang pagtataka sa kung ano ang out-of-this-world na ginagawa niya. O sinasabi niya. Dahil sa mga hindi nakakakilala kay Bless, mapagkakamalan siyang “may tama” dahil sa pakikipag-usap niya sa sarili nang malakas. Ilang ulit niyang narinig ang “Nababaliw ka ba, Nget?” kay Ex bago sila maghiwalay. Kay Ex. At wala nang magbabago pa sa tawag niyang ito sa lalaking mistula ngang hindi siya nakilala man lamang. Pero ito ang dahilan kung paano niyang higit na nakilala ang sarili. Totoo sa kaniyang pangalan. Kaya pag-uwi ni Bless sa Marulas, ginawa niyang “single” ang kaniyang status sa Facebook. Single, for the entire world to know. Sabay block sa account ni Ex.

Movovug: Isang Diksiyunaryo*

Amado Anthony G. Mendoza III

I

Wala na raw makakausap nang maayos sa Ugac-Anafunan Sur. Sira raw ang ulo ng mga tao roon, ang sabi ng iba. Baryo ng tango at tanga. Iyan ang tawag ng mga tao sa mga residente ng baryo. Kapag daw kasi binati ng magadang umaga, ngiting may kasabay na mabilis na pagtango lang daw ang paulit-ulit na isasagot sa kausap. Ganun din daw ang tugon kapag magtatanong ng direksyon o di kaya’y makikisuyo ng gatas o mantika. Nagbabago lamang daw ang tugon ng mga taga-Ugac-Anafunan Sur kapag sila’y tinanong kung bakit hindi sila makasagot nang matino. Kung bakit sila tila nauumid at hindi makapagsalita. Kapag ganun na raw ang takbo ng usapan, dagling mapapawi ang ngiti sa mukha ng isang taga-Ugac-Anafunan Sur, at bigla na lamang nitong iiwanan ang kausap. Wala na ring nakatira ngayon sa baryo. Mas pinaspasan at pinatindi na kasi ang operasyon ng pagmimina doon kaya bantay-sarado na ang militar. Haharangin at kakastiguhin (kapag nagpumilit, sisikaran pa nila ng mag-asawang tadyak sa tagiliran) ng mga ito ang sinumang magtatangkang pumasok nang walang Mayor’s permit o kaya ID na magpapatunay na empleyado ang isang indibidwal ng Greater Landscapes Mining, Co.

Walang makapagpaliwanag kung paano’t bakit nangyari ang gayon sa mga taga-Ugac-Anafunan Sur. Basta’t ang sabi ng matatanda, nag-

Note: Part of a novel-in-progress

simula ang lahat pagkatapos ng isang pagkalakas-lakas na bagyong tumagal ng isang linggo. Na tila ba tinangay ng bagyong iyon—at ng mga kabarkada nitong alon—nang tumungo na itong Taiwan ang kakayahan ng mga taga-Ugac-Anafunan Sur na magsalita. Mahigit dalawang taon na mula nang manalasa sa baryo ang bagyong iyon. Pero para sa mga residente ng mga karatig baryo, parang kahapon lang nang mangyari ang lahat. Sa pakiwari nila, tumigil ang oras, natapilok, napilayan, at hindi na makalakad nang maaayos upang tuparin ang kaniyang tungkulin at kaganapan.

Ang mababasang manuskrito ay produkto ng panayam sa ilang eksperto at katutubo ng lugar, pagsusuri sa mga naiwang ebidensya, interpretasyon ng mga opisyal na dokumento’t ulat, nasagap na tsismis mula sa mga trabahador ng isang pagawaan ng milk candy sa Lal-lo, sabi-sabi mula sa mga munisipyo at karatig baranggay, at sariling pabulasyon—tulad ng laging ginagawa ng mga manunulat—ng isang pangyayaring anumang oras (bukas o sa kamakalawa) ay maaaring mabura sa opisyal na alaala ng kasaysayan.

II

Ang Insidente

Una raw naglaho sa pangungusap ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur ang mga pangngalan. Kasama na nito, siyempre, ang kanilang mga pangalan. Hindi nagtagal sumunod na rin, tulad ng mga napapanis na laway sa dulo ng kanilang dila, ang mga panghalip, pangatnig, pang-abay at pang-ukol. Nagsimula raw ang lahat sa mga pangungusap na hindi matuldukan, mga salitang nabibitin sa dila’t waring tinatangay ng hangin, at sa paglaon, nasundan ng mahahabang pangangaral, pag-uutos at pagpapaliwanag na susuklian lamang ng mga bata ng matabang at matamlay na pagtango. Pagsapit ng ikaapat na araw, mistulang nag-i-estakato na sa kanilang pananalita ang mga residente ng baryo. Naging karaniwan at mistulang cute ang salitang-sanggol (hal., kain ako pagkain). Sa ikalimang araw ng pambalarilang paghuhunos, ganap na ang pagkakapilipit ng dila ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur. Dumating pa nga ang punto na sa kaloob-looban ng mga residente ng baryo, natanggap na nilang darating ang araw na talagang hindi na sila makapagsasalita pa. At medyo malapit

nga sa kanilang mga hinuha ang nangyari.

Napansin na rin daw ito ng matatanda sa mga batang pulos pagtawa, pag-iyak at pagsigaw ang itinatugon sa kanilang mga tanong o paalala. Kung may isasagot man sila, palagiang mga pandiwang nasa pangkasalukuyang panauhan (hal., “away” ang panumbas nila sa anumang bagay na masama o kinagagalitan—hal., ang pagmimina ng magnetite) at mga karaniwang pang-uri (hal., “pagod” ang katumbas ng ekspresyong “ayoko nang maglaro”) ang tugon ng mga bata sa kanilang mga magulang. Kapag hindi pa rin sila magkaintindihan, dadaanin sa paggiling (kapag gustong baybayin ang isang salita), paglupasay sa lupa (kapag may hinihinging hindi maibigay), pagtambing at pagkembot (kapag gustong ipagyabang isang bagong natutuhan na salita) ang usapan. Pagkalipas naman ng isang buwan, kasabay ng pagkamalay ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur sa pagkawala ng mga nabanggit na bahagi ng kanilang balarila, ay ang hindi maipaliwanag na paglimot nila sa lahat ng salitang pambalang. Noong panahong iyon, ang natira na lamang sa mga residente ng baryo ay ang kakayahang mailarawan ang kanilang masaklap at di kapani-paniwalang karanasan sa pamamagitan ng pagtangis, minsanang pagdadabog at magdamag na pagtanga sa may dalampasigan. Sa isip ng mga residente, alam nilang hindi na nila pwedeng tawaging pansit batil-patung ang pansit batil-patung. Pero alam nilang niluluto at kinakain pa rin iyon sa ibang lugar. Hindi na nga lang nila magawang matumbasan ng pinakatumpak na salita. Kung kaya’t sa malawak na kategorya ng pandiwang “kumain” o “kinnam” (ang pandiwang panumbas sa anumang akto ng pagkain) na lamang nila matutukoy ang naturang paboritong meryenda.

Sa puntong iyon, ang halos lahat ng bagay, damdamin, karanasan at pangyayari sa buhay ng mga taga-Ugac-Anafunan Sur ay nawalan ng salitang panumbas. Ang ulap para sa kanila’y mistulang mga hugis-tumpok sa langit na walang detalye, walang lalim, walang kanto, walang kurba, walang sukat. Ang mapayapang asul ng dagat ay nagmistulang kulay na walang kinakatawan o sinisimbolo. Ang pinong buhangin sa dalampasigan, teksturang walang nakararamdam, daungang mabuway ng mga bangkang pangisda. Mga katangiang walang tiyak na katauhan at nilolooban. Sa madaling sabi, isang espontanyong rudimentasyon ng wika ang naganap sa Ugac-Anafunan Sur.

Pagkalipas ng isang taon, ayon kay Federico Magdaraog, matapos ang biglaan ngunit mahinay na proseso ng paglimot at pagkapipi¹, ang baryo'y tuluyang nilamon ng alon, asupre at buhangin.

Ang Baryo

Isang maliit na baryong malapit sa dalampasigan ang Ugac-Anafunan Sur. Ayon sa ikalawang tomo ng *Britanika Filipino* (1957), ang unang tekstong nailimbag na naglaman ng impormasyon tungkol sa baryo, matatagpuan ang Ugac-Anafunan Sur sa pagitan ng mga bayan ng Abulug at Pamplona. Subalit batay naman sa mga dokumento mula sa munisipyo ng Tuguegarao noong 1986², walang baryo o baranggay na Ugac-Anafunan Sur ang matatagpuan sa anumang sulok o pagitan ng nabanggit na dalawang bayan.

Ang nasa listahan lamang ay ang sumusunod: Atulayan Norte, Atulayan Sur, Ugac Sur, Ugac Norte, Anafunan Sur, Anafunan Norte. Kung hahanapin ang pagkakatulad ng mga nabanggit na baranggay, mahihinu-hang ang lahat ay matatagpuan sa Tuguegarao. Kung pagtatambisin naman ang lahok sa *Britanika Filipino* at dokumento galing sa Tuguegarao, agad mapapansin ang isang heograpikal na kontradiksyon.³ Mas tama kasing sabihin na matatagpuan ang baryo sa isla ng Aparri o Gonzaga. Dahil sa lahat ng munisipalidad sa probinsya ng Cagayan, ang dalawang nabanggit

1 Sa ganoong paraan inilarawan sa akin ng kaibigang si Federico Magdaraog, dating nagsilbing inhinyero para sa Greater Landscapes, Co., ang sinapit ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur. Noong una'y hindi ko talaga mapaniwalaan ang mga isiniwalat niya. Paanong magiging biglaan ang isang bagay na dahan-dahan? Pero naisip ko, di ba't dahan-dahan rin namang pinapatay ng cancer ang mga biktima nito. Ngunit sa kabila nito, hindi nawawala sa mga biktima nito ang pakiramdam ng pagkabigla. Isang pagkabigla na bunga ng kawalan ng kahandaan (o sa kasong iyon, ng kahungkagan ng anumang uri ng paghahanda).

2 Medyo alangan ako sa dokumentong ito. Una sa lahat, kuwestyonable ang nakasaad na petsa at oras ng pagkakakumpleto nito. Nobyembre 7 1987, alas-tres ng hapon, ang nakasaad na petsa ng pagkakakumpleto sa dulo ng dokumento. Kung gayon, paanong nangyaring mayroon nang dokumento noong 1986 na pwedeng ipakopya ay ihanda para ipamahagi, halimbawa, sa sinumang mananaliksik? Pangalawa, maraming mali sa pagbaybay at pagbabantas ang dokumento. Mga pagkakamali na hindi pwedeng isawalang-kibo o ipagkibit-balikat na lang. Nariyan ang manakanakang maling pagbaybay sa "Tuguegarao," na lumilitaw sa dokumento bilang "Tugegarao." Hindi rin madalang ang mga pagkakataon na ang isang pangungusap, imbis na wakasan ng tuldok, ay tutuldukan ng isang kuwit. At huli, walang pirma ng maski sinong municipal engineer o land surveyor ang dokumento. Isang bagay na mas lalong nagpapatindi sa aking pagdududa sa berasidad ng dokumento.

3 Isang bagay na hindi na dapat pagtakhan kapag pagpapanatili at pag-aalaga sa seguridad ng mga dokumento ang pinag-uusapan.

lamang ang masasabing talagang napapalibutan ng dagat. Bagaman malapit sa karagatan, wawa lamang ng ilog ang malapit sa mga bayan ng Pamplona at Abulug. Isa pa, kung babalikan ang nakasaad sa *Britanika Filipino*, binanggit na nasa pagitan ng dalawang bayan ang Ugac-Anafunan Sur. Kung iyon nga ang totoo, hindi ba't sinasalungat nito ang naunang topograpikal at heograpikal na paglalarawang ibinigay ng *Britanika Filipino*?

Upang mabigyan ng solusyon ang problemang ito pagdating sa pagkumpirma sa mga datos, hayaan ninyong magbigay ako ng dalawang mungkahi—dalawang proposisyong walang uuwing talunan. Para sa mga mambabasa, agad masosolusyonan ang isang pagkakamali at aberasyong nagpapanggap bilang katotohanan kung ituturing na lamang ito bilang isang kaso ng “human error.” Panglawa, para hindi na maubos ang oras ng mambabasa sa kakakonsulta sa mga mapa, atlas o libro sa kasaysayan, isipin at paniwalaan na lang natin na talagang matatagpuan sa munisipalidad ng Gonzaga ang Ugac-Anafunan Sur. Ano ang bentahe ng mungkahing kong ito? Una, sa lahat ng mga nabanggit na bayan na sinasabing pinaglalagyan ng baryo, tanging ang Gonzaga lamang ang may mahaba at nakatalang kasaysayan ng pagmimina ng magnetite. At dahil ang magnetite ay matatagpuan lamang sa ilalim ng dagat at ang bayan ng Gonzaga ang pinakapaborableng base para sa anumang operasyon ng pagmimina, lohikal lamang ang asersyong matatagpuan ang baryo sa naturang bayan.

Kaugnay nito, bukod sa ang Gonzaga’y islang napapalibutan ng dagat, nakapagbibigay rin ng eksotikong tekstura sa naratibo ang katotohanang sa bayang ito matatagpuan ang sinasabing natatanging aktibong bulkan sa lalawigan ng Cagayan: ang Mt. Babuyan. Kung babalikan ang panayam kay Federico Magdaraog, binanggit niyang “nilamon ng alon, asupre at buhangin ang baryo.” Hindi natin alam kung paniniwalaan natin sa literal na lebel ang pahayag ni Magdaraog tungkol sa sinaspit ng baryo, o titingnan natin ito bilang isang pagmamalabis ng taong nakasaksi ng isang kagila-gilalas na pangyayari. Gayunpaman, hindi naman siguro kalabisan kung ituturing ang salitang asupre bilang pahiwatig ng pag-iral ng isang aktibong bulkan. Muli, ang bentahe nito para sa mambabasa ay ang pagkaabswelto niya sa pagkonsulta sa anumang libro tungkol sa mga bulkan sa Pilipinas. Ang bentahe naman nito para sa akin, sa kabilang banda, ay ang pagkandili sa ilusyon ko na isang kuwento ang teksto, at sa pamamagitan ng pagkilalang iyo’y manatili ang posibilidad na mabago ko pa ang mundo

sa loob nitong batbat ng kontradiksyon at tunggalian.

Ngayon naayos na ang gusot hinggil sa lokasyon ng Ugac-Anafunan Sur—na hindi nangangahulugang naayos na rin ang iba pang gusot sa naratibo—balikan naman natin ang naudlot na salaysay tungkol sa wika ng mga residente ng baryo.

Itawis, Ibanag at Ilokano ang mga pangunahing wikang sinasalita ng residente ng Ugac-Anafunan Sur. Pero kung kinakailangan, lalo na tuwing may mga dayo galing sa Maynila, kaya rin nilang managalog at mag-Ingles. Nang una kong marinig kay Magdaraog ang kuwento, ang una kong reaksiyon ay: Di ba't multilingual naman ang mga taga-Cagayan? Oo, ang sagot niya. Ang tanong ko ulit: Ano 'yun, nalimutan nila lahat ng pangngalan at pandiwa sa lahat ng wika? Hindi niya ako sinagot. Nadismaya yata siya sa tanong kong iyon. Kahit ako, nang binabalikan ko na sa isip ko ang pag-uusap naming dalawa, natangahan sa sarili kong tanong. Upang saluhin ang pag-uusap naming dahan-dahang ginagapang ng nakasasakal na katahimikan, nagtanong ulit ako: Alam na ba ito ng mga kinauukulan? Tiningnan niya lang ako, iyong tingin na blangko. Iyong tingin ng isang taong bahagyang natulig at natigilan sa kaniyang pagmumuni.

Pinigil ko ang anumang udyok na ulitin ang aking tanong. Sapat na sa akin ang isang beses sa isang araw na maturingang impertinente. Di bale nang magmukhang tanga sa kahihintay, huwag lang makapambastos ng kapwa. Nagkasya na lamang ako na pinapanuod siya habang inaayos niya ang pagkakasuot ng kaniyang salamin. Pero pagkaraan, matapos magpantay-lapat ang kaniyang lente sa kaniyang mga mata, binasag rin niya sa wakas ang katahimikan: "Pasensya ka na, Arnold, mukhang di ko masasagot ang tanong mo." Sasabihin ko sana kay Magdaraog na hindi problema iyon, na hindi siya obligadong sagutin ang mga tanong kong tumutulay sa pagitan ng katangahan at kabastusan, nang bigla niyang inabot sa akin ang isang malaki at may kakapalang aklat.

"Baka makatulong sa 'yo, Arnold. Hiramín mo muna. Bigay 'yan sa 'kin ng bayaw kong dating nakatira doon."

"Salamat po. E di ano rin po siya ... ano...di na nakakausap?"

Tinawanan lang niya ang tanong ko, sabay tayo sa kaniyang kinauupuan—na tiyak kong isang pailalim na paraan upang sabihing pwede na akong umalis, tapos na ang aming pag-uusap. Kaya naman para hindi mapahiya, tumayo na rin ako't inabot ang kamay ko sa kaniya.

Nakangiti naman niyang inabot sa akin ang kaniyang kinakalyong palad at binilinan akong mag-ingat sa pag-uwi. Kipkip ang ipinahiram na malaking aklat, lumabas ako ng kaniyang bahay nang hindi mapalagay, napapaisip kung may nasabi ba akong mali o wala sa lugar.

III

Ang Diksyunaryo

Mga ilang araw muna ang lumipas bago ko naaalalang buklatin ang aklat—na isa palang diksyunaryo—na ipinahiram sa akin ni Magdaraog. Walang anumang pamagat ang nakatitik sa pabalat nito. Pagkabuklat ko’y unang tumambad sa akin ang pahinang may nakasulat—sa malalaki’t itim na letra—na “movovug,” na kung tama ang pagkakaalala ko’y nangangahulugang “magsalita” sa wikang Itawis. At mula roon, nahinuha ko na ang aklat na hawak ko ay posibleng isang diksyunaryo. Diksyunaryo ng mga taong nakalimot⁴ (o may nagpalimot) kung paano magsalita, diksyunaryo ng mga nakalimot kung paano ihahayag ang kanilang pagkaapi.

Walang nakasaad na awtor, lugar at petsa ng pagkakalimbag sa anumang bahagi ng diksyunaryo. Wala ring paunang salita o paliwanag tungkol sa teknikalidad at mga nilalaman nito. Ang naroroon lamang ay isang epigraph na may kalabuan dahil sa paraan ng artikulasyon nito: *sarita mattalaw*. Sarita? Mattalaw? Sarita... Mattalaw... Ilocano para sa kuwento ang sarita, samantalang Itawis naman para sa matakot ang mattalaw. Bagaman medyo nag-aalangan ako sa sarili kong mga haka’t interpretasyon tungkol sa kahulugan ng mga salita, wala akong magagawa. Walang ibang rekursu. Kung talagang ganoon kalala ang sinapit ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur, hindi na siguro kalabisang isipin na maaaring ipinahihiwatig ng dalawang salitang iyon (na nakapaloob rin sa diksyunaryo) ang kuwento ng kanilang pagkawasak—isang naratibong tigib ng takot at pagdurusa.

⁴ Bago ito sa akin sapagkat kaiba sa proyekto ni Danilo Kis sa kaniyang kuwentong *Encyclopedia of the Dead* kung saan tampok ang isang malaking encyclopedia na naglalaman ng buong talambuhay ng isang taong sumakabilang-buhay, sikat man o hindi. Ang Movovug naman, sa kabilang banda, ay diksyunaryong nilikha ng mga taong hindi na makapagsalita nang maayos. Ang hindi malinaw sa akin ay ang intensyon nila sa paglikha. Maitatanong tuloy: isinulat ba ang diksyunaryo para lumikha ng bagong mga salita? O isinulat ito para maipalaiwanag nila sa tao ang sinapit nilang malagim na kapalaran?

Nahahati sa apat na bahagi ang diksyunaryo: “movovug,” “kontar,” “mattalaw,” at “makkokog.” Laman ng bahaging movovug ang, sa hinuha ko, mga salitang pang-araw-araw ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur. Matatagpuan sa bahaging ito ang mga salitang kumain, matulog, magtago, tumakbo, magluto, magtanim, mangisda. Mga salitang malapit sa uri ng pamumuhay na namamayani sa munisipalidad ng Gonzaga. Kaiba sa nakasanayan nating diksyunaryo, medyo pekyulyar ang pagkakaayos ng mga lahok sa diksyunaryo: may nakalaan na tatlo hanggang sampung pahina para sa bawat salita. At imbis na mga pormal na depinisyon, bigkas, at leksikograpong pagbabaybay, mga ginuhit na larawan ang tumatayong depinisyon para sa mga lahok.

Para sa lahok na *makkokog*, halimbawa, may nakalaan na isang buong pahina para isang detalyadong larawan ng barena (na ayon kay Magdaraog ay barena na inangat pa sa Australia para lang sa pagmimina ng magnetite). Salungat naman sa anumang lohika ng pagkakasunod-sunod at kawsalidad, sunod namang tatambad ang larawan ng isang batang nakatayo sa isang mataas na burol ng buhangin, tinatanaw ang dagat at ang dalampasigan na pinaradahan na ng mga traktora, tinayuan ng mga naghuhumindig na himpilan, at nagtataglay ng malalalim na hukay na nagkalat sa kahabaan ng isla. Na para bang ang gustong sabihin, ang nais ipabatid, ang hindi mabigkas, ay ang katotohanang produkto ng ng isang urong na paggalaw ng kapital ang sinkretikong tanawing minamasid ng bata sa larawan.

Hindi rin pambihira at nakapagtataka ang paulit-ulit na paggamit sa ibang lahok ng iisang partikular na larawan. Makikita, halimbawa, sa lahok na *mattalaw* ang larawan ng barena na matatagpuan sa lahok na *makkokog*. May pagkakataon pa nga na lumilitaw sa mahigit limang lahok ang isang larawan. Ito ang kaso para sa mga lahok na *iturat*, *movovug/mergo*, *kinnam*, *kontar*, at *matindyan*. Sa pinakamadaling paglalarawan, tampok sa nasabing larawan ang limang residente ng Ugac-Anafunan Sur (dalawang matanda, tatlong bata, tatlong babae, dalawang lalake) na hubong nag-uumpukan sa harap ng himpilan ng mga minero. Ngunit ang talagang kakaiba’t kabigha-bighani sa larawang ito ay ang suson-susong kahulugang taglay nito. Naging posible ang nasabing multiplisidad ng kahulugan dahil sa pagkakaroon ng nasabing larawan ng iba’t ibang bersyon nang hindi lumilihis sa orihinal nitong konsepto, aksyon at tema: ang pag-uumpukan. Sa madaling sabi, ang pagpapanatili sa pangkalahatang ideya at konsepto ng larawan ay hindi

naging hadlang sa pag-iral ng iba't ibang bersyon ng larawan alinsunod sa kahulugang nais ipaunawa ng isang partikular na lahok. Sa katunayan, nakatulong pa nga ang naturang pag-uulit upang mas lalong lumawak ang kahulugan ng konsepto ng pag-uumpukan.

Kapag ininspeksyong mabuti ang larawan, halimbawa ang bersyon ng larawan sa lahok na *kinmam*, ang simpleng umpukan ay nagiging isang picnic kapara ng mga eksena ng picnic sa mga pelikulang Pilipino noong dekada nobenta: may nakalatag na makulay na tela sa may buhanginan; sari-saring pagkain na tapat sa okasyon tulad ng tsitsirya, lahat ng klase ng prutas, at hotdog na pinalaman sa pandesal; batang nagpapalipad ng saranggola; at ang ekspresyon sa kanilang mga mukha at disposisyon na nagpapahiwatig na anumang oras, basta may timbre mula kay direk, ay pwede silang magtanghal ng isang umaatikabo't bigay-todong production number.

Kung papansinin naman ang bersyon ng larawang tampok sa lahok na *kontar*, imposibleng hindi mapansin ang mas madilim, matamlay, at mapanglaw na dating ng larawan, na marahil bunga ng mas madidiin na paghagod ng lapis sa papel. Kapansin-pansin rin sa naturang bersyon ng larawan ang mas yayat na pangangatawan at lumuluwa nang mga mata ng taong nasa larawan. Kaugnay nito, kakatuwa rin pansinin ang mapagbantay at naghihinalang paraan ng pagmasid ng limang residente sa himpilan ng mga minero. Iyong tipo ng pagmasid na may malisya't pag-iimbot, na para bang kung may pagkakataon lang, bukas na bukas, ay pasasabugin na nila ang himpilan upang magsaabo at magsabuhangin na rin ito (kasama ang mga minero) tulad ng magnetite na sakim nilang minimina.

Tungkol sa pag-aakda, hindi lang ng mga lahok kundi ng mga larawan na kaakibat nito, walang nakasaad sa diksyunaryo kung sino o sinu-sino ang sumulat at gumuhit ng mga ito. Tinanggap ko agad nang walang pagdududa na mismong mga taga-Ugac-Anafunan Sur ang lumikha sa diksyunaryo. Ang katiyakang ito'y maiuugat rin sa katotohanang nananalig ako sa mga ibinahaging impormasyon sa akin ni Magdaraog. Ngunit higit pang mahalaga sa anumang kahingian upang siyasatin ang mga partikularidad tungkol sa pag-aakda, mga batis, at pinagmulan ng diksyunaryo—dahil sa huli, sa kabila ng masinsing pagsisiwalat ng mga ito, hindi rin naman ito bibigyang halaga ng karaniwang mambabasa—ay ang kapansin-pansing pag-iiba-iba sa estilong ginamit sa pagguhit ng mga larawan. Sa isang banda,

maaaring pahiwatig ito na maraming sangkot sa paglikha ng diksyunaryo. Na malaya ang sinumang residente ng Ugac-Anafunan Sur na mag-ambag ng kaniyang sariling lahok. Ngunit sa kabilang banda, maaaring isipin na produkto ng malikot na imahinasyon ng iisang tao ang nag-iiba-ibang estilo ng pagkakaguhit sa mga larawan.

Nang tanungin ko si Magdaraog tungkol sa pinagmulan at pag-aakda ng diksyunaryo, isang blangkong tingin lang ang itinugon niya sa akin, na parang sinsabing “parehas lang tayong nangangapa.” Dagdag pa niya, hindi na mahalaga kung sino o sinu-sino ang nagpasimuno sa paglikha ng diksyunaryo. Naturalmente, tinanong ko siya kung bakit ganuon ang kaniyang pananaw.

“Ikaw ba, kung meron kang kasalanan pero di mo naman napagbayaran, gugustuhin mo pa bang ungkatin ‘yon?”

“Ano pong ibig n’yong sabihin?”

“Na hindi abswelto ang buong lalawigan sa sinapit ng Ugac-Anafunan Sur...”

“Kung ganun lang po, ano pang silbi ng lahat ng ‘to? Bakit n’yo pa sinasabi ang lahat sa ‘kin?”

“Hindi ako tulad nila, Arnold. Naduwag lang ako. Alam kong wala akong magagawa, pero ayoko rin mamatay nang hindi nagsasalita.”

“Sinong nila? ‘Yung mga taga-Ugac-Anafunan Sur?”

“Hindi, Arnold. Wala silang kasalanan dito. Sa katunayan, sila pa itong nagpatuloy sa pagtutol at pagsasalita.”

IV

Ang Mga Kritiko

Walang teksto ang sa simula’t sapul ay naputungan na ng koronang “kinakailangan.” Maraming digmaang—digmaan ng salita, pagbasa, interpretasyon, sensura, impluwensya, at kung minsan, ng kamao—pinagdadaanan ang isang teksto bago ito hirangin bilang kinakailangan. Bilang bahagi ng kapita-pitagang kanon. At sa paglipas ng panahon, sa ibayong institusyonalisasyon at burukratisasyon ng panitikan, mas naging mahigpit (at hungkag) ang mga rekisito upang mapabilang ang isang teksto sa kapita-pitagang listahan ng mga akdang kailangang basahin. Ang sabihing

dumaan rin sa ganitong proseso ang diksyunaryong *Movovug* ay isa na lamang pag-uulit sa isang bagay na alam na ng lahat. Ang pagkakaiba lang, siyempre, ay hindi naigawad sa *Movovoug* ang koronang iyon.

Sumasang-ayon ang lahat ng kritiko ng *Movovug* sa pag-iral nito sa pinakapaimbabaw na antas. Ibig sabihin, naniniwala silang totoo ang libro, na nahahawakan, nabubuklat at, kung nanaisin, ay maipanghahampas ito sa sinumang tampalasang magdududa sa pag-iral nito. Napapatid lamang ang diwang ito ng pagkakaisa pagdating sa dalawang pundamental na usapin: ang (1) pinagmulan ng diksyunaryo at (2) ang awtentisidad ng nilalaman nito.

Isa si James Tumaliwan, dalubhasa sa wikang Ibanag at Itawis na tubong Piat, sa mga pinakamatinding kritiko ng *Movovug*. Ayon sa kaniya, kaduda-duda ang isang diksyunaryong hindi kumikilala sa mga batis nito. Dagdag pa niya, kung susuriin sa linggwistikong antas, talagang kuwestyong nable ang karamihan sa mga lahok nito. Dahil kung totoo mang nawalan na ng kapasidad ang mga residente ng Ugac-Anafunan Sur na gumamit ng mga pangngalan, pang-uri, pangatnig, at iba pang bahagi ng wika, hindi agad ito nangangahulugan na mawawalan sila ng kakayahang maintindihan ang mga ito. Hindi ibig sabihin, giit niya, na hindi sila nakakagawa ng paraan upang ihayag ang kanilang saloobin. Maaaring nakaranas ang mga residente ng Ugac-Anfunan Sur ng isang uri ng kapansanan o kakulungan sa paghahayag; gayunpaman, hindi ito sapat para hinuhaing tuluyan silang nawalan ng kapasidad na gamitin ang mga nabanggit na bahagi ng wika't balarila. Hindi lamang pagsasalita ang batayan ng kasanayan sa wika, mahalagang aspekto rin ang pag-intindi at pag-isip sa pamamagitan nito.

Upang pagtibayin ang kaniyang argumento, tinukoy ni Tumaliwan ang napansin niyang katangian ng “substitution” o “pagtayo bilang kapalit” na taglay ng ilang partikular na lahok sa diksyunaryo. Sa kaniyang sanaysay na pinamagatang “*Mergo et Movovug*” (na literal na kahulugan sa salitang Itawis ay “Magsalita at Salita”), isiniwalat niya ang pundamental na pagkakamali ng diksyunaryo. Ito ang bahagi ng sanaysay na pinakasumapul at pinaka-nagpatampok sa argumento ni Tumaliwan:

Hindi kailanman magiging pandiwa ang salitang ‘movovug.’ Isa itong pangngalan na ang kahulugan ay salita. Malaki ang pagkakaiba ng ‘salita’ at ‘magsalita.’ Ang una’y tumutukoy sa isang konsepto o bagay, samantalang ang

pangalawa ay tumukoy sa isang uri ng pagkilos. Sa wikang Itawis o Itawit, “mergo” at ang iba nitong mga panauhan at anyo (hal., kergo, maka-ergo, atbp.) ang ginagamit para ipahiwatig ang kilos ng pagsasalita. Isang napalaking pagkakamali ang gamitin nang halinhinan ang dalawang salita. Nakagigimbal—oo iyon ang tamang salita—na mayroong ganitong klase ng teksto na iginigiit ang sarili bilang isang diksyunaryo. Isang malaking kalapastanganan ang ituring na seryosong diksyunaryo ang Movovug. Kung anuman, isa itong hilaw na pagtatangka na hindi pinag-ukulan ng tamang paghahanda at masusing pananaliksik.

Interesante naman ang pananaw ni Cornelio Bacod, isang guro sa elementarya mula sa Tuao, tungkol sa integridad ng Movovug. Para kay Bacod, bukod sa problema ng diksyunaryo tungkol sa kawastuhan ng mga lahok nito, itinuturing rin na malaking kahinaan ang kawalan nito ng tiyak na ilustrador o grupo ng mga ilustrador. Kung bubusisiin kasing mabuti ang mga larawan, agad mapapansin ang malaking pagkakaiba ng mga ito sa isa’t isa sa dalawang aspekto: kasangkapang ginamit sa pagguhit at estilo ng pagkakaguhit. May mga larawan na ginuhit gamit ang bolpen na pabugso-bugso ang labas ng tinta. Mayroon rin ginuhit gamit ang hindi pa pinagbabagang uling. Sa lahok na *kinam*, halimabawa, may mga lahok na ginuhit gamit ang tira, labi, buto o pinagbalatan ng partikular na pagkain. Halimbawa, ang isang larawan ng mangga ay binuo sa pamamagitan ng pagdikit ng ilang pinatuyong buto nito sa isang pahina (Ang ibang mas malilikhaing larawan tulad ng ilang hibla ng canton na ininugis bilang mga malalalim na hukay at binudburan ng sunog at dinurog na chicharon ay tiyak na kumakatawan sa mga pang-araw-araw na reyalidad na kinakaharap ng mga taga-Ugac-Anafunan Sur—ang talamak na pagmimina sa kanilang lugar.). Pero ang talagang namumukod-tangi sa lahat ay iyong mga larawang iginuhit sa pamamagitan ng dugo. Karamihan sa mga larawan na ito ay matatagpuan sa lahok na *mattalaw* at *makkokog*. Muli, giit ni Bacod, isang itong paraan upang ipakita ng mga residente ng Ugac-Anafunan Sur ang kanilang pagkumdenda sa kasalukuyang kaayusang umiiral sa kanilang baryo.

Isa pang bagay na hindi mapaniwalaan ng marami, kahit mismo ng mga tubong-Cagayan, ay ang kuwento sa likod ng diksyunaryo. Para sa

kanila, ang kuwento ng mga residente ng Ugac-Anafunan—ang kawalan nila ng kakayahan gamitin ang kalakhan ng pinakamahahalagang bahagi ng wika—ay hawig sa mga kuwento ng isang lasing na kutsero at durog na tsuper ng padyak. Sa madaling sabi, kuwentong inimbento para may ipagmalaki sa mga kainuman. Kuwentong ipantatapat sa iba pang kuwentong singbaligho at singkwestyonable ng mga magiging palusot nila sa kanilang mga misis kapag inumaga na sila ng uwi.

Sa kabila nito, at ayon ito kay Magdaraog, hindi kinapos ng tagasuporta ang diksyunaryo. Sa loob ng ilang buwan, naging laman ng mga pahayagan, usap-usapan sa radyo, at bukambibig sa mga umpukan ang nangyari sa Ugac-Anafunan Sur. Sumiklab pa nga ang ilang debateng linggwistikong dahil dito: ang mga nagsusulong ng “Universal Grammar” laban sa mga kritiko nito. Ayon sa mga kritiko ng Universal Grammar, patunay ang sinapit ng mga residente ng Ugac-Anafunan ng kakulangan ng teorya ni Chomsky, na akma lamang ito sa mga wikang Europeo at Anglo-Amerikano. Dagdag pa nila, kung iginigiit ng teorya ni Chomsky ang unibersalidad ng pagkatuto ng balarila, dapat rin nitong bigyan ng pansin ang bisa ng unibersalidad ng salungat na proseso: ang kawalang ng kakayahan na kumilala ng istruktura ng wika’t balarila. Isa sa mga nagsusulong ng teoryang ito ay ang dalubwikang si Cynthia Laxamana. Sa kaniyang sanaysay na ‘Balarila at Paglimot’, ipinagdiinang niyang araw-araw na nakakamit ng pambalarilang kasanayan ang isang tao, pero araw-araw rin siyang nakalilimot ng mas luma o hindi ginagamit na kasanayan. Para sa kaniya, ang nangyari sa Ugac-Anafunan Sur ay isang pambihirang kaso ng paglimot ng isang pambalarilang kasanayan. Kung nalimutan ng mga residente ng baryo kung paano gamitin ang mga pangngalan at iba pang bahagi ng balarila, tiyak na may pumalit na kasanayan at kakayahan rito.

Sa kabilang banda, noong unang pumutok ang balita tungkol sa kontrobersyal na diksyunaryo, may ilang pulitiko ang nagpakita ng interes dito. Pero hindi rin nagtagal ang kanilang interes. Sa huli, usapin pa rin ito ng pera. Ng episyenteng paggamit nito sa pangangampanya at pagpapanatili ng kapangyarihang pulitikal. Hindi naglaon—nang mapagtanto nilang walang pakinabang sa kanilang karera ang pagsuporta sa produksyon at disturbusyon ng diksyunaryo, nang makita nila ang mas malaking lugi kapag inalis ng isang multinational na kumpanya ang kaniyang negosyo sa lalawigan, nang malaman nilang walang katumbas na boto sa susunod na

eleksyon ang pagsuporta sa diksyunaryo—agad-agad nila itong ibinaon sa limot tulad ng mga apela ng mga ipinanganak na ‘walang papel’.

Kahit ang mga taong sumisimpatiya sa sinapit ng taga-Ugac-Anafunan ay may mga kipkip ring duda’t alinlangan—mga saloobing di mai-iwasan sa anumang pagtatangkang alamin ang katotohanan, o lumikha ng isang imahe nito. Duktur ang mayorya sa kanila. At bagaman kinukundena nila ang talamak na pagmimina ng magnetite sa Ugac-Anafunan Sur at sinusportahan ang pakikibaka laban dito, hindi nila makita ang koneksyon ng pagmimina sa biglaang pagkawala ng kakayahan ng mga residente ng baryo na gumamit ng pangngalan, panghalip, pangatnig, atbp. Hinala nila, apektado ng sakit na aphasia, isang karamdaman na pinupuntirya ang bahagi ng utak na responsable sa pagsasalita, balarila, at alaala, ang mga residente ng Ugac-Anafunan Sur.

Subalit marami-rami rin ang diskumpyado at duda sa opinyong ito. Isang sikolohistang nagngangalang Daisy Lahug ang naggiit na ang aphasia ay hindi nakaugat sa anumang klase ng pagkawala ng isang kakayahan kundi sa paglimot. Ang isang taong may aphasia ay hindi makapagsalita dahil sa isang nalimot na “function” ng utak. Sa ganitong pagkakataon, ani ni Lahug, ang prognostiko ay hindi dapat nakatuon sa pagtukoy sa dahilan ng kawalan ng kakayahan; sa halip, ang dapat alamin ay ang dahilan ng paglimot. Ang pangunahing sanhi—maaaring bayalohikal o penomenal (pangyayari)—upang malimutan ang isang batayang kakayahan. Kaya naman para kay Lahug, bagaman isang malayo’t malabong posibilidad, maaari ngang nakaapekto ang talamak na pagmimina ng magnetite—o ang ugali ng mga nagmimina ng magnetite, o ang palakad ng mga nagmimina ng magnetite, o ang umaga-hapon-gabing pagroronda ng mga sundalong kinasapakat ng mga nagmimina, o ang takot ng mga taga-Ugac-Anafunan Sur sa natatapyas nang dalampasigan, nagbabantang dagat, at pag-aalbu-roto ng mga bulkan, o ang maya’t mayang paglutang ng mapuputla’t dilat na dilat nang mga asuhos, talakitok at besugo—sa partikular na bahagi ng kanilang utak na namamahala sa paglimot at pag-alala.

Ngunit nanatiling maaari ang lahat ng mga hinuha ni Lahug. At hindi dahil di totoo o posible ang mga iyon, kundi dahil hindi na niya ito naiparing sa mas malawak na publiko. Ilang araw makalipas ang pagdatal sa kaniya ng mga naturang hinuha, natagpuang patay si Lahug sa kaniyang veranda, may isang malinis na tama ng bala sa sentitdo, at dilat na dilat (ang

mga puti na lang ng kaniyang mata ang nasaksihan ng mga pulis) tulad ng mga patay na isdang hiniraya niya habang pinagmumunihan ang diksyunaryo.

V

Oras at Baril

Masasabi kong maswerte ako't nalaman ko agad na patay na si Lahug. Kung hindi ko natsambahan iyong ligaw na balitang 'yon sa mga diyaryong ginagalugad ko para sa impormasyon, malamang ay naroroon na ako kina Lahug, sa harap ng kaniyang mga naiwan, at nag-uungkat ng isang yugto sa kanilang buhay na ayaw na nilang balikan—nagtutungkab ng mga sugat na hindi naman talaga maghihilom kahit na lumipas at matapos pa ang panahon. Tunay ngang mas masakit ang ating mga naaalala kaysa sa ating mga nararanasan.

Sinubukan ko pang mangalap ng impormasyon tungkol sa pagkamatay ni Lahug. Ilang presinto ang binisita ko sa mga karatig bayan para lang maitahi ang kulang-kulang at binago-bagong ulat tungkol sa insidente. Noong mga panahong iyon, panandaliang nawala sa isip ko ang Movovug, ang Ugac-Anafunan Sur, at kung bakit ko ba ginagawa ang mga ginagawa ko ngayon. Para akong robot na de-remote, computer program na may eksaktong algorithm. Basta't kung ano'ng itinakda ng lohika't kawsalidad, iyon ang gagawin ko. Pero sandali lang iyon, halos isang buntong-hininga ng pagpapaubaya't pag-ilanlang lamang kung tutuusin. Dahil habang mas tumatagal, habang mas nagiging malinaw sa akin ang mga sirkumstansya sa likod ng pagkamatay ni Lahug, lalong tumitindi ang hinala ko na may kaugnayan ang insidente sa Ugac-Anafunan Sur sa kamatayan ni Lahug. Na ang anumang mangyari sa hinaharap, lalo na sa akin, ay magkakaroon ng relasyon sa pakikisangkot sa insidenteng matagal nang ibinabaon sa li-mot. At kung ano ang relasyon at ugnayang ito, iyon ang isang bagay na kailangan ko pang alamin.

Siyam na presinto ang binisita ko sa loob ng tatlong araw para makakuha ng ulat tungkol sa kaso ni Lahug. Siyam na presintong iba-iba ang hilatsa. May mukhang junk shop dahil sa dami ng boteng nakakalat at nakabalandra—mistulang found art objects—sa sahig, mesa, tukador at filing cabinets ng presinto. May mukhang looban dahil siksikan na ang

mga preso sa bawat selda. May mukhang beerhouse sa dami ng labas-pasok na putatsing sa presinto. Kulang na lang, maglagay sila ng strobe lights, disco ball, makukulay na kurtina at magsilbi ng lady's drink sa mga dalaw o magdudulog ng kaso. Mayroon ding mga estasyong ginawang mini casino. Mula jueteng hanggang tong-its, OTB hanggang ending, mahjong hanggang dama, wala silang pinalampas. Lahat ng sugal, para lamang mapalipas ang oras (at kumita na rin kahit papaano), ay papatulan nila. Patunay lang na mahirap talagang kumita ng pera sa Pilipinas. Kahit may trabaho ka, parang wala ka naman talagang ginagawa. Tuloy, sa walong oras, halimbawa, ng isang pulis o ahente sa kaniyang desk, limang oras doon ay ginugol niya sa pagpapanggap. Pagpapanggap na may nagagawang trabaho. Pagpapanggap na alam na alam niya ang kaniyang ginagawa. Pagpapanggap na gustong-gusto niya ang kaniyang trabaho, na pinupuno ng pagpapaalipin sa harap ng kompyuter o mga papeles ang kaniyang pagkatao, na isang malaking hakbang tungo sa pag-unlad ang paghimod sa tumbong ng mga nasa taas. Pana-panahon lang, sabi nila. Pana-panahon lang, huwag magsasawang magtiyaga't mangalansay.

Bagaman noong una'y minata't pinagsuspetsahan ako ng mga pulis, nagawa ko pa ring makuha ang mga isinadya ko sa pamamagitan ng kapangyarihan ng suhol at pag-aangas na natutunan ko sa mga kaututang-dilang abogado. Simple lang naman ang gagawin. Mag-name drop lang ng kung sinong may sinasabi, ipagyabang na ka-golf o kasabayan mo ito sa casino, at para talagang maniwala, banggitin na ninong/ninang ka ng panganay ni Mr./Mrs. May Sinasabi. Kung hindi pa rin matinag, mag-akmang tatawag sa sinasabing kakilalang malaking tao, umastang nag-agrabyado, at banggtin ang address ng presinto para lang iparamdam sa sarhentong ayaw patinag na anumang oras ay maaaring sumipot sa presinto si Mr./Mrs. May Sinasabi para sibakin siya sa kaniyang puwesto.

Sa siyam na presinto, dalawa doon ang wala nang naitagong record tungkol sa kaso ni Lahug. Dahilan ng mga tinyente, nabaha o naipadala na sa main office nila sa Ilagan ang mga ulat ng mga lumang kaso. Sa pitong natitirang ulat na napasakamay ko, tatlo ang nagkakaisa na pumanaw si Lahug sa ganap na 3:45 n.u. Ang natitirang apat na ulat naman ay magkakaiba ang itinakdang oras ng pagkamatay. Pinakainteresante sa mga ito ang ulat na nagsasabing namatay si Lahug sa ganap na 4:30 n.u., halos isang oras mahigit sa mga nakatala sa ibang ulat. Para sa sinumang

baguhan sa kalakaran at galawan ng sangkapulisan, ang mga naturang kontradiskyon sa mga record at ang kapabayaan sa pangangalaga ng mga ito ay isang nakapangingilabot at nakaririmarim na tagpo't pangitain. Pero para sa mga nakakaalam, hindi na ito nakakagulat. Sa isang bansang tulad ng Pilipinas, ang konsepto't usapin ng kamatayan, oras at hustisya ay mga bagay na singnormal ng taunang pagliit ng pan de sal o di kaya'y ng dibdibang pangungulangot gamit ang hinliliit. Kaya naman hindi ako magugulat kung sasang-ayon sa akin ang mga pulis kung sasabihin ko na para sa kanila, iisa lang ang kahulugan ng mga salitang iyon—na sa proseso ng kanilang imbestigasyon, ipinagkakamali nila—sadya man o hindi—ang mga iyon bilang isang tumpok ng mga sagisag na tumutukoy sa iisang kahulugan at pangyayari. Pinagsasaliw nila ang mga kahulugan at konteksto, ipinailalim sa isang mas malawak na konsepto—sa tatlo, tiyak na kamatayan ang “pinakamalawak”—na para bang gustong ipahiwatig na ang oras at hustisya, tulad ng tao, ay may mga kaluluwa rin, kung kaya't sa sandaling pumanaw ang isang tao, tulad ng napipintong pagkaagnas ng kaniyang katawan at pagbiyahe ng kaluluwa sa kabilang-buhay, ay umaakyat rin daw (o namamangka sa isang ilog) kasama nito ang oras at hustisya.

Bukod sa hindi paggalang sa oras, laganap rin sa ulat ang nagkokontra-hang mga detalye tungkol sa sandatang ginamit sa krimen. Bagaman nagkakasundo ang lahat ng mga ulat na binaril si Lahug, tatlong bagay ang pinagtatalunan ng mga ito: ang klase ng baril na ginamit; ang bilang ng balang ipinutok ng baril at ang bilang ng balang tumama sa biktima; at ang serial no. ng baril. Mahalaga ang huling detalye dahil mapagpasya ito lalo na sa usapin ng pagtukoy kung sinong grupo o tao (o propesiyonal) ang maaaring humawak at gumamit sa isang partikular na modelo ng baril (hal., may mga modelo ng baril na para sa mga sibilyan lamang; mga sundalo't pulis, at, siyempre, hindi mawawala ang para sa mga kriminal at iligal na nangangalakal nito).

Ayon naman sa isang nabasa kong ulat, isang pinag-ubrang revolver (pati ang sketch na kaakibat ng report, mukha ring pinag-ubra) raw ang ginamit sa krimen. Walong bala raw ang tumama sa katawan ni Lahug na nagbunsod ng pagbulwak ng kaniyang bituka sa sahig nang matagpuan ang kaniyang katawan sa crime scene. Isa itong malaking kontradiskyon kung ikukumpara sa isang artikulo mula sa diyaryo na nagsabing “isang malinis na bala sa sentido” ang kumitil sa buhay ni Lahug. Hindi mawala sa isip

ko ang paglalarawan ng artikulo sa katawan ni Lahug. *Malinis na bala sa sentido*. Alin kaya ang malinis? Iyong bala o ang pagkakatama nito, ‘yong pagtagos nito sa walang kaalam-alam at kalaban-labang biktima, sa sentido ni Lahug? Alin kaya ang malinis? Iyong galawan—mula pagpuslit sa loob ng bahay hanggang sa pagtakas—ng mga tirador ni Lahug o ‘yong ideya’t intensyon ng pagpatay sa kaniya?

Habang pinagkakasya ko ang sarili sa mga tanong na ito, mga tanong na sa totoo lang ay pagsasalsal lamang sa utak ko, muli kong naaalala ang diksyunaryong kanina pa nakapatong sa mga hita ko. Nang ituon ko ang atensyon ko rito’y dahan-dahan nitong ipinaramdam sa akin ang kaniyang bigat, waring bata ang diksyunaryong hila-hila ng inang pilit siyang niyayakag paalis sa toy section ng isang mall. Matindi ang pwera sa diksyunaryo. Sabay na nanakit at nangimay ang hita ko sa bigat nito. Pakiramdam ko’y lumalaki ito nang lumalaki hanggang sa madurog nito ang mga buto sa aking hita, binti at paa. Bumibigat nang bumigsat hanggang sa bumigay pati ang estribo ng sinasakyan kong dyip pabalik ng Tuguegarao. Biglang namanhid ang hita ko, waring pinasan ang pinakamabibigat na sako ng semento. At sa di ko maipaliwanag na dahilan, marahil sa di matukoy na takot, naihi ako sa aking pantalon. Buti na lang nakapatong sa mga hita ko ang diksyunaryo. Kahit papaano, abswelto pa rin ako sa nandidiri’t mapanuyang tingin ng mga pasahero.

Ang Huling Residente ng Ugac-Anafunan Sur

Linggo. Nagising ako sa iskandalosong pagkiriring ng telepono ko. Pagtingin ko sa orasang nakasabit sa pader na nagbibitak na ang pintura, ala-siyete na ng umaga. Napa-oo nga pala na lang ako. Nasa probinsya nga pala ako, ang bulong ko sa sarili. Dito, ang pagtawag sa ganitong oras ay tanda na ng matinding pagtitimpi at konsiderasyon, lalo na para sa tulad kong taga-siyudad. Pupungas-pungas akong tumayo sa papag (na nilagyan ng matambok na kutson para magmukhang kama, pero sa huli’y papag pa rin) na hinihagaan ko’t sinagot ang telepono. Di ko kilala ang boses. Matanda, babae. Matigas magsalita at medyo garalgal ang boses. Mukang taga-Cagayan din. Tinanggal ko ang anumang bakas ng antok sa boses ko.

“Hello? Magandang umaga, sino ho sila?”

“Usap Arnold Gracia?”

“Ako nga po ito. Ano pong sa atin?”

“Basa. Movovug.”

“Ano ho?”

“Kwento Manong. Basa Movovug.”

“Ano ho?”

“Movovug.”

“Ano—”

Binaba na ng matanda ang telepono bago ko pa maipagpatuloy ang aking pagtatanong. Hindi pa tumitimo sa akin noong mga sandaling iyon ang implikasyon ng pagatawag niya sa akin. Wala pa talaga ako noon sa huwisyong ganito naman ako lagi kapag bagong gising. Noong bata nga ako, diesel ang tawag sa akin ng mga magulang at kapatid ko. Ang bagal ko daw kasing kumilos sa umaga. Para daw akong sasakyan na kailangan pang painitin bago patakbuhan. Madalas pa nga, nahuhuli ako ng mama kong panakaw na natutulog sa sofa, pauunahin ang mga kapatid kong maligo, para lang ipagtuloy ang naudlot kong pakikipaghihiwalay sa aking mga panaginip. Panaginip. Panaginip. Isang bagay, isang gawain, na maraming idinulot na masama’t mabuting pangyayari sa buhay ko. Ang dahilan kung bakit ako naging manunulat. Ang dahilan kung bakit nagkagalit kami ng mama ko na ang pangarap ay maging arkitekto ang isang tulad kong walang depth perception at may malalang kaso ng pasma. Ang dahilan kung bakit nandito ngayon, sinisikap na tuparin ang hiling ni papa bago siya nagpaalam sa mundong ito. Mga pangyayari na kahit wala sa hinagap ko, kahit na hindi ko naman pinagplanuhan, ay kailanman hindi ko pagsisisihan, kailanma’y hindi ko ipagpapalit. Hindi naman na ako masyadong mabagal kumilos sa umaga. Nangyari lang talaga na hindi agad nagrehistro sa akin ang gusto sabihin ng kawawang matanda. Ewan. Minsan talaga, may mga bagay sa ating gising na reyalidad na hindi natin maarok kaysa sa mga bagay na palutang-lutang

Naligo muna ako para makapag-isip-isip at makapagplano ng mga susunod kong hakbang. Habang nagkukuskos ng libag sa katawan, gumitaw sa aking isipan ang mga posibilidad, ang marami na namang tanong. Paano kung taga-Ugac-Anafunan Sur iyong babaeng tumawag kanina? Paano kung siya ang susi sa mas malalim na pag-intindi sa diksyunaryo?

Actually, ang mas kagyat na tanong: paano niya nalamang nasa Cagayan ako? Nakasalubong ko na ba siya sa kalsada? Nakasabay sa mga dyip, kalesa at traysikel na nasakyan sa lalawigan? Sa mga turo-turo? Nakasabay ko kaya siya? Naaabutan ng tubig o di kaya ng sawsawan? Naaalala ko tuloy iyong isang nobela ni Javier Marias. Sabi ng isa niyang tauhan, kapag daw nagtatanong tayo, hindi daw dahil hindi natin alam ang isang bagay. Nagtatanong daw ang tao para malaman kung hanggang saan ang nalalaman niya. Nagtatanong daw tayo para malaman natin kung ano ang limitasyon, kung hanggang saan ang sakop ng ating alaala. At huli, nagtatanong daw tayo para muling makadaupang-palad ang mga tao o bagay na matagal na nating kilala, lamang ay panandalian nating nalimot dahil kasabay ng pagdating sa atin ng bagong kaalaman o kakilala ay ang paglimot natin sa mga nauna o dati nang alam o kakilala. Ang pagtatanong ay isang pagsisikap na lampasan ang mga marahas na batas at operasyon ng alaala.

Pakatapos maligo, hinablot ko ang tuwalya sa de-hook nitong sabitan. May Hotel Ritz na eleganteng nakaburda sa laylayan nito. Mahigit isang lingo na ako sa hotel na ito. Hotel Ritz ang pangalan ng hotel, pero wala maski ano rito ang katulad ng Hotel Ritz sa France (isang bagay na hindi naman masama). Masaya na ako na 700 lang kada gabi ang kuwarto, na malaki ang bintana nito't kayang magpatuloy at pamahayin ang sariwang hangin, may telebisyon, at disentang study na pwede kong gawing patungan ng mga libro ko. Wala sa akin kung hindi de-alpombra ang sahig o kaya'y amoy Glade ang kuwarto. Hindi ko ikamamatay ang cable TV na walang HD channels. Hindi matetetano ang bibig ko kahit na hindi Evian ang ipainom nila sa aking tubig. Sa huli, ang mahalaga, mura ang upa sa kuwarto.

Habang nagbibihis, sinubukan kong alalahanin ang mga ginawa ko kahapon. Naalala ko ang pagbisita ko sa mga presinto na parang hindi naman mga presinto. Naalala ko ang mga nagtutunggaliang datos sa mga ulat, mga datos na talagang liligawin ang mambabasa mula sa katotohanan, magsusupling ng mga labirintong walang humpay ring magluluwal ng digresyong siya namang kakatha ng bagong mga naratibo, mundo, katotohanan at, sa paglaon, reyalidad. Naalala ko kung paano.

Tinawagan ko si Magdaraog (dahil siya lang naman ang naiisip kong manong na tinutukoy ng matandang babaeng nakausap ko sa telepono) bago ako umalis. Hindi niya sinasagot ang kaniyang cellphone. Nang subu-

kan ko namang tawagan ang landline nila, sinabihan ako ng katulong nila na may binili daw ang sir niya sa palengke. Nang tanungin ko sa katulong ni Magdaraog kung paano pumunta sa palengke, binigyan niya ako ng direksyon sa pinaghalong Tagalog at Ibanag.

Isang pulutong ng tricycle ang nakahilera sa labas ng hotel paglabas ko. Kumontrata ako ng isa papunta sa pinakamalapit na palengke. Habang sinususyod ang mataong plaza ng siyudad, gahaman kong ipinalibot ang mga mata ko sa umpukan ng mga maggugulay, matador, kargador, at iba pang tindero't tindera. Hindi maikakaila ang kasariwaan ng mga gulay dito. Nangingislap ang balat ng talong, malilintog ang mga kamatis, musika sa tainga ang lagatik ng kalabasa kapag pinitik, at pinong-pino ang pagkaputi ng native na mais. Hindi tulad sa Maynila na winiwisikan lang ng tubig para magmukhang bagong ani o pitas.

Pagkababa ko sa may palengke, dumiretso agad ako sa pansitan. Dalawang pansit ang sikat dito sa Cagayan: ang pansit Cabagan at pansit batil-patung. Pareho kong gusto ang dalawa. Ngayong araw, pansit batil-patung ang kinain ko. Sa dalawang pansit, ito talaga ang tubong Cagayan. Simple lang ang mga sangkap ng pansit-batil patung. Ginisang miki, atay ng manok at baboy, sibuyas, at chorizo ang pangunahing rekados nito. Bago ihain, lalagyan ito ng nilagang itlog ng pato sa ibabaw. Bibigyan rin ang sinumang o-order ng isang tasa ng sopas na gawa rin sa itlog ng pato. Toyo, sukanang Iloko, sili, at sandamakmak na sibuyas ang karaniwang sawsawan ng pansit. Sa loob ng mahigit isang linggong pamamalagi ko sa lalawigan, ilang bersyon na rin ng pansit batil-patung ang natikman ko. Mayroon nagsama ng hotdog at giniling sa rekados, mayroong medyo manamis-namis ang timpla, at mayroon namang sinahugan pa ng lechon kawali at kung anu-ano pang gulay.

Agad akong dumiretso sa loob ng palengke pagkatapos kong kumain. Umaasang matatagpuan si Magdaraog sa gitna ng malawak na dagat ng tao, pulutong ng langaw at nagsasalimbayang mga tinig at amoy. Pagpasok sa loob, sinalubong ako ng mga nagmamadaling kargador, naghaharutang mga batang-supot at nagpapaligsahang mga tindero't tindera—nagpapalakasan ng boses para hindi na gumalaw ang mamimili sa kaniyang kinalalagyan at mapilitang bumili sa kanilang puwesto. Sabi ng isang tinderang napagtanungan ko, ang kasalukuyang mayor daw ang nagpagawa ng palengke. Dati raw, sa bangketa lang nagbebenta ang mga

tindero't tintera. Akala raw ng mga tao, hulog ng langit ang palengke. Iyon pala, laking perwisyo rin ang dulot nito sa kanila. Bukod kasi sa mataas ang singil sa renta, kailangan pa nilang bayaran ang kuryente at manakanakang maglagay sa mga pulis na ginagawang kumikitang kabuhayan ang pagronda sa palengke. Para daw sa kaligtasan nila, ang idadahilan ng mga ngiting-asong pulis. Ayon sa nakausap kong maggugulay, marami na ring sumubok bumalik sa mga bangketa. Pero nang minsang mapansin ni Mayor na kumakaunti ang umuupa ng puwesto sa palengke, inutusan niya ang mga pulis na dalasan ang raid sa mga bangketa. Kaya naman kahit halos abonado na sila sa araw-araw, tinitiyaga na lang ng mga tintera't tindero na umupa sa palengke kaysa pagdiskitahang lamug-lamugin at dispatsahin ng mga pulis ang mga paninda nila.

Tatlong beses kong inikot ang buong palengke pero hindi ko mahilagap maski anino ni Magdaraog. Sinubukan ko ulit siyang tawagan pero walang sumasagot. Naisip kong dahil Linggo, baka abala si Magdaraog na naghahanda ng espesyal na tanghalian para sa kaniyang pamilya. At dahil napagod na rin ako sa kalalakad at kahahanap sa kaniya, nananghalian na lang ako sa pinakamalapit na panciteria kahit wala pang alas-dose. Nang makabalik na ako sa Hotel Ritz, agad akong nilapitan ng receptionist at may binigay sa aking isang maliit na pirasong papel. Ni hindi ako nakapagbigay ng reaksiyon. Agad kong tinanggap ang papel mula sa kaniya nang walang kibo. Maingat at pulido ang pagkakakatupi ng papel. Napansin ang pagkagulat sa aking mukha, dali-daling nagpaliwanag ang receptionist.

"Jimmy Payumo po ang name nu'ng nagbigay, sir. Friend n'yo daw po."

"Wala na s'yang ibang sinabi?"

Wala na po, sir. Umalis po s'ya agad pagkatapos n'yang ibigay 'yung message.

"Sige, sige. Thank you."

Bibigyan ko pa sana ng tip iyong receptionist, kaso nakabalik na siya sa kaniyang puwesto pagkatapos ng mabilis kong pagtatangkang halughugin ang utak ko para sa isang pangalang ngayon lang narinig sa buhay ko. Pagkapasok na pagkapasok ko sa unit ko, binuklat ko agad ang papel para mabasa ang mensahe. Naka-all caps ito na parang gustong sigawan sa mukha ang pagsasabihan nito:

HUWAG KANG MAKIALAM KUNG AYAW MONG MATULAD KAY MAGDARAOG.

Ni hindi ko nakuhang bumuntong-hininga. Sabay akong sinakal ng takot at ng pagkaligalig dahil sa mga implikasyon dala ng mensahe. May ilang minuto rin akong matamang nakatitig sa papel, umaasang matutunaw ng pagtitig ko ang mga titik na nagsasateksto ng aking napipintong pagkautas. Para akong naupos na kandilang biglang pinanawan ng apoy, ng liwanag, ng lakas. Ang tanging nagawa ko'y mapauupo sa sahig, mistulang papel na sinalbahe ng hangin at naupuan ng matabang bata.

E s s a y

Once Upon a Time, Under the Pine Trees in the Old Campus

Cristina Pantoja Hidalgo

I

GHOST OF CHRISTMAS PAST

After work that day, on my way to the España gate, I saw that the campus's main roads had been closed to vehicles, and that there was a long queue of young people waiting by the barrier. And then I noticed the little booths all over the football field, and realized what was about to happen: *Paskuhan*—the university's Christmas festival.

So we made a right at the chapel and headed toward the P.Noval gate. It was just before dusk, and the campus had been lit up, in anticipation of the evening's festivities: threads of tiny lights, blue and gold, streaming from the trees, thousands of lights, showers of fairy petals. The familiar buildings, trees, lanes, lamp posts, stone benches had been transformed into a land of enchantment.

And I was seventeen and a college sophomore again, helping to set up our college's booth on the flat stretch of grass that no longer is (having been taken over by a building), the wide open space opposite the football field. Each year, there would be a small *carnivale* here, to celebrate Christmas, courtesy of the Central Board of Students. With balloons and bunnings and confetti, carousel and Ferris wheel and booths selling little toys and trinkets, and sandwiches and soft drinks and pastel-shaded stationery, and carts dispensing popcorn and dirty ice cream and cotton candy, and

Pilita Corrales singing *Ang pasko ay sumapit... tayo ay mangagsiawit...*"

We would sit on the grass and wait for the little procession, which was a re-enactment of the search for an inn on that first Christmas Eve by the Virgin Mary and St. Joseph, weaving across the campus, preceded by the ROTC band and the Honor Guard in their splendid red and black uniforms, and followed by a long line of tassel-tailed paper lanterns, ruby-red and emerald-green and blue shot with gold, stopping at each building to murmur a prayer before the *belen* fashioned by the students of each college.

That Christmas when I was seventeen, the Christmas Fair's theme must have been international brotherhood, or the United Nations, because our college's booth was a miniature, slightly crooked replica of the Eiffel Tower, and our costumes reflected what we thought beatniks or Left Bank bohemian poets and artists wore—black, long-sleeved, turtle-necked shirts, black tights, and berets. And all the time that I was working on our booth, only one line kept going round and round in my brain: Will he come? Will he come? For that year I thought I had met him—the fair young god of all my dreams.

But as the night grew deeper, and the breeze grew cooler, I realized with a sinking feeling that he wasn't coming, it wasn't meant to be... Rita shook her head. Nonsense, she said, you made a wish on our old wishing well in the Pharmacy Garden, remember? You must believe, or it won't come true... And Linda said, Yes, Christmas is a time for magic. Believe!

And suddenly, there he was. And I felt, again, oddly surprised that he was real, that I hadn't imagined him. He said something about going home to shower and change because he had been in his medical uniform all day, but I couldn't quite catch the words, because there was a buzzing in my ears. He was wearing a moss-green T-shirt, its collar open at the throat, and slacks... maybe light grey, maybe tan? I no longer recall... But I remember it was the first time I had seen him out of his hospital whites.

He went with Rita and Linda and me to get cokes and popcorn and pink cotton candy. And then to a tent where a girl greeted us with a tambourine. She wore wild gypsy colors and gleaming golden hoops in her ears, and her long lashes swept her cheeks as she bent to peer into a crystal ball, She whispered to us about trips to faraway places with strange-sounding names, and pots of gold at the end of rainbows, and tall, handsome men who would sweep us off our feet and bring us untold happiness. And Rita

laughed and said, why not? the first of our wishes has already been granted, hasn't it? The magic works! What magic? he asked. Rita told him about our old wishing well. And I looked away, wishing that she hadn't, afraid that the spell would be broken, that it needed to be kept secret...

Later we all sat on the grass, beside what looked like a gingerbread house but was pretending to be a German tavern, to watch the lanterns go by. And Linda sang along with the scratchy record playing over the sound system, in her sweet, slightly husky voice, *Silver bells... silver bells... it's Christmas time in the city...* under a sky studded with silvery stars.

He turned to me and said in a low voice, Open your hand. I held out my right hand, its palm up, and he dropped something into it. What is it? I asked. A coin, he said. I found it here, on the grass. Maybe it's a lucky penny. For your wishing well. Toss it in and make a wish for me too, he said, smiling at me.

And I thought: *This is my window/ just now did I so softly wake/ I could believe everything round about was still as I/ transparent as a crystal's depth, darkened, silent/ I could hold even the stars in me too, so big my heart seemed to me...*

Sitting in my car two nights ago, stuck in traffic on España, I wondered, bemused: where did it all go—the apple tree, the singing and the gold?

The spell *was* broken. The magic didn't last.

II

“USAHAY”

In some ways our university was a bit like our high school convent schools. It was run by a religious order of priests, as our schools were run by nuns. Prayers were said before and after every class. Each new academic year began with a High Mass followed by a *Discurso de Apertura*. We rose to our feet when a professor entered the classroom, and began and ended each class with a prayer. There was a prescribed uniform for each college. We were expected to attend spiritual retreats and religious processions.

Though it was a co-educational institution, male students and female students were kept apart. Boys and girls were not allowed to walk together

or speak to each other on campus. This policy was reinforced by having separate entrances, staircases, and classrooms for men and women. There was a counter for boys and a counter for girls in the university library; and a section for boys and a section for girls in the university canteen.

But the college Rita, Linda and I went to—the Faculty of Philosophy and Letters (the legendary Philets)—was such a small college, just two sections per year level, that this segregation could not be strictly imposed. We attended classes together, the girls occupying the front rows, and the boys, the back rows. The regular students were in the afternoon sections, and the working students, who were mostly irregular (they did not carry full loads), were in the evening sections.

Of course there were student orgs that both boys and girls could belong to and activities we could participate in. The members of the Central Board of Students were elected by their respective colleges, and the staff of the *Varsitarian* were selected by competitive exams. Anybody could apply for membership in the theatre guild and the debating society. The fraternities had their sister sororities, and the ROTC had its cadet sponsors. In our college we had the *Blue Quill*, our college paper, and a club called *Los Amantes del Español*. And then there were campus fairs, picnics, frat balls and sorority balls, class parties, proms...

Danilo Ilagan existed in the periphery of this campus life. He was a working student, assigned to the library, assisting students who wanted to check out or return books, and stamping their library cards. Between his job and his classes, he had little time for plays and debates, let alone balls.

For a while, he existed in the periphery of my consciousness as well. I think he was in two of my classes, but most of his classes were in the evening. A poem of his had been published in our college paper. Not a remarkable feat, since practically everyone in our college had published at least one or two poems or stories somewhere or other. A good number were actually working for the national dailies.

My friends and I became more aware of Danilo when we realized that he could actually be a big help when we needed to take out books from the library, especially as each semester drew to a close, and there were always such long queues at the borrowing desk. Undergraduates had to go through the card catalogue, scribble the titles and the catalogue numbers of the books they wished to borrow on a small piece of paper, hand this to

the student assistants, and wait for the required books to appear. This was a process that, on bad days, could take a long time. I asked Danilo if he could possibly give us access to the library stacks. And, with a small, shy smile, he said that, sure, he could do that.

“I think he likes you,” Rita said to me.

“Me?”

“Why else is he giving us access to the stacks?”

“Why couldn’t it be you or Linda that he likes?”

“Didn’t he give you a poem last year?”

“Yes, but so what? Emil gave you two poems yesterday. Does that mean he likes you?”

“That’s different! He’s submitting them to the *Quill*.”

I shrugged. “He’s a nice guy,” I said.

“But not your type, I know,” Rita said.

It was a casual thing, soon dismissed, soon forgotten. Danilo receded to the periphery again.

But actually I did like him. I thought he would make a good friend. He was obviously very smart, and even funny, in his shy manner. He was also cute, in a brooding, bookish sort of way.

One time, I was working late in what we liked to call the “city room” of the Blue Quill. Danilo stopped by to pick up something one of the editors had left for him, and stayed to chat a bit with me. The chat turned out to be a pretty long one. We found out we both liked Jack Kerouac and Albert Camus. And that I didn’t fancy Dostoevsky (whom he liked), because I found him too dark and strange, and he didn’t fancy Graham Greene (whom I liked) because he couldn’t stand “all that Catholic guilt.” He told me I should read Nikos Kazantzakis and promised to lend me his copy of *The Last Temptation of Christ*, and I promised to lend him my stack of Frank Sinatra records. I had not enjoyed *Vertigo* (starring James Stewart), and he hadn’t even watched *Gidget* (starring Sandra Dee). But we agreed that “Usahay” was a beautiful song—somehow we both knew its lyrics, even if neither of us was Cebuano (“Usahay nagadamgo ako... ” that one), and we figured, laughing, that this must have meant that we were both romantic. And when he asked me if I wanted to take a break from what I was doing, and have a coke or maybe coffee at this little place he knew in one of

the lanes off Dapitan, I surprised myself by saying, “Sure, why not?”

I did remember to lend him the Sinatra records and Danilo did bring his battered copy of the Kazantzakis book, which he insisted on giving me, as a small present, he said. But, because he was never in the places where Rita, Linda and I used to hang out, like the canteen, or the Pharmacy Garden, or Wilfranor’s on Dapitan, and Eugene’s on España; and was always so quiet when he now and again showed up at a meeting of the *Los Amantes*, that we tended to forget that he was there.

When I turned 18, my parents organized a party for me. It wasn’t quite a debut but it was pretty special. Mama decorated the garage with balloons and paper flowers, and had lights strung up all along the driveway and the garden. I invited a few of my cousins, my old high school barkada, my new college friends, the boyfriends of those of my friends who had boyfriends, and guys whom Rita and Linda and I were either dating, or regarded as good friends. Guests were asked to come in balintawak or kimona and patadyong, and barong Tagalog (we didn’t call the national attire “Filipiniana” then). There was a hired band (in those days called a “combo”), and a made-to-order cake supplied by an uncle who was a pastry chef by avocation.

That was the era of the “gangs,” which considered certain neighborhoods their turf, and got their kicks by gate crashing parties, and starting fights with the male guests. The intruders were usually armed with knives. The invited guests broke beer bottles and used them to fight back with. (Nobody carried guns then.) These gangs were not actual hoodlums; they were referred to as “juvenile delinquents,” and were mostly the spoiled sons of well-off families, who fancied themselves rebels without a cause, like the characters James Dean played in his movies. Damage was not usually serious, but some people did get hurt. And, eventually, parents whose sons or daughters were throwing a party took to hiring security guards for the night, whose job it was to check invitations at the gate and prevent people without invitations from entering.

My party was going really well. The music was good and the dancing, lively. When dinner was served, everyone was in high spirits and had worked up a good appetite.

Then I noticed one of our hired security guards talking to my mother. As I approached them, I heard my mother saying, “If they have no

invitations, they are not invited.”

“Ma’am, he says, they are classmates of your daughter,” the security guard said.

“Who is it who says that?” I asked.

“*Ilagan daw po ang pangalan niya,*” the guard replied.

“Danilo!” I thought. “Let him in, please,” I said, and turned to assure my mother that they were indeed my classmates.

When I reached the gate, Danilo and his two companions had been let in, and were standing in a tight little group at the edge of the driveway. I recognized the two other guys as Ernie and Jun, Danilo’s classmates. All three were dressed in dark suits, Jun’s, a size too large for him.

“Come in, please,” I said, murmuring apologies about there having been some misunderstanding. It was a terribly awkward moment which I tried to cover up by leading them to the buffet table, chattering away about how they were just in time for dinner, and how the combo was taking a break but would soon be back and the dancing would resume. One of the boys—Ernie, I think—mumbled something about not really being much for dancing. I don’t recall Danilo saying anything at all.

I stayed with them while they filled their plates with embotido and chicken potato salad, and fruit salad, and a specialty of Mama’s that she called “party pork and beans,” which combined hot dog slices, pork and beans, bacon strips and onions in a thick sauce made from crushed tomatoes, Worcester Sauce and brown sugar. Then I led them to some empty chairs and sat with them. Their being dressed differently from everyone else clearly added to their discomfort. And my attempts to get a conversation going met with dismal results.

When a couple of other guys—also from our college—walked up to greet the three newcomers, I heaved a sigh of relief, and rose from my chair, ready to move away. But Danilo rose too, and stopped me with a small gesture.

“I’m sorry to have barged into your party.” His voice was barely above a whisper, so I had to move a little closer to hear him. “I didn’t know it was a private thing. I... I assumed... wrongly, I see that now... that we would be welcome because... well, because we... are... friends. Please forgive my stupidity... my ignorance.”

I began to protest: he *was* welcome, and I *did* consider him my friend... But the pained look on his face made the words catch in my throat, and trail away.

“We won’t stay long,” he said. “I just wanted to greet you a happy birthday... and... to give you... this.”

He handed me a small, white envelope, almost surreptitiously. Then he gave me a little awkward bow, turned around, nodded to his mates, and walked quickly away from me.

I waited till the guests had gone, the family had retired to their bedrooms, and I had showered and changed. Then I sat on my bed—facing the wall with the small framed prints of Picasso’s little harlequin and two Degas ballerinas, gifts from Ninang Sally—and I opened the envelope Danilo had given me.

On a plain sheet of paper, much folded, to fit into the small white envelope, he had typed what I knew was a new poem. Its title was a single word: “Usahay.”

III NORMA

The e-mail came in while I was on my way to work on Friday, the third of May.

I was still staring at my cell phone’s screen, making sure that I had read the words right, when the phone rang. It was Rita. She was driving but had pulled up to the side, to reread her e-mail. “What does it mean?” she demanded. “Norma died? How?”

The message from Norma’s husband—whom Rita had never met, and whom I had met only once, a long time ago—was very brief. It said Norma had returned to Sydney the day before, after a two-months’ stay in Manila, had gone straight to the hospital, and had passed away that morning. It didn’t say what she had died of.

“Was she in Manila? Did you know she was here?” Rita pressed.

“No, I didn’t! ... Wait, I did get a call...” When was that? I tried to remember. I was on my way to the hospital, where my oldest daughter Lara

had yet again been admitted. This was after her surgery. She had been discharged in March, but had to keep going back because of fluid accumulating in her lungs. A bad time...

"She did call," I said to Rita. "Was that last month? No, maybe two months ago. I couldn't talk for long. I was rushing to the hospital to meet with Lara's pulmonologist. Norma told me not to worry about it—she just wanted me to know she was praying for Lara. I had assumed she was calling from Singapore or Sydney." Actually, I hadn't asked.

The rest of the day, we were to try to piece the story together over a flurry of e-mails, Rita, Vere, Fely and I in Manila; and the rest of our group of old classmates from college, scattered in other parts of the globe—Linda in Baden, Vicky in Kansas City, Isa in L.A., Josie in New Delhi. We had all responded to the identical e-mails we had received, expressing sympathy, requesting some details. But there was no reply.

My thoughts were bleak. My friend had called and I had not thought to ask where she was calling from. She had not sounded sick at all, but I might have asked. I might have said, as friends do, when they're not too self-absorbed and sunk in their own problems to notice the rest of the world around them, "And how about you, Norma, how have you been?" And then she might have told me.

When had I last seen her? During her last visit to Manila—was that it? Yes, we had managed a reunion at Kanin Club in the Hub. We have pictures, standing in the sunlight, smiling. I closed my eyes, trying to recall how Norma had looked, what she had worn, what she had said...

It is another Norma that I see: the young Norma whom I had first met when she applied for admission into our sorority. I had joined it the year before as a Freshman, and was already a "Sister." She was the neophyte assigned to me. This meant that I could boss her around as I pleased, but also that I was responsible for her.

Sororities in our day were nothing like they are now. Ours was more like an honor society. And absolutely no physical hazing was allowed in our university. But there was an initiation period for neophytes, and the Sisters were experts in the art of petty humiliation. For college freshman, straight out of convent school, the Sisters, in their chic blue-grey suits, crisp white blouses, and high heels, chins in the air, saddle bags swinging from their shoulders, were an intimidating lot. Their commands were to be obeyed

without question.

Not so for Norma. She was indignant. She was outraged. She waited for me outside my Philosophy classroom to tell me she would have none of it. Astonished, I took her to the ladies' room where we could have some privacy, and stood helplessly beside her as—through a storm of tears—she furiously declared the whole thing a demented exercise in absurd cruelty and a petty display of power. She was quitting, she announced, she was withdrawing her application. I must have at some point asked her to sleep on it, to think it over. But she shook her head: there was nothing to think about.

I have actually kept the slips of paper on which *my* sorority “masters” scribbled their daily “orders” to me, in a yellowing envelope tucked between pages of a scrapbook. And looking through them now, I am bemused by how mild those instructions actually were. Most demanded an essay or a poem on topics ranging from “How to Be Humble” (was I perhaps perceived to be lacking in humility as a Freshman?), to “The Right Book for the Right Child at the Right Time;” some required attendance at daily mass in the university chapel. others ordered me to deliver three roses to the boyfriend of our Most Exalted Sister. There were demands for live lizards and rare stamps and old issues of particular magazines, and “five garden flowers (like daisies, roses, dahlias) wrapped nicely.” One—from my personal “master,” Willie Fletcher—actually advised me to drink a glass of milk and get a good night’s sleep every night as “you will need all your strength for the coming final initiation.” Perhaps the feeling of harassment that all of us neophytes suffered from was caused simply by having to do so many tasks in so short a period of time, while attending regular classes.

What could Norma have found so galling about the whole business?

I mentioned Norma’s defection to Joe Burgos, Editor-in-Chief of the *Blue Quill*, our college paper. “She’s from Torres High School, right?” he said, “And I think she wrote for the *Torch*. She must have found the whole business silly.” This was another surprise for me. After all, Joe was himself the “most exalted” head of our brother-fraternity, and his girlfriend, Amada Tipace, was our sorority’s “Most Exalted Sister,” succeeding Julie Yap.

I realized that, despite myself, I was impressed. I think that because she came from a public school, I must have expected Norma to be tougher somehow. And her quitting had been a disappointment. But now, I was be-

ginning to recognize the possibility that there are different kinds of toughness.

One year after the scene in the ladies room, Norma again surprised us by applying to the sorority again. And that time she took everything stoically, following every single order—including the most absurd—to the letter, without the smallest murmur. And, when she had become a Sister, she wore the uniform—which she had once described to me as “the perfect costume for silly snobs”—with good grace and the occasional grin.

“What made you change your mind?” I asked curiously.

She shrugged. “Maybe I like you and Rita. Or maybe I just wanted to belong to something. Why not a sorority?”

I got to know Norma better when we all became staff members of *The Varsitarian*, our university’s student paper. And I got to see a bit more of that toughness I had vaguely suspected. She was certainly tougher than any of us ex-colegialas. She was also practical and down-to-earth and funny, able to laugh at us—and at herself—while all of us were still taking ourselves and our troubles (real or imagined) much too seriously.

She would sit there, behind one of our ancient Underwood typewriters, under the slow, creaking, fat-bladed ceiling fans—listening with a quizzical expression on her face, as one or the other of us spilled out the details of the latest weepy episode of the teen-age melodrama we all thought we were living. And when the drippy tale was over, she would gather her galley proofs, or her notebooks, stuff them into her large old bag, and say drily, “And now, Rita (or Jing or Linda), turn it into maudlin poetry and move on.” Her own personal pains and passions were never a subject for conversation even then. To get at them we had to read her stories.

Through all the later milestones and upheavals, in her life and in mine, our friendship held: graduation, hers one year after mine... my marriage... our first jobs... the birth of my children... the wave of student protest that swept the campuses in the late 60s and culminated in the declaration of martial law in ’72... the loss of our jobs... Norma’s sudden move to Singapore... her partnership, and eventual marriage to Ian... Tony’s decision to join UNICEF which led to a gypsy life that lasted 15 years...

One busy morning or one lazy afternoon, in Bangkok or Beirut or Seoul or Rangoon or New York City, the phone would ring. And it would be Norma, calling from a hotel somewhere in the city, telling me she had

just flown in from Singapore or Sydney or Frankfurt and had a couple of days, and could we manage coffee or a drink or something? And—in my office at the U-Chuliang Building on Rama IV Road, or my garden on Kaba Aye Pagoda Road, or wherever I happened to be—coffee would extend into lunch, cocktails would spill over into dinner, as Norma and I would return to our days as co-eds under the pine trees on the campus along España in Manila.

One time—it must have been in Rangoon—she phoned from the Strand Hotel.

“You’re in the Strand?” I repeated. “The Strand Hotel here in Rangoon?”

“Where the rats are as big as the cats? The very same,” she replied.

I would give her lunch, I said. She had to be careful about what she ate... “Exactly what I had in mind,” Norma interrupted. “Where do you live?”

I told her I’d come fetch her. “No need,” she said. “I’ll take a taxi and find you.”

“Norma, there are no taxis in Rangoon,” I said.

“What? How about a horse and carriage? Oh, all right then. I’ll be waiting in the lobby where I’m told Joseph Conrad used to sit at sunset, drinking Mandalay beer.”

And over our cook Pusu’s incomparable Ohn No Khao Swe, Norma told me that she was on her way back to Singapore after a quick business trip to Manila. By then she and Ian were running a successful publishing company (later I was to learn that their outfit published the first real best-sellers in Singapore). She had just met with Nanay Coring, the Ramos matriarch, who still ran National Bookstore, and had negotiated a good deal for one of their company’s titles—a book on summer wines, I think.

“I like her, you know,” Norma said. “I have a soft spot for women like her. Tough business women who retain something of the old ways, something which the younger generation has forgotten, or never learned. Just as I liked Doña Trining.”

“Who’s Doña Trining?” I asked.

“Of the old D ‘n’ E,” she replied. “You got me that job, remember? My first job, in fact.”

I had actually forgotten about that. But Norma hadn't. It was a big thing for her, she told me. "The teaching job in St. Theresa's was a part time thing. The pay was modest. Not that Doña Trining was over-generous. But with the two jobs one could manage. It was a big improvement on the allowance from the V."

"What do you mean from the V? The *Varsitarian*? Were we paid?"

"Of course. You don't remember? No, you wouldn't. It was a small amount. Peanuts, actually. But it made such a difference for me. I actually announced to my father that he need no longer give me an allowance, that I could now look after myself. I had no idea how tiny that allowance actually was. I had my school uniforms made—yes, including that snotty sorority one—and I wore them everywhere. There were days when I went hungry."

I was hearing all of this for the first time. "But—but, Norma, why didn't you say something? Surely we could have helped?"

Norma shook her head. "Oh no, never. I couldn't have done that. You don't remember what I was like then? And I couldn't take back what I had told my father either. I may have even flung it at him, or at my mother, most likely. You know how she could be sometimes."

I tried to recall what her mother was like—or what Norma had told me about her—but the memory was too distant. Perhaps it was the mother figure in Norma's early fiction that I had in my mind's eye: a proud, demanding woman, with a keen eye and a sharp tongue. She polished her window sills and her floors to a fine shine, cooked terrific meals, did the family ironing herself, was an English teacher, insisted on piano lessons for her daughters, taught them to mind their manners.

But I did recall Norma's telling me of times when she and her siblings had to be pulled out of school, because there was no money. And I have a sharp memory of the first time I went to her house. I was EIC of the *Varsitarian* then, and I think I needed to get the pages for her section. The issue was already very late, and I couldn't contact her. She had no telephone at home. And of course cell phones were a long way away. I asked Theni, our Sports Editor, if he knew where Norma lived, and since he did, I told him to take me. We went in my car.

We had to leave the car on a street corner, and walk the rest of the way. The lane was too narrow—there were too many children running around, too many people walking around, walking in the middle of the

street, like it was their backyard.

I was disturbed. Why should I have been? I don't know what I had expected. Not what I found anyway. And then we were standing in front of Norma's house. And I stood there, staring at it for a while. It looked totally out of place in that neighborhood, with its hawkers and peddlers and tri-cycles, the men in undershirts sitting on benches outside sari-sari stores, smoking and laughing over their bottles of beer, the women in loose house dresses and slippers, calling out to each other in loud voices, children screeching and squabbling.

Norma's house was a two-story wooden house, its windows covered with a profusion of plants in clay pots, standing behind a fence against which grew more plants, and a thick hedge—was it *gumamela*? *santan*? There was also a vine, I remember, *cadena de amor*, I think. And trees, I'm sure there were two or three or more trees—*chico*, *aratiles*, *avocado*? It was charming!

And there was Norma's mother at the door—a striking figure with long hair fastened behind her neck in a bun, large dark eyes, a long, flowing skirt, violet flowers against aquamarine—an attractive woman. She received us graciously and gave us glasses of ice-cold calamansi juice... Do I actually remember this, or was this part of one of Norma's stories?

Trying to piece the picture together these many years later is difficult. Did the family fall upon hard times? Did her father lose his job? What *was* his job? Was he a government clerk perhaps? Or was he a lawyer who had had to make do with a job as a government clerk? Had Norma and I actually talked about it? Or was I just guessing?

I shall never know. The time when I could have asked for details is over. But then, in those days, I could not have probed. Norma was too reserved. She revealed only as much as she wished to reveal.

And then I recalled another phone call. Tony and I were back in Manila by then. The call came late at night, interrupting our quiet evening. Tony and I were watching TV, or a DVD of some film we had missed on the big screen. Norma was calling from Sydney.

She had looked in the directory, she explained, and had found Tony's name, and what she realized was our old number. We had not changed it since we bought our townhouse in the 80s, while we were still living overseas.

I asked if she was in town. And Norma said no, she wasn't. And then, abruptly she asked me if I remembered her sister, Erlinda.

"Linda? Of course I remember her," I replied. "Why?"

"She just died," Norma said flatly. "She died today."

And before I could gather my thoughts, she added that she had wanted to tell someone. Her sister had died and she just wanted to tell someone. "You knew her," Norma said, "so I decided I would tell you."

I found the words then, words of commiseration and sympathy. I knew she and Erlinda had been very close. More than sisters to each other, they were best friends. And fellow-writers too. For as Norma wrote stories and essays, Erlinda wrote poems.

It was only much later that I learned the details of that illness. Norma must have revealed them during another visit.

Her sister had not told anyone she had cancer, Norma said. "Her office called me. She was working in Jakarta, you know. They said she had collapsed and been taken to the hospital. I took the first flight I could get on. The illness was far advanced, was, actually, beyond help. I decided right then to take Linda home with me. I packed everything—her office, her house. I brought her home with me to Sydney... to die. I put everything else on hold, and looked after her during those last months. It was hard."

She wrote about this death in the Preface to her novel, *Available Light*, which was published by our old university's publishing house, about a year before her own passing.

The seasons of that death watch were not entirely without cheer. We designed pocket gardens, we sowed seeds and she got to see them germinate and produce either fruit or flowers; we dug into our collection of sheet music and recalled old piano pieces. The sibling closeness we enjoyed in our youth was restored to us. I don't know whether she had hoped for a miracle. But I can vouch that together we prayed daily for grace. Above all, she wanted dignity.

When Norma learned of Tony's fatal illness, she phoned me from Singapore to tell me that she was in tears as she read my e-mail. And after he died, she phoned again. I was so mired in sorrow that I barely heard what she was saying. She had been there from the beginning of our youthful romance. There was no need for words. Before she hung up, she said. "I know what sort of man Tony was. And I know what he would expect you

to do now. He would expect you to soldier on without him. And you know that you can do it.” At that moment, soldiering on without him seemed the very thing I could not do. But I knew that, as usual, Norma was right.

And now she, too, was gone, without warning, without word of farewell.

In my mind, I asked her: did it have to be this way? But I knew the answer to that one. And I could not imagine her wanting it to happen in any other way.

Translation as Revision: On Translating My Own Poems

Rofel G. Brion

It is always best to begin at the beginning.

I was born in a city in Laguna, to a father from the same city and a mother from a town in Bulacan. They were both educated during the American occupation, but to this day they would rather not speak English. In short, I was raised as a native Filipino, or, more precisely, a Tagalog speaker (Filipino, I must admit, was a term more political than practical for me for some time, but now it is the name I call my native tongue). I grew up listening to *Gulong ng Buhay*, *Botika sa Baryo*, and *Mga Kuwento ni Lola Basyang*, and reading *Liwayway*, *Pilipino*, *Filipino*, *Espesyal* and *Hiwaga*. I also enjoyed Junior Classics Illustrated comic books, and we eventually had *Lassie*, *Gilligan's Island*, and *The Dick Van Dyke Show* at home. And almost all of my classes from grade school to college required that I speak and write in English; I even edited the English newsmagazine and received the medal of merit for English in high school). But I still dream in Filipino.

And I write practically all of my poems in Filipino. And almost all of my poems are autobiographical; that is probably why they come to me in Filipino. The language I write in, in other words, has always been as important as the experience I write about.

Ironically, my relative success in writing Filipino poems eventually required me to translate them to English. In 1985, my Filipino poems gave me my M. A. in Filipino Literature (I was allowed to submit, in lieu of a work of criticism, a collection of my poems). The degree made me more

qualified for a Fulbright grant. To be accepted, however, into any creative writing program in the United States, I had to have my poems translated into English. A friend who grew up speaking Filipino but considered English his mother tongue translated them for me. The translations were, to say the least, terribly disappointing. It could have been the reason why I did not get into any U.S. university, even if I had been awarded a grant by the local Fulbright agency. I therefore vowed to do my own translations the next time I dared apply for another grant.

I had, after all, read Mildred Larson, and I decided to subscribe to her translation framework:

Translation, by dictionary definition, consists of changing from one state or **form** to another, to turn into one's own or another language (the Merriam-Webster Dictionary, 1974). Translation is basically a change of **form**. When we speak of the **form** of a language, we are referring to the actual words, phrases, clauses, sentences, paragraphs, etc., which are spoken or written. These **forms** are referred to as the **surface structure** of a language. It is the structural part of language which is actually seen in print or heard in speech. In translation the **form** of the source language is replaced by the form of the receptor (target) language ...

... translation consists of transferring the meaning of the source language into the receptor language. This is done by going from the **form** of the first language to the **form** of a second language by way of semantic structure. It is **meaning** which is being transferred and must be held constant. Only the **form** changes. The **form** from which the translation is made [is] called the SOURCE LANGUAGE and the **form** into which it is to be changed [is] called the RECEPTOR LANGUAGE. Translation, then, consists of studying the lexicon, grammatical structure, communication situation, and cultural context of the source language text, analyzing it in order to determine its meaning, and then reconstructing this same meaning

using the lexicon and grammatical structure which are appropriate in the RECEPTOR LANGUAGE and its cultural context. (Larson, 1984: 3)

I tried. But I soon discovered that doing Larson was much more difficult than understanding her. Even if I had a more-than-adequate grasp of the lexicon and the grammatical structure of Filipino (my source language) and American English (my target language), it was very difficult to deal with the communication situation and the cultural context. This was so even if, or maybe precisely because, I faced my own poems. For instance, it was not easy to find idioms in English for my very Filipino images. How could I, for instance, translate

Takbo, bilis, takbo,
Ayan na si Miss Pablo,
Bagong plantsa ang uniporme
Nakasubo na ang pito (*Baka Sakali*, 1989: 9)

and capture the playfulness of the Filipino in English? I tried:

Run, quickly run,
Here comes Miss Pablo
With her uniform newly pressed
And a whistle in her mouth.

I obviously wanted to be as faithful to the original as possible; after all, it was my poem and it came from my experience. But the English rendering is obviously unidiomatic. No American would say, “Run, quickly, run,” not even an English-speaking Filipino. And can one be any less idiomatic than “A whistle in her mouth”? But I wanted to be faithful to the original as much as possible and did not really want the translation to read like an American poem, so I let my translation stay like that, along with the other poems I had translated into unidiomatic English.

“Aling Nena” (*Baka Sakali*, 15-16), for example, is about an old prostitute called “ale” partly because she is old, but mostly because of her very strong maternal instincts (“ale” can refer to an aunt, or a step-mother, too). I found no better word in English than “lady” even if it does not connote old age nor anything maternal. I decided to use that word to create irony, something which is not present in “ale.”

The last line of the same poem has “Hindi ka susukuan,” (literally, “Will not surrender to you”) referring to Aling Nena’s willingness to dance with anyone in her cemetery-home until he drops. I did not want to translate the line into “She won’t give up on you,” because this is very weak compared to the original Filipino. I could have used “Until you drop,” but decided on “... until you die” because of the setting.

“Sige Na” (*Baka Sakali*, 17-18), a poem about a housemaid chaperoning a young woman to the latter’s first ball, posed a problem with two crucial words, “mahalay” and “senyorita”:

Unang sayawan niya
At lalabing-limang taon pa,
Mahalay namang
Padaluhin nang mag-isa.
Hindi naman marahil
Magmumukhang senyorita—

“Mahalay” literally means obscene, but it can also connote “not look good.” I decided to use the latter meaning, at once losing the first connotation which added a sinister tone to the lines in Filipino. “Young mistress” for “senyorita” would have looked awkward, so I changed the construction of the sentence and ended up with “They won’t figure out/ That she’s with a housemaid.” The reference to the maid is totally, and deliberately, absent in the Filipino poem. Moreover, “senyorita” carries with it a whole world of meaning impossible to express in just one or two English words. “Senyorita” literally means “miss,” from the Spanish “señorita.” In Filipino it is how many maids, in households that are either very wealthy or pretend to be very wealthy, call the daughter of the house; it can also refer to someone who expects to be waited on by everyone all the time.

Despite what the poems had lost in translation, I submitted some of them along with my application for a fellowship at the Hawthornden Castle International Retreat for Writers in Scotland, as well as for a Fulbright grant in 1988. Even if I knew that my translations were unidiomatic in American English, and much more so in British English, I convinced myself that my translations were valuable because my Filipino English, which was generally grammatically correct by American and British standards anyway, captured my own Filipino experience. In translation, after all, “we go beyond sense equivalents into the realm of connotations and cultural contexts.” (Kintanar, 1989: 2)

I got the fellowship at Hawthornden in 1989 and the Fulbright in 1990. I figured that whoever reviewed the works I had sent must have been impressed by the Filipino experience captured in my rather quaint English. And so when I was compelled to translate some of my poems for a graduate class on “race, class and gender in literature” at the State University of New York in Albany, I tried to remain faithful to my original Filipino idioms and avoided translating them into American idioms. After all, my classmates included a German, a Korean, and Americans from different states. I wanted them to have a taste of Filipino culture not just through the subject matter of my poems, but also through my language. I wanted my poems to remain foreign to them so that they would be more curious about my culture, about my race.

Unfortunately, my classmates did not make any direct comments about the language of my translated poems. They did, however, become curious about my subject matter, and asked me to explain details that they found difficult to appreciate.

They wondered, for instance, why it was so important to end “Our Neighbors” (“Ang Aming Kapitbahay” [*Baka Sakali*, 19-21]) with the “Young American men,/ Not Marines/ but Mormons.” While they realized that it alluded to the father of the house being a former “marine of the American armed forces,” they, of course, completely missed the significance of the image of the young white American men, in white shirts and dark ties, spreading the Mormon gospel in neighborhoods all over the Philippines, as well as the figures that these Mormon missionaries remind even young Filipinos of: American soldiers marching in victory through the streets of Manila at the end of the Second World War and U.S. Peace Corps Volunteers charming their way into our public schools in the 1960s.

My classmates had no idea of the plight of our public school teachers so they asked me why in “Miss Immaculada” (“Si Miss Immaculada” [from an unpublished manuscript]), “planning lessons till dawn/ Severely weakened Miss Immaculada’s lungs.” How could they know how meager a public school teacher’s salary was and how much she was expected to do? How could they know that there was actually a ward devoted to teachers in our Quezon Institute? How could they understand the full sexist implication of Miss Immaculada’s name—a virgin and a martyr who “missed her chance”?

The totally sexist images (And now that my tender body/ Is about to ripen,/ My public will discover me”), as well as the allusions to places and events in recent Philippine history, of “Miranda Mendiola, Superstar” (“Miranda Mendiola, Pinakamarikit na Bituin” [*Baka Sakali*: 45-46]) that I knew most of my Filipino readers would instantly understand were absolutely alien to my classmates in Albany. They had, of course, no idea that the superstar’s names referred to Plaza Miranda and the Mendiola Bridge (thus, “I will be the bridge/ Between their fears/ And most fervent dreams./ I will be the plaza/ Of their sufferings/ And strongest desires” and “Nor from a grenade blast on the plaza”). They did not know that in the Philippines, “superstar” was a term almost exclusively for female film stars, nor that Carmen Rosales, the first great superstar of Philippine cinema—a star of both sweetness and passion—called her fans, as Miranda does in my poem, “my public.”

My classmates’ questions and comments, as well as the details in my poems that they completely ignored, forced me to look at some of the details in my poems again, and compelled me to exhaust their implications. I saw, and explained to them, things that I had taken for granted when I wrote the poems because I wrote them for my own people, for people who knew these details as well, if not much more so, than I did. As Ivan Elgin says:

Authors often have a tendency—which is very irritating to translators—to throw about casual, fleeting hints in reference to well known sayings, nursery rhymes or popular quotations. Such a technique works well when the author can safely assume that his readers are familiar

with this material from infancy; it proves however extremely troublesome for the translator who has to deal with an audience whose spontaneous responses are based on a completely different set of childhood and cultural associations (1987: 177)

For the first time, too, I realized that translation could be a way for me, the translator, of re-viewing my own culture—a “re-vision” as it were.

The Albany experience therefore encouraged me to adhere to my translation “framework”, even when I was asked to translate for publication some of the poems I had written in Filipino at the Hawthornden Castle International Retreat for Writers. And since the poems were written at the end of winter in Scotland, they contained details that were not Filipino, such as “snow” and “fireplace” (which became “yelo” and “pasigaan” in the poems).

And as I looked at these poems again for a report I did as a student in a translation class at the University of the Philippines in the summer of 1995, I saw more interesting aspects of translating from Filipino into English.

I realized that the English translations of my poems in *Luna Caledonia* (1992) fail to capture many of the meanings my Filipino words connote. “Yelo,” for instance, in “Yelo sa Abril” (*Luna Caledonia*, 13-14) is not as precise a translation as “niyebe” for snow, but it is the word I used as a child to describe, say, a scene from a Hollywood Christmas movie: “umuulan ng yelo.” “Yelo” is also a crucial ingredient in “halo-halo.” Translating “yelo” to “ice” in English would not be appropriate, but having “snow,” in the English translation of the poem, makes the poem lose the flavor of “halo-halo.”

There is, moreover, no way to retain the very active, and almost magical, use of “Kinakamayan, inuuluhan, binebeluhan./ Kinokoronahan, pinupunasan, niluluhaan,/ Pinagdadalamhati...” in describing how the persona dresses up the image of the Mater Dolorosa in “Biyernes Santo” (*Luna Caledonia*, 9-10). I had to settle for the accurate and efficient, but rather bland, “Give it hands, a head, a veil,/ A crown, a heart, some tears,/ Making it grieve...” In “Sana” (*Luna Caledonia*, 12), the deliberately ambiguous “Makakatalik lamang/ Sa pag-iisang walang hanggan” becomes, in

its translation “I Wish”, merely “But can only be with/ Forever in solitude,” rendering the end of the poem much less dramatic.

Drama is lost, too, in a number of other poems because of the demands of English sentence construction. While “Ganito Lamang Naman” (*Luna Caledonia*, 15) ends with the word “hangin” (“At abong aangkinin ng hangin”), suggesting both “loss to” and “union with” the elements, the translation “As Simple As This” has to end with “Which the wind/ Will eventually claim” because “Which will be eventually claimed by the wind” is both awkward and misleading. “Tahanan” (*Luna Caledonia*, 18-19) deliberately ends with “Muling makauwi,” stressing the verb “uwi” and omitting the word “tahanan.” In English, this has to be “Come home once more;” “Once more come home” would sound awkward and would just be repeating the title, “Home.”

All this proves to me how right Walter Benjamin is when he writes:

Even when all the surface content has been extracted and transmitted, the primary concern of the genuine translator remains elusive. Unlike the words of the original, it is not translatable, because the relationship between content and language is quite different in the original and the translation. (1955: 75)

As Michael Coroza (as translated by Marne Kilates) says of his translation of Maria Luisa F. Torres’s “Pagkatapos ng Rali” (“After a Rally”):

I had to “reversify” (muling-tula) the poem in Filipino. Yes, “reversify.” This is a method of translating a poem that is not a simple translation. This is the appropriation of the original so the translation appears original in itself. The result, not translation but a new poem in the target language based on the poem written in the source language. (2011: 10)

That U.P. translation class in 1995 not only reminded me of the limitations of translation but also opened my eyes to one of its more exciting aspects—an aspect to which I had not paid enough attention before.

I read Benjamin's question,

But do we not generally regard as the essential substance of a literary work what it contains in addition to information—as even a poor translator will admit—the unfathomable, the mysterious, the “poetic,” something a translator can reproduce only if he is also a poet? (70)

and I began to think of myself, not just as a translator of my own poems, but also as a poet who translates them. Since I had learned in Albany that translating my own poems allowed me to re-view or re-read them, and, as Benjamin puts it thus: “Just as the manifestations of life are intimately connected with the phenomenon of life without being of importance to it, a translation issues from the original—not so much from its life as from its afterlife,” (71) I realized that translation actually allowed me, even pushed me, to revise my poems—not just to add or delete words or lines, not merely to “take more liberties that another translator would” (Gaddis Rose, 1981: 3-4), but also to really rework my poems as a result of my “revision.” As Benjamin says, while the intention of the “translator is derivative, ultimate and ideational” (76-77), “the intention of the poet is spontaneous, primary, graphic.” (76)

I was thus freed from my very conservative, very constricting, view of translation. This served me well, and emboldened me to translate the very personal, rather contemplative, poems that I had written in the past years.

For more than ten years now, I have been making an annual eight-day silent retreat. And each time that I do, I write what begin as small contemplations and end up as short poems. I have shown many of these poems to some people, and published some (in magazines and journals, and as my status on Facebook). I have received favorable comments on them, and not a few have asked me to translate them to English.

I, of course, would like my poems to be accessible to as many people as possible. And since English is the only other language I really know, I

decided to embark on a rather ambitious project. I translated many of my recent poems. Why me, one may ask. Why did I have to translate them myself? I could have asked other poets, other translators.

Since these poems came from my contemplations, I felt that it would be best for me to translate them myself. Doing so would afford me the chance to look at these poems more closely, to contemplate the fruits of my contemplation, as it were. And as I translated these poems, I also revised them. The process affirmed what I had learned about translation earlier. I came up with “new” poems. And this is also why I had thought it best to translate these poems myself.

True, I cannot say that these new poems in English completely capture my contemplations in Filipino, and probably a poet and editor who knows English much better than I do would make them more pleasing, more meaningful, to their readers. But I think that translating my poems myself is a step I must always take.

In empowering myself as a poet as I translate my own works from the original Filipino, I let my translations liberate my own works and allow them to aspire for totally new meanings in another language—a language not necessarily just American or British English. Filipino-English? Maybe. It may, however, even be a language that still awaits a name.

BIBLIOGRAPHY

- Benjamin, Walter (1955). “The Task of the Translator,” *Illuminations*. New York: Harcourt and Brace.
- Brion, Rofel G. (1989). *Baka Sakali*. Quezon City: Ateneo de Manila University Office of Research and Publications.
- De Ungria, Ricardo M., editor (1992). *Luna Caledonia*. Manila: Aria Editions.
- Elagin, Ivan (1987). “Certain Difficulties in Translating Poetry,” *The World of Translation*. New York: PEN American Center.
- Gaddis Rose, Marilyn (1981). “Translation Process: Time and Space in the Translation Process,” *Translation Spectrum*, edited by Marilyn Gaddis Rose. Albany: State University of New York Press.

- Kintanar, Thelma (1989). "The Aesthetics of Translation: Southeast Asian Literature." Translation Workshop, Intramuros, August 7, 1989. Typescript.
- Larson, Mildred L. (1984). *Meaning-based Translation: A Guide to Cross-language Equivalence*. Boston: University Press of America, Inc.
- Torres, Maria Luisa F. (2011). *SipatSalin: Transfigurations*. Marikina: Talindaw Publishing House.

Pieces

Raymond De Borja

I want to begin, sincerely, by admitting that the prospect of talking about my own book makes me feel uneasy. We say things about work we had written and find that in further thought, what we say it is, it is not; or we find what we speak of, and are frustrated to find little of anything else. So I will not talk about *they day daze*, it is what it is (which I am certain, and also hope, as with any poetic text, differs for each of us that reads it). What I want to do instead is to remember encounters, chance meetings, associations—which somewhat led to the making of *they day daze*. All of which it is not.

“I have tried to keep
context from claiming you.”
– Keith Waldrop

I quote these lines not from Keith Waldrop’s *Transcendental Studies*, but from the website of the National Book Foundation where, in 2009, I first read them. Before that, I had not really engaged with Keith Waldrop’s work. I was more familiar with, and preferred the work of his wife, Rosmarie Waldrop, whose sentence-swerves, in *Lawn of Excluded Middle* (a reference to Wittgenstein’s Law of the Excluded Middle) I found more exciting then. But I felt something in my sensibility change as I read Keith Waldrop:

“Balancing. Austere. Lifeless. I have tried to keep context from claiming you.”

There is something in these lines which distills many of the hopes and failures that a poet goes through in his writing practice. I have a vague memory of someone asking me: “Can we still speak of essences?” I take it that he asks not out of nostalgia for essentialist thought, but out of a frustration with prevailing modes of thinking and writing, in the social, linguistic, postmodern turn. Alain Badiou says of postmodern and analytic thought, and I paraphrase, that they reflect the physiognomy of the world too much, that they are too compatible with the world to sustain the rupture that thought requires.

Also from Keith Waldrop:

“Now there is a door and whoever
very beautiful and very
very strange. Near you a table.

Laughing. Singing. Calling to one
another, the crack of whips. Cloud to
cloud in ricochet.

Music of hooves and wheels. The heavenly
Jerusalem from shards of Babylon
destroyed. Now a door.

Where thinking ends, house and temple
echo, possible objects of
admiration. Will you go?”

And whoever/ very beautiful and very/ very strange.

On my last night in Paris, I decided to leave my camera in the apartment, to not take pictures with my phone. I felt that I wanted to just take a walk. This was on May 6, 2011. On the second floor of Shakespeare and Co., a woman with a yellow, feather scarf wrapped around her neck approached me and asked, “Are you Vietnamese?”

"No, I'm Filipino," I said.

"Filipino! My Uncle's wife is Filipina. I am a Dane, do you know any Danes?"

This was before I started taking serious interest in the sport of badminton. I will learn, a few months later, of the many top-ranked Danish badminton players at the international level. So I said, "*Inger Christensen?*"

"Yes," she said, adding "There are only two Danes you need to know. Inger Christensen and *Khir-kegar*."

"*Khir-kegar?*" I asked.

"Yes, *Khirkegar*."

"Oh, you mean Soren? Soren *Khir-kegar*." I copied her pronunciation.

"Yes, Kierkegaard," then she walked towards her companion—a bearded man wearing a top hat—who I imagined to be a French New Wave director, then they left.

I happened upon a side-street I have never seen before. There were shops selling potato chips and beignet. There were women dressed in mini-skirts, and wearing bunny-ear headbands. There was a bar with a ceiling fan, with underwear hung on its fan-blades and the fan-blades turned. Then I saw again the Dane and her companion, who I recall carried with her—on the right hand a cane, on the left hand what seems to be a director's chair.

This is the only digital collage in *they day daze*. I took the picture of a street, which I don't remember if in Strasbourg or in Paris, a *street/ familiar for its street-like quality*. But I remember that the sky is a googled image of the French newspaper "Le Monde." Le Monde—the world. When Derrida said "Il n'y a pas de hors-texte," I no longer imagine an inescapable language-world, a sky even, with nothing but language, but something which relates to the beauty of contexts. When I see things, when one sees objects as language, it is a language where something, out of traces, can emerge. One attempts to lift pieces from context, *to try to keep context from claiming* a "you," but the pieces carry with them traces, and the traces, glowing at the cut edge, the torn edges in a collage, become different pieces. I think that one can also replace pieces with an *I*, or a *he*, or a *she*, or with *we*.

If I remember things right, the image of the floating Buddha is from a leaflet from Starbucks, something that has to do with teas. The yellow tape from the crime scene is from the front-page of the *Philippine Star*. To form the scene of the crime, I cut out one of the happily playing girls. The girls do not notice Godzilla. I didn't get Godzilla from stills of the movie, but from an invitation to one of the artist-collagists, Dina Gadia's shows.

I think that I wanted some of my collage pieces to produce sentences. Sentence: The girls happily on a tree cannot act upon the violence beside and behind it.

I am sure that I remember this right—the elephant, the handcuffed hands, and the magician’s hat are from a book on the life of Harry Houdini. The textual elephant is a from a page which describes Harry Houdini’s death—“collapsed offstage.” Sentence: An elephant is made of ideas, text, rococo; while all we know of birds is that while they are made of colors, some are from a magician’s hat.

When Derrida said “Il n’ya pas de hors-texte,” I think of Gertrude Stein’s Room, a room, a world even, where *Europe and Asia and being overbearing*, a sky from which we find *a light in the moon*:

“A light in the moon the only light is on Sunday. What was the sensible decision. The sensible decision was that notwithstanding many declarations and more music, not even notwithstanding the choice and a torch and a collection, notwithstanding the celebrating hat and a vacation and even more noise than cutting, notwithstanding Europe and Asia and being overbearing, not even notwithstanding an elephant and a strict occasion, not even withstanding more cultivation and some seasoning, not even with drowning and with the ocean being encircling, not even with more likeness and any cloud, not even with terrific sacrifice of pedestrianism and a special resolution, not even more likely to be pleasing. The care with which the rain is wrong and the green is wrong and the white is wrong, the care with which there is a chair and plenty of breathing. The care with which there is incredible justice and likeness, all this makes a magnificent asparagus, and also a fountain.”

And also, surprise. “Surprise, the only surprise has no occasion. It is an ingredient and the section the whole section is one season,” writes Stein.

If I remember right, I was thinking about the idea of surprise, and the possibility of a parenthetical surprise. Is it possible to be surprised by a parenthesis? Sentence: I was thinking about the idea of surprise when it struck me that although the horse was surprised to come across parentheses (what then is a parenthetical surprise?) no one was worried of the swimmer rending the horse apart in the green blaze.

“These days shall be my poems”
- John Wieners

I am certain that I got the sudoku background from a Kris Kringle in the office. I am too lazy to solve puzzles, so I go straight to the last pages to cut out the answers.

“These days shall be my poems” comes from John Wiener’s notebook published as *The Journal of John Wieners is to be called 707 Scott Street for Billie Holiday*. But I quote this from an issue of the literary journal *Conjunctions* where I first read excerpts from Wiener’s notebook. There is a fascinating story behind his notebook’s publication: One day, visiting Wiener’s apartment, Lewis Warsh sees a trunk filled with notebooks and thinking out loud, says “I’d love to read them some day.” Wieners got one of the notebooks, seemingly at random, and handed it to Warsh.

I go back to the issue of *Conjunctions* to read excerpts from 707 *Scott Street*. Then I read that it was not only Lewis Warsh who visited John Wieners on that day. “In 1972, William Corbett and I visited John in his apartment at 44 Joy Street in Boston with the hope of getting poems from him for our magazine,” Warsh writes of the event. So I remembered only two persons in a room where there should have been three.

I once met someone who told me she has been to Moscow all by herself, who told me she explored Moscow, with no Russian, while toting with her a Russian-to-French dictionary. If my memory serves me right, her name was Mirana, originally from Madagascar, who one day in the office (though I completely forget the context) was telling me “ca-hi-yey,” who said, “how to say...?” who asked her boss, Philippe, “Philippe, what’s ca-hi-yey.”

“Notebook,” Phillippe says.

Oh, “cahier,” I say it back.

There are people you meet only once in your life. There is a beautiful short story by Lydia Davis titled *The Walk*, where a translator and a critic meet at a Proust conference. It ends with the critic bidding goodbye to the translator with something like, “We will probably not meet again.” There are people like Mirana, and Philippe whom I know I will probably not meet again.

In an attempt to remember encounters—people, pieces, a piece of day, a foreign word, et cetera—one finds that as in Jack Spicer, “Things do not connect; they correspond.” Spicer who supposedly on his deathbed said, “My vocabulary did this to me.”

The last fragment I would like to talk about is of the poet Kokoy Guevara. Who I first met some months after the publication of *they day daze*; who I met only two other times before he passed away, but with whom I have had some deeply engaged conversations on poetry with—conversations, which at one point, he described in an email as “belligerent.” Kokoy, who I mistakenly remember reading Cesar Vallejo’s “I know a man mutilated,” when I first met him at a reading. And who, in an email later on corrects me: “I didn’t read Vallejo. What was the title or line/s you remembered? I read Lacaba, Crane, Dickinson, Spicer, Hopkins and Berrigan.”

But I vividly remember him giving a line-perfect reading of Spicer's
"Thing Language:"

This ocean, humiliating in its disguises
Tougher than anything.
No one listens to poetry. The ocean
Does not mean to be listened to. A drop
Or crash of water. It means
Nothing.
It
Is bread and butter
Pepper and salt. The death
That young men hope for. Aimlessly
It pounds the shore. White and aimless signals. No
One listens to poetry.

In memory of Kokoy, I would like to end this piece with silence. "[S]
o silence is pictorial/when silence is real" says Barbara Guest. So I will end
with collage. I don't remember the sources of most of the pieces in this
collage, but the musical notations are from a hardcopy of a score of John
Cage's 4'33". One should notice that there are no notes on the staff, only
whole rests, if one looks a little closely.

Sentence: From the phonograph, a waterfall, dragonflies now, folded
flowers, now a chair—all these come crashing at 4'33" where one hears,
now, the uneasy twitching of a nose in the string section.

P o e t r y

Five Poems

Cirilo F. Bautista

At the Top of Mount Santo Tomas

At the top of Mount Santo Tomas
the sky loomed clearly, uncluttered by trees

which spread like a carpet before me.
Top of the world—this was

all about the first syllable and the first fruit.
Under my feet the ocean rushed

to fated shore and I wait for a revelation
but a hawk with a lonely cry

broke the silence into a thousand unheard voices,
though I felt the earth churning as if to release

bodies from rock holes with no dates on them.
No, that could not be harrowing, so far away

from mortal safety, more like a tillage of soil
at sunrise, the words now in their assigned places

in the perfect garden, titles of origin
before titles of heroes, and the visitors,

who would swarm the gate when allowed inside,
would wonder at the absence of tablets

bearing biographies and notice,
furthermore, angels keeping to themselves

under the rose trellis, weaving flowers into
garlands as I watched the clouds

of Mount Santo Tomas swirl and dissolve
after forming the rigid signals of day.

There's nothing much I could have witnessed
at a level with little air, but I knew

the universe began and ended here
under my shoes. The rise of the forest carried

the alphabet the angels wove at the vanguard
of creation, and the plants and animals

learned their diction from inevitable acts
of harm and retribution, no quarters given,

the blood left to dry on the ground, untouched.
The forest was quite too: on the branch the hawk

had left, a torn leaf dangled and the mouse
he could have snatched scurried warily.

The dews began to drip on the grass.
I uttered a name but no one answered.

Was this the revelation I had waited for—
truth and law inclined to the order of things?

Body Talk

We have to talk,
 considering how things
have turned out.
 I reached for a book

on the shelf and the next
moment there I was
on the floor, sprawled
and half-conscious.

It took me an hour
of groping and crawling
to get on my feet
again. I struggled

for breath, my body
ached in five parts.
I fall down often now
on account

of my knees—
deteriorating muscles,
and my heart—
angina pectoris.

My verses stumble
and break with my bones
Where does that get me
in this practice

of twiddling with concepts
and counting fingers
to say things in
a strange dialect?

A backlog of words
caught in the mind's
traffic jam, a fear
of locomotion,

and the endless thirst
for knowing when
the next fall will be.
Can you blame me,

You so far away
in heaven? Except
for the occasional thunder
and the green fruits

from the farm you hardly
talk to me at all.
Visit me. Take care of my body.
Or you'll have to give me wings.

Too Much Rain

I wish someone would tell me
why it rained so much yesterday,
if God could not have thought
of something else to drive sense
into our thick skull. Houses
sank under lagoons of brackish
liquid, furniture swam
to knock down streetlamps
or tear the door from your carport.
We had nothing to eat.
We slept on rooftops.
We know that would happen.
We built on a valley
that does not suck floodwater fast enough
so all night, as thunder rolled
and lightning burned the powerline
it rose and confounded
our understanding. Next morning
cars piled one atop the other
like broken monoliths,
and people looking out of the windows
at a changed world. Some touched
their heads as if entranced by the leaden sky.
God, give them a drink of water.
It's dark enough where they have been.

More Secret than a Carved Stone

I live near a hospital and everyday at intervals
I hear the shriek of ambulances as they
speed through the neighborhood.

On death's account
the summer hurries
through its pace, rolls up its sleeves to yield the blood
for protocol or compromise. For quite a while the gray birds
sit motionless on the powerline, listening, following the last
anxious note of emergency.

What death brings
it takes away to some
place more secret than a carved stone—a voice, a memory,
a tune—to lie forever covered with freezing raindrops at noon,
that is what the birds watch for beyond the surface sound,
beyond the unwritten pain, a cross-stitched beingness of nevermore.
In my sleep I die hearing the sound over the crickets' noise
in the grasslands of the park, then I live again when silence occupies
the vacancy, but the urgency remains, the tension at the wire
that takes away the good men and leaves nostalgia twitching
along little sparks, as if a signal for a conflagration, as if to say
the body is a paradise, beware what you touch it with.

Today I touch it
with my palm
in the room where everything cries for attention, grope for the nose,
the familiar jut of the chin, down the breast and abdomen and crotch.
I feel the life sliding on bony crags, the unseeing eyes, and know
in the end a heaviness will cover the sleeping town, the post office,
the shopping malls, while now and then the siren blares
with blazing lights, but you cannot tell if it is
coming or going, only that nothing can stop it, nothing.

The Day You Were Born

Always not as you left it.
the trees inverted, the water
flowing upward and the feeling that
the car would not stop at first try,

on a sullen day in December,
or was it just what you thought
on the day you were born? No ship
sighted on the bay, the palm trees

like coastal guards. You knew the door
would be shut, but you knocked just the same,
shouting a message without language
about a dark forthcoming when it

was dark all around you. And corn,
yes, corn boiling in an oil can
and filling the kitchen with the sweet
scent you could not smell. There were rumors

building up to a catastrophe
but not as strong as your desire
to step to the future where your past
belonged, forgettable, absent

in the chronicle of love.
They had to do with hayrides
and summer moons, carols and folktales
and dancing in open fields—

no frills of apron or crossed lances
for a pricked pride, no god of
salvation. Now the troops moved,
weapons engaged, targeting

your century. No last drink, no last
kiss, no romance to soften goodbye,
but goodbye just the same among
the innocent boats. We threw

our things into the horse rig
and galloped to the village square
where the men waited to bring us
to the mountains. You were quiet,

sensing by the movement
and noise that something would happen.
We were brought to the depths of
the San Mateo wilderness where

a community had grown
to take care of emergencies.
A clearing held stacks of flashlights,
barbed wire, shortwave radios,

ropes, canned goods, rice, old newspapers.
In a year of uncertainty
what would these insure? We ate
and waited for the singing birds

to bring news of secret compacts
for blood in the sea, we ate
and hoped to be untouched,
a distant prospect because

those without majesty, without
charity had pushed the papers
already. Our hands shook
with the knowledge, fixing

grenades, tuning to sharp
frequencies, no dance music
to expel the passion within,
but reports, reports to known

and unknown advisers in the hills.
Once we trailed a suspect
to the plaza, then he slipped
into the marketplace, then into

a cockpit. We left him exposed
in a meadow to stare at the crows.
Provisions insured quick feet,
that's all, but would not drive away

the anxious hours of waiting.
We trembled as the dogs howled
where there were no strangers,
but the darkness taught us caution

and the courage of the unseeing.
We learned not to sign our names
on anything that could be torn
and replaced, we expected conflict

but not gunfire, for we were
at the edge of nowhere, camouflaged
and hard to get to. What we feared most
were snakes slipping into our bags

and hats. They could not be appeased
with food or speech. This was not
about sacrifice but survival
to see whose flag would wave the longer

although at certain points
I wondered why people should be saved,
why you should be kept alone like that,
why not let the ship come

and scoop us all and leave us
in an island to do as we pleased,
but the world must have its way,
so when the news came of planes and bombs

and a harbor, we were engulfed
by astonished acceptance that things
would not be the same again,
but not you—you kicked the door

of your room, kicked and kicked
until the woman who had
a hard time finding leaves to boil
turned the knob and gently pulled you out.

You were stung by the light and cried.

Five Poems

Gémino H. Abad

Now

Now is the poem, *kaibigan*,
and time, our supreme fiction:
break of dawn, fall of night,
all brokenness
in time made whole again.

Now is the real, the self, the poem.
O, the wonder of it,
“the achieve of, the mastery” —
all goodness, and truth, and beauty:
be each one or myth or illusion,
never the less
each bears our quotidian meaning
for voids of days
in our words’ multifoliate clearing,
Language our Muse!

Yes, now *is* the poem!
the very mystery of it
where one weaves his own text
like the spider his net—
hung with morning dew,
sensitive at all points
to chances of his cunning
and craft
and persevering vigil.

Now, *kaibigan*, now!
it passes, and future is past,
but you may still open
where,
says the Snow Man,
you see “nothing that is not there,
and the nothing that is.”

No One Wants To Die

No one wants to die, *kaibigan*,
whatever form the end takes
dissolving all relation;
since it is our common lot
though hardly ever supposed,
each one's time comes for him—
his own, and once only,
and deadly,
 beyond protest,
and no remedy.

Ah, how absurd to love,
if one's journey had no haven
and were simply done,
people being always less lovely
than one's desire—
even your little daughter who now
may be in tears, inconsolable,
because you can't come home again
with surprises, who too may forget
to visit come All Souls' Day.

The time is now, and too soon,
though you rage
that time make pause;
oh, let mind be still and settle
on that evening's happenstance,
that secret foretelling
in which you may have peace
as you cease
since you had known even then
your journey's end.

Yes, one of night's solitaires,
a lone firefly
visited with you and would not leave,
its small light steady
for all its flutter,
its body invisible in the light
which it bore,
three days and three nights
as though it would risk the ephemeral
against all surrounding dark.

Manang Bitá

Harelip from birth, she grew
at our grandparents' farm
ten hills away from our town Barili
“as the crow flies,” depending
on whether the wind had tractable will
or enchanted mind.

We could not always
perfectly guess her drift or drivel,
part gossip, part lore;
she minced no words, yet ate some,
snout and tail,
the telltale froth about her mouth
where all her teeth abutted;
but sometimes she left a tip of a tail
to twitch upon our silence's shimmering
paten.

How she loved *tuba*,
her blood-red drink at sunset,
then swayed a scraggly bamboo
to her stuttering tale of romping ogres
in a wild nightmare forest.

My brother and I
would not sleep till she had hung
her narrative from a bewitched cliff,
then ride upon her high-strung mare
to night's skulduggery and derring-do.

At cockcrow she led us barefoot
to school, a long way downhill and up
—a creek to cross, the soldiers' barracks,
then the *nipa* chapel in a coconut grove—
and companioned us home again
toward dusk, the same way, or sun or rain.

No soldier Jap with fixed bayonet
or silly headgear with ear flaps for helmet,
could browbeat her or intimidate
at whichever checkpoint he chose;
neither would she bow or salute,
if she even knew,
but rather blow her nose, or fart
a cannonball, as once she did, or
holding her skirt ballooned from her,
make water in the soldier's disgusted
view.

Once too she stood her ground
to bloody a bully's nose
with spittle of lime and betel nut—
a reckless imp who dared to mock
her speech, then threw a foolish rock.

Oh, she was our Valkyrie,
squat and feared, unkempt of hair,
solitary and impassive at our Eden's gate.

(16 August 1982; 19 March 2015)

Stick-writing with Mud

I write, *kaibigan*, in two “styles,”
determinations of the will, both “sticks,”
if you read, in the anguish of our slime;
I’m at odds with time, its verdure of words,
a need ravens me, and I must write,
depending only on what the mind gives,
whether she is to be born yet again
or merely speak on the porch, as it were,
of a quiet evening awash with stars:

Either simple, circumstantial speech, low-key,
watching with friends perhaps the sky swinging
her constellations like censers, so that
our thoughts sometimes forget they’re only words;
or rich, nervous, severe, elaborate,
a brinkmanship of expression that scatters light
with infinitive aim, all its nouns verbs
that chain those constellations to their roots.

It is of course the mind’s habit to light
athwart those several speeches of things,
parleying for parables of their names.
Like stick-writing with mud! there’s no language
can track their murmurous spoor to their verge.
But at odds with time, oh! I must write still,
whether to stake the mind’s nativity
on the unraveling of alien speech,
or merely to speak at midsummer’s eve
of incense rolling across the mind’s porch
where stars rain their infinity around.

A pity there's no boon for such madness;
our words must balk at the unnatural strain
on their tight composition, their sounds
but fathoming the silt of other words.

Words and words!

how they lie shameless and bare
like starfishes dead on bleaching coral,
their odor the sea breeze's crown of thorns.

I plant those sticks in fecundating mud,
my mind at risk for the devil's ruses.
But since my cap has lost its point, my bells
their sound, I probe for that clearest pool
where mind weeps to see her face at the brim.
And knowing how words quickly run to seed,
I cannot grieve the loss, but rest content
with dreamy talk on a quiet evening
as friends gaze at the rainy Pleiades.
Those predicates we invent for speeches
all fall down tonight like shooting comets;
and grateful for their silent exhibit,
I bury my black starfish in the mud.

A Longing Like Death

Going home at sundown up the mountain road,
the same route as far back as their honeymoon,
a longing like death seized him, clasp of ice!

“Eat my dust!” he mocked,
“sentimental fool, mind your wheel!”

But the tremor would not subside, just then,
and made a desert where the rush traffic roared
and lights from everywhere scattered
the shades of passers-by flitting past
like—oh, like black butterflies!

Then flashed to mind a dream that often came—
pale, shy girl smiling at a window,
her long hair covering her young breasts,
and where he stood in spellbound garden,
she shone like a star,

then flew out of sight,

a butterfly!

all tangerine streaked with night.

And he fell, the spell broken,
and six beasts came, like wild pigs without eyes,
and licked his wounded feet where he groaned ...

Aiei! romantic dreamer,
how his wife would be quite regaled
by that wild spell of sweet desolation!
“Forest boars?” her eyes lighting up with mischief,
“rooting blindly for smell of your blood ...
oh my heart! were you ever hunter?”
And their children, why, they’d surround him,
though he is come home without gifts,
their laughing faces all the bright syllables
of nights and days without term.

And so he came home, quite shaken,
and at the daughter, his daughter kissed him,
but his young boys, crowding at the stair,
would not come, but loudly called to her
to cap her story to them with the villain’s fall—
Ah, but they would soon, they would,
and clamber on him, their magic mountain,
ride horseback around and around
with shouts of love and pell-mell glee,
after their sister’s story’s ghost is laid.

But his wife had gone to town,
perhaps for flowers on her kitchen’s sill
that later would wave a yellow semaphore
to mock the other flowers in the yard ...
He touched his hand to the Sacred Heart
on the family altar in the living room
(“Come to me, all ye that labor ...”)

Then he turned the radio on
for blare of the hot evening news,
and looked out to catch a falling star.

A gibbous yellow moon floated
in the void's basin, wisps of cloud trailing.

On a sudden,
the mountain road slid through his heart,
cold slither of a feeling that would speak,
and clasped his mind and made it light.
Nights and days without term—
he saw then just how it was!
not to be missed being the fullest measure
after the heart's garden turns desert
from a great longing like death.

Five Poems

Allan Justo Pastrana

thus, travel; this per square-inch

1

of moving past the climate, one
after the other. “I am about to,”
he says. And it’s the attempt, maybe
which sees it through. “Carry forth
thy teaching, etc.” That, too.
“What if there’s a way to reach you,”
and from the cavalier, from that height
to keep at bay the right
lament. “What else then”—vegetation
and some loose wires, the compost
bed, manure, the one red
eye of the blipping comm tower. “And,
there you are,” he says
with much conviction, in good stead
and probably for keeps. “I am,”
soon he will be, and for what?
The bus window is a gamble, rigged
vantage: “And to lead you here,” the hour
is key, is an open switch, meaning to say
“It’s difficult to talk now.” But from the ridge, there
is that trestle, the lingering line, there too, the horizon—

2

Where the old seamstress cuts
it wields the shadow, catches
up, and about the bridge

to fall, upper left-hand corner
where there's no way any eclipse
could have hovered so, folded

into a deeper sleep still, to mount
the poles right, north of
something. Else

the time briefly tells
of supper first: rice, oil
fish maybe and the soiled

top shelf that needs dusting,
and well, how to tend to
the shade in its faintest. Ask

the woman, the vane's sharp
point notwithstanding. Is here,
all rubble, rustle in the end

to will what the bent road
gives, and what gives?
Whittle the boards

and the tinsel, speak
now as if no door slides
shut behind you.

If to measure the brief length of the plane

is what you meant by keeping still—I am
because, it is
the tabs we keep on the dead—end, it will
for sure, and always to mark: this way
upstream—and where
from post
to post the direction, here is
one for where they grow the brightest
of pits, and there
the blank chambers, the lichen blooms
eternal, and rest
is yet to haul us in—seven by three
by two and six-feet true
but now, the new
plan to keep off the plains
is, perchance, the road wide
and long it takes to cross
the arms and worlds to meet, and name
such and such, no more than
what a beam requires, or a cot
when all we have past the aqueducts
the networks, to lead again
and then to this—higher ground
tundra mirabilis, limit's crest
tempo spatium and ever
the winding route the room
leaves in its wake, for better
or otherwise, when one foot gets close enough
to the hole that clips it.

A colony

is about breed for bounty, custom-
bound to trace back tail to trail and node
is often what to pin with tack

and remember. Of course they do
for every tread, boot, shoe
mildew track—give or take

the width to break the span
from here on in is string, inch
by inch another year and harvest.

Beneath the underbrush, stones
shall bear the patchwork grid and stretch
for miles—hypha, stem, the bent

axon swings, neurons lit
like stars the growth that startles
barb wire sting—from fence

to fence. Such an artist limns
lichen patterns across regions, chrome
palettes, leaks, stains on paper

and you wander deep
below the forest cover and carefully
not to point the finger—straight

ahead, no ripple nor quick turn
and the rudder poised between the first
body, and the next thereafter.

A stone's throw indicates a state

so let me go by the second, no mile
is ever useful in this context. For instance
the choo-choo's distance was nearer five
past four, and well at that age
when it first came through. What stands
between you and the eavesdrip
is a stride, between your ear pressed
to the ground and the news, no farther
than to recall the last war—food, scarce
and the sudden provision, a wagonful
of molasses tipped over down south
two hours off center and mussels washed
ashore from here to Ba-i. In any case
by evening also to test the length
within eyeshot, to scale peripheries
with no small amount of courage
with yet another road cutting across ridges
and loci, and that treeless sweep, random
and three lakes short, is a terrible leap
of faith. The silt is bed for now
then years to come, when cleave
is both twice apart and once—the wildest,
off course, somewhere in the mind's
brief history, one day at a time.

Five Poems

Joel M. Toledo

St. Peter by the River

Limit, you whisper to a wave. Inside it, where water is most industrious, surges sound, very informally. Splash and snap and slur: a weather broken, voices left alone. The stone does not care; with every slap a pebble distills from form,

expands its reach. Not a limitation, then. Not a sound caught in the throat. Echo covers, uncovers. And you are upside down. Only the air, surging to the banks, is convinced by this act. A ripple begins, rousing suspicion among the infidels.

Sunday

That the mind is tender. Summer weather
and a sliver cutting into the rock,
which is the dawn's. What I have done,
Pontius thought as he stumbled into waking,
is find more reason for mornings.
Murmur of servants flit past the curtains,
breaks his attention. That the day
would seem immaculate
despite that new silence that splits
his will. Outside, the sky kept starting:
faultless and blue and one stark cloud
whose shadow startles and cools
the sheep on the meadow. That
there felt no end to his peace.

Continent-making

A scaffolding, lofts. Why must
the makeshift be ridiculed and
calligraphy propounded? Intricacy,
the stuff of art, also of genetic
speculation, loses to ether, every
time. I mean, there's little to see here
unless you want to stay a bit, sit,
wait for remuneration. Think of
the kindness earth has afforded to
ice—that kind of hold on water,
a twig of better use to the dove
were it not for the idea that deliverance
arrives in pairs. There must be
two arks. A minuet, the wind
that starts it the ripples.
I meant harmony back there.
I meant a fresh start.

Schematics

Just so the strategy is preserved,
I tiptoed to the fridge and broke
a biscuit. The dove has been
by the sill for some time. I thought,
before remembering company
is also a dismissal, that we were
sharing space, shelter, sorrow. I was
smoking; it was breathing into the glass.
Easy to claim I did not plan any of this.
But everything on the verge soon loses
form. None of majesty when wings flail,
no confession without the priest.
Instead of encounter, awkwardness,
a communion of bread and rain and saints
ascribing death to symbols, as had St. Benedict.
Meaning, where went awe
was that I once had it, passed it on
to no one in particular.

Noah's Couplets

A commitment, rain.
Not a symmetry, not

a constant. Forty-day
downpours could

extinguish all lungs.
The fire is not

in place as all drift-
wood have lost

where. I am pairing
lines: A sea caught

sick, a grandeur
with no audience.

Am I too abstract,
asked the break

in which a sunray
slipped through

as though light
were a fill. When

the leaf arrived,
a couple of

striped antelopes
held two breaths

on the plank, leaped
into aspect.

Mula sa *Chi*

Mesándel Virtusio Arguelles

ANO

Kung gusto mong malaman kung ano ang kahulugan ng mga kumplikasyon, ang agwat ng malapit pero malayo, ang aalis o darating na kakulangan.

Kung titingnan mo, depende kung ano: ilang yapak bago ang hagdanan, anong oras lumalabas ang ipis, saang butas lumalabas ang mga daga o butas na kailangan na namang takpan.

May malaking kung ano, na hindi maikailang bigat at lungkot.

Minsan naman, hindi ko alam kung bakit.

Hindi ko makalimutan ang hindi ko alam.

Buo ang kapisaso.

At sa tagisan ng mga sasakyang dumadaan, pa'no ka tumitigil para panoorin ang masayang ingay at panandaliang aliw.

May mga kahon ng kung ano, walang labis at walang kulang.

Walang araw na hindi na babalik pero ang pag-alis ay hindi ko maintindihan habang naghahanap ng permanenteng paglulugaran.

VERA

Sa maniwala ka't hindi sa Diyos, may mga seryosong bagay mula sa punto ng bata.

Kailangan mong abutin ang pinakadulo.

Ang isang buo at ang kalahati.

May oras para maglaro.

Ewan kung meron pa ngayon.

Madaling sabihin at madaling magpanggap na alam kung anuman ang ikot ng mundo.

Subalit sa totoo lang, ano?

Nahirapan akong magpaliwanag.

CHO

At sa mga mata mo, nawawala na ang ningning at nahihirapang maghanap ng panahon.

Ilang beses sa isang taon.

Minsan, ang bigat ng pakiramdam sa buong buhay.

Wala akong iniisip.

Hindi ko alam, hindi ko alam kung pa'no ang sitwasyon sa dulo ng isang engkuwento.

Hindi na ako tumitingin, malabo na ang mata ko; ang salamin ko.

May nakuha ako.

Pero hindi pala.

Nawala at hindi ko na ulit nakuha.

Dito nagsimula ang posible ay nakuha mo sa kuwento ng iba.

Mula sa hindi inaasahan at tsamba.

Madalas kung kailangan kong tumakbo, hindi ako tatakbo.

Ang hindi ko maintindihan, hanggang ngayon, hindi ko pa rin maintindihan.

Hindi mo alam ang alam mo.

Marami, marami pang mundo na iba at bago.

Hindi ko nakuha, hindi ko naintindihan.

VERA

May araw-araw na dumadaan sa mga bagay-bagay.

Walang paliwanag.

Hinahanap ko ang liwanag ng pananaw.

Sa kagandahang hinahanap ko.

Ang hindi tiyak lagi ang ibig sabihin.

“Ano? Ano ulit?”

Hindi mo maibabalik ang pagkakataong pakawalan ang pagkakataong hawak mo.

Lahat, lahat ay pagtatangka.

Hindi ako tumakbo sa buong buhay ko.

Walang nagbago, sa kung anumang dahilan, hindi dapat magbago ang buhay mo.

OLÉ

Pagbali-baliktarin man, wakas ang sigurado.

Marami akong naririnig na gusto kong malaman kung tutoo o hindi.

Kung posible.

Ang nakakalungkot, madalas ay hindi mo alam ang koneksyon ng mga bagay-bagay.

Ang udyok ng salita: ang hindi inasahan at inakala.

Walang katumbas ang bawat posibilidad.

Hindi man alam kung ano ang mangyayari, kung ano ang tatakbuhin.

Hanggang sa dulo, sinusulat ko lang kung saan ko ilalagay ang kamay ko at wala nang iba.

Kahit hanggang ngayon.

Hindi man lagi ang ngayon.

Hindi man marami ang panahon.

Tatlong Tula

Allan Popa

PAGTANDA

Tatandaan mo sa lupa
ang pinatandaan sa iyo ng matatanda.

*

May mga panahong hindi ka magtatanda.
May panahon ka na wala ang matatanda.

*

Lilipas ang panahon kasabay ng iyong pagtanda.
Tanda ng iyong mga matatandaan ang lupa.

*

Dito ka sa lupa tatanda.
Paglipas ng panahon,
ikaw na ang matanda.
Ikaw na ang magpapatanda.

*

Nag-iiwan ng tanda sa lupa
ang iyong pagtanda.

*

Ang matatandaan ng lupa
ang iyong ipinatatanda
sa iyong pagtanda.

*

Paglipas ng panahon,
hindi ka matatandaan ng lupa.
Isa ka na lamang tanda sa lupa.

LIHAM KAY ARABELLA

(Alinsunod kay Maria Jalandoni)

Naikulong ng kumbensyon
ang iyong buhay sa hubog
ng isang salaysay ng pag-ibig.
Ngunit hindi ang iyong awit.

Naikulong ng kumbensyon
ang iyong pag-ibig sa hubog
ng isang awit ng buhay.
Ngunit hindi ang iyong salaysay.

Naikulong ng kumbensyon
ang iyong awit sa hubog
ng isang buhay na salaysay.
Ngunit hindi ang iyong pag-ibig.

Ang iyong pag-ibig ay hindi
ang iyong awit ay hindi
ang iyong salaysay ay hindi
ang iyong buhay ay hindi
ang iyong pangalan.

LIHAM KAY AMBURUKAY

(Makaraang basahin ang *Tikum Kadlum*)

May dalang kalungkutan
ang pamanang kayamanan,
may kaakibat na pag-iisa
na nagkakaanyo sa kinang ng ginto.

Hindi ito mga batang maisasakay
sa duyan upang patulugin.
Ilang ulit mo mang ipaghele
hindi ito dadalawin ng antok.

Hindi maikukulong ang ginto.
Ilang ulit mo mang ikandado ang pinto,
ilang ulit mo mang susian,
ilang ulit mang putulin ang tali ng hagdan.

Hindi ka nito iiwanan.
Hindi ka hahayaang makalayo.
Hangga't tumutubo sa iyo
ang balahibong ginto.

Sabi mo wala kang nais kundi makabalik
sa gubat upang mangalap ng suso at pagong.
Wala silang ginto sa pasan-pasang tahanan,
walang dala kundi mahimbing na himlayan.

Sa Tuwing Ikaw ay Tahimik at Iba pang Tinig ng mga Batang Tinutukso

Vijae Orquia Alquisola

HIJAB

May taklob na tela raw ako
dahil ahas ang sinusuklay sa ulo.
Makamandag daw ang aking anit
kaya ayaw ng mga kaklaseng lumapit.

May taklob na tela raw ako
dahil may kableng nakatirintas sa ulo.
Pulbura daw ang aking shampoo
kaya lagi, palayo silang tumatakbo.

Ay, pa'no kaya nila ito napaniwalaan
e hindi nga nila ako nilalapitan?
Sabi ni A-ma, kuwento ito ng telebisyon.
Sabi ni I-na, dapat akong maging mahinahon.

Gusto ko sanang ikuwento sa kanila
ang tungkol sa aking hijab— ang tela
na minsan ay puti, asul, dilaw, pula.
Singkulay ng aming paniniwala't kultura.

Hay... 'di ba nagtatakip naman ang lahat,
Muslim man o hindi, ng kanilang balat?
Ang mahalaga sabi ni I-na, balat dapat
ang takpan, hindi ang mga mata at utak.

ANG AKING PANGALAN

Tinawag akong sirena ng aking mga kalaro
nang sa pagalingan sa pagsisid, ako ang nanalo.

Tinawag akong reyna ng aking mga kaklase
noong ako ang tanghalin bilang presidente.

Tinawag akong Darna ng aming mga kapitbahay,
nilipad ko ang bintana nang magkasunog sa baranggay.

Tinawag akong bekimon ng aking pinsan
dahil lang 'di ko pinahiram ng aking laruan.

Tinawag akong bakla ng aking lolo
nang 'di ko ginamit ang boxing gloves na regalo.

Sabi nina tatay at nanay ang pangala'y karangalan.
Pero bakit 'di ako tinatawag sa sarili kong pangalan?

MAHAL KONG SANTA KLAWS

Para sa batang sumulat kay Santa Klaws
na lumaganap sa Facebook.

Kumusta ka na po? Saan ka po ba talaga nakatira?
Sabi ng aming titser lagi mo po kaming nakikita.
Kung totoo pong mababait lang ang nireregaluhan mo
bakit nakakatanggap din ng laruan ang mga batang nanloloko?
Sinasabihan ka rin po bang napabayaang sa kusina?
O kaya nama'y hindi kasya sa bintana?
Umiyak ka rin po ba, o 'di na lang nagsalita?

Paano po pala kung pag-ibig ang gusto kong regalo?
Kaya mo rin po ba itong ibalot katulad ng laruan o relo?
Masaya naman po ako sa mga bigay mong laruan
pero mas gusto ko ang pag-ibig para gumaan.
Sabi rin po kasi ni titser, magaan sa pakiramdam ang pag-ibig.
'Pag bibigyan mo po ako nito, bibilis na ang aking takbo.
T'yak matutuwa ang mga kakampi ko sa patintero.
Tataas din po ang talon ko sa luksong-baka
at 'di na sasakit ang likod dahil laging taya.
Siguro kung maraming, maraming, maraming pag-ibig
ang matatanggap ko, magiging magsing-gaan na po tayo.
Makakalipad na rin ako tulad 'pag naghahatid kayo ng regalo.

ANG IBON SA TWITTER

Hulaan mo kung bakit ibon
ang drowing sa Twitter.

Tama! Katunog ng twit! twit! ng ibon.
At tulad ng sabi ni titser,
parang ibong lumilipad nang malaya
ang ating mga damdami't salita.

Hulaan mo naman bakit mukhang maya,
hindi agila.

Dahil mahirap idrowing ang agila?
'Di kasya? Hmm pag-isipan mo pa.
Tama! Kasi haring-ibon ang agila, mabagsik!
Dinadagit ng matutulis na kuko ang maliliit.

Masakit. Masakit. Masakit madagit. Gaano kasakit?
Siguro, parang pakiramdam no'ng sinabihan akong pangit.

Kung bakit nga ba maya?
Siguro kasi malambing umawit.
Pakinggan mo: twit-twit-twit!
'Di ba, hindi masakit sa tainga?

At siguro din, umaaray kahit maliit.
Pakinggan mong mabuti: sakwit! sakwit!

SA TUWING IKAW AY TAHIMIK

Kung ang umaga’y matamlay tulad ng nilalagnat—
tumingin ka sa langit, sa malalambot na ulap.
Hanapin ang ulap na hugis labi, hugis puso:
mga hugis ng lagi naming pagsuyo.

Kung ang kapaligira’y parang hayop na mabagsik,
itaboy mo ito ng nag-aapoy naming halik.
At kung masugatan ka dahil sa kalmot,
haplos ng aming tiwala ang sa iyo’y gagamot.

Kung ang hapon sa paarala’y parang businang naninigaw—
isiping isang kanto na lang, darating ka na sa bahay.
Hinihintay ka namin nina nanay at tatay.
Sabay-sabay tayong hihigop ng mainit na sabaw.

Naririnig ka namin, mahal na kapatid,
kahit ang salita mo’y nakadapo lang sa dibdib.
Dahil ang ating bahay ay pugad ng pag-ibig—
sa tuwing ikaw ay tahimik, pintig mo’y naririnig.

Criticism

The Rebellion of Mariang Sinukuan, or Why We Need to Discuss Place Mutualism

Rina Garcia Chua

Behind the picturesque extinct volcano known as Mount Arayat in Pampanga, Luzon, is the story of Mariang Sinukuan. Known for her naturally curly long black hair that reaches down to her ankles, she also has long eyelashes, arched eyebrows, and a finely chiseled nose. Her skin is a pristine brown, in stark contrast to the white flowing robe that she is said to be wearing at all times. Often, she is compared to her more popular contemporary diwata¹ and neighbor, Mariang Makiling.

Yet, unlike the benevolent, quiet Mariang Makiling, Mariang Sinukuan is known as a wily goddess. The locals have said that she would come down from Arayat on Sundays, when she knew that local commerce was thriving. Here, she would sell produce from the mountain as well as buy products from the people. However, no one truly knew what she looked like for she always came down disguised as an ugly old farmer with protruding lips and crooked teeth.

She has also been known to be very gracious to the people of Arayat. She regularly left fruits and animals at the doorsteps of locals who were hard up. Unfortunately, this generosity was soon abused by some greedy townspeople.

One day, a group of young men marched up the mountain to demand from Mariang Sinukuan more than what they needed. She allowed them to get what they desired, with a warning not to pick the fruits from

1 This is the Filipino term for “fairy.”

the forests without her permission. The men shrugged this off, since they thought that the goddess had so much for herself that it was impossible for her to notice anything amiss. But she did. As they picked more and more, their packs started to feel so heavy. Looking inside, they discovered that the fruits they picked had turned into rocks! They left their packs behind in fright and started to run down the mountain, but Mariang Sinukuan re-appeared to curse them and turn them into swine for the rest of their lives.

This did not stop the other locals from becoming greedier though. As more people came up the mountain to take what they wanted without any permission, Mariang Sinukuan stopped leaving food on their doorsteps and vanished, bringing with her the abundance of fruits and animals in the forests. It is also said that she left a curse on Mount Arayat: whoever wanders in it with ill intentions will be enchanted by music so beautiful that the stranger will have to search for its source until s/he is lost in the wilderness forever.

The myth of Mariang Sinukuan is a stark example of the affinity we Filipinos have with our land. It is a mutual respect: Sinukuan shared the mountain with the people, while they respected and tolerated her. No one ever tried investigating whether she was real or not; they just accepted that she was a part of their lives as they were part of hers. Sinukuan allowed the people to live at the foot of Mount Arayat and she showered them with kindness every now and then, while the residents did not overstep their spatial boundaries and asked for permission before they took something from her place.

Her sudden disappearance and the curse she left behind makes anyone wonder: What could have appeased Sinukuan? It is a big question that cannot be answered by simple folklore or myth.

Nowadays, we are aware of the steps being taken to preserve Mount Arayat. Under Proclamation No. 203, 10 hectares of the area are protected as the Mount Arayat National Park land reserve. More recently, President Benigno Aquino has pledged one billion pesos to the rehabilitation of this National Park. We are aware also that declaring a land area a reserve means that it is protected against exploitation or any kind of hunting; however, these forms of exploitation are still rampant, and, nowadays, no one seems to be frightened by the curse Sinukuan has left behind. This has prompted the government to intervene and replace the natural kinship between

Mariang Sinukuan's land and the people with a series of proclamations, executive orders, and republic acts.

The way this particular Philippine myth explains our affinity with the land encapsulates the problems of "place" in ecocriticism: *what is it?* Does it refer to our still pristine provinces or the urbanized city that most of us live in? Is it the forests that we have declared as reserves or the buildings we continue to build for economic growth? Is it, like Mariang Sinukuan, something we have lost and need to find again?

To answer these questions, I have explored the idea of *place* in this essay. First, I have discussed the importance of establishing a place-based discourse by clarifying the concept of "place" in ecocriticism. Then, I have differentiated two important contexts of this discourse: dualism and mutualism. Through this differentiation, I have talked about how mutualism is analyzed in ecological poetry through the interdependent discussion of north and south places. The establishment of this idea enables me to ecocritique poems which are thematically about our relationship with a particular place. These poems are "Flood Musicale" by Herminio S. Beltran, Jr.; "Views from the High Rise" by Abercio V. Rotor, and "Hidden Lakes, Secret Rivers (The World of an Oregon Poet)" by Myrna Peña-Reyes. These poems allow me to speculate on the probable ecological stand brought about by ecopoems' mutualism. Finally, place mutualism as an ecocritical concept addresses why the issue must be continually discussed in Philippine literary discourse.

The Place of "Place"

Ecocriticism is a theoretical framework that merges two different disciplines—science and literature—to come up with ways to address the present ecological situation. In *The Ecocriticism Reader*, Cheryl Glotfelty writes the first widely accepted definition of ecocriticism:

[...] ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment. Just as feminist criticism examines language and literature from a gender conscious perspective and Marxist criticism brings an awareness of modes of production and economic class to its reading of texts, ecocriticism takes an earth-centered approach to literary studies;... (xix)

With this, Greg Garrard (16) says that Glotfelty answers questions that have been hounding ecocritics since the start of their movement—ranging from “How is nature represented in this sonnet?” to “What cross-fertilization is possible between literary studies and environmental discourse in related disciplines such as history, philosophy, psychology, art history, and ethics?” Most ecocritics ask for the ecological texts to ‘take a stand’ on the growing environmental problems; though what kind of stand and how to make it are still vague—a vagueness common to most of the issues under this framework. One of the most basic issues is the often disputed idea of “place.”

“Place,” though dense in its composition, is an unequivocal part of ecocriticism. In ecology, “place” is the earth itself—where the ecosystems thrive and survive. In Fritjof Capra’s pedagogy of ecological literacy, “place” is the “homeland” of the ecological self². These two definitions see place as both our physical *and* emotional space. Furthermore, Sandra Wooltorn (2) says that a strong sense of place can revitalize connectedness with not only the environment, but also with one’s culture, history, and organic community. If so, unifying the physical and emotional aspect of our spaces contributes to the holistic awareness of the environment.

Yet, it needs to be more than mere holistic awareness: David Orr (93) recommends a “place-based” pedagogy to supplement education for it can undo the habits of dependency and wastefulness which wreck one’s “place.” In other words, sustainability can keep one’s place alive. For Orr, ‘place’ is defined as the human being’s direct organic environment. There is no exclusion here—‘organic place’ simply means whichever environment you find yourself in at the moment or one that you are most familiar with. Aside from this, place is a systematic whole which cannot be fully understood by only analyzing its constituent parts; hence, it supports all kinds of environment. Thus, in this ecocritique and as a literary terminology, the definitive physical environmental location of the persona shall be referred to as *place*.

2 Sandra Wooltorn (in 2004) explains the ecological self as a person who “experiences the sense of interconnectedness with the cycle of life on the basis of care and comparison, expansiveness of soul and respect for other on the basis of respect for difference.” She also affirms the ecological self as one of the key connected elements of ecological literacy or a crucial factor in attaining the goal of sustainability.

Now that place has been defined, what kind of place do we analyze in Philippine ecopoetry? There are many misunderstandings in a singular place-based critique like the following: If we use only one place as our definitive physical environment, what about the other places? What if, in sustaining our place, we forget other places and simply delegate these as casualties in our fight for survival?

Val Plumwood attempts to shatter the stoicism of the place-based discourse by bringing place back to interrelationship. She says that communities must always be imagined in relationship with others, particularly downstream communities, rather than as singular and self-sufficient. There are numerous misinterpretations of the place-based critique, which she attributes to dematerialization, for literature treats attachments to place as an emotional pedestal—the be all and end all of our relationship with our direct environment. According to her, we have the tendency to put the natural places on a stage and worship them, which can circumvent sustainability for it aims to save only these beautiful places that we have relationships with.

She further argues that in order for literature to convey a clear ecological stand, we must look beyond mind/body dualism and aim for north/south mutualism.

North and South Mutualism

Plumwood, in her 1993 book *Feminism and the Mastery of Nature*, defines dualism as “a logic of presence and absence, in which the other is specified as the absence of the condition specified ..., rather than as an independent other.” Everything that is *aside from* or *in relation to* human beings is expressed as ‘the environment.’ Furthermore, this dualism promotes a radical exclusion of the environment, turning it into something to be dominated and controlled by superior reason for utilization or service. Mind (as rational human beings) dominates the body (as environment) in dualism. There is a total break between human beings and nature, which insinuates that human beings are more vital and superior to everything else. This is different from what the myth of Mariang Sinukuan tells us: from the beginning, Sinukuan was respected by the people and she allowed them to live at the foot of her mountain. This kind of relationship, symbiotic at its best, mirrors the ideas of mutualism.

Plumwood's subsequent essay for the 2008 *Australian Humanities Review*, "Shadow Places and the Politics of Dwelling," defines two imperative concepts in the place-based discourse. She introduces the terminologies of north and south places. The north places are the spaces which are beloved, admired, and nice to look at; the south places, also known as the "shadow places," are the ones which are shunned, ugly, and environmentally degraded. Plumwood reiterates the importance of recognizing the north and south places alike for they are both parts of the environment. Unlike dualism which makes the choice between one or the other, or allows one to dominate the other, in mutualism, no choices are made—the idea is to look at how both places can benefit each other, whether for good or bad. For example, the north places become nice because of the sacrifices made by the south places. At the same time, the south places are recognized and preserved by the advancements of the north places³. They co-exist within the same area for they continue to affect each other. This is mutualism: the process of locating our ecological thought through which we can view both north and south places equally to find ways of sustaining them both, so we can preserve the places that supply us with the comforts of life and the places that we have affinity with.

It is no surprise that many Filipino poets have chosen to write about the unique landscape of the country and used it as a common metaphor for, say, their feelings or experiences. Yet, few have been brave enough to concretize their idea of place in their poetry, and even fewer have discussed the changing geography of the Philippines. The issue of place is a contradictory idea in the Philippines, as it oftentimes is in a Third World country, because of the constant developments and degradations both happening at the same time in a given environment. This shifting geography merits more than a discussion—the urban landscape has steadily taken over the rural areas of the country, an occurrence more common in the capital cities than in the provinces. In DENR's⁴ Forest

3 Considering economics, the north places or the economically-advanced places usually are built over the south places. These are prolific in Manila, wherein condominiums and/or malls are built over former vacant lots/forests to accommodate businesses. However, the south places are also preserved by the advancement of the north places; this is apparent, once again, in the Mt. Makiling preservation efforts. As facilities and technology improve, so does the capability to preserve environmentally-protected areas like Mt. Makiling through CCTV cameras or electric wires.

4 Department of Energy and Natural Resources

Management Bureau's annual Philippine forestry statistics, there is a one million-hectare difference between the total forest cover area of the years 2011 and 2012⁵. Data from Global Forest Watch further says that our country has lost more than 600,000 hectares of forest from the years 2001 up to 2013, which is roughly two percent of our total land area. These statistics do not reflect how many of these forest cover areas have been given up for urban planning, or why the numbers have shrunk between 2011 and 2012 or 2001 and 2013, yet the evidence surrounds us. In Metro Manila alone, buildings have overtaken the remaining forest areas in the city. One example is the densely forested land facing the old Baclaran Church in Pasay City; now, it is highly urbanized with hotels, an international school, and fast food areas. The harsh changes in the geography of the Philippines relate back to place mutualism, in which a visible struggle is evident between the north and south places of our country. The question is: how has ecopoetry translated this struggle? More importantly, what do ecopoets suggest we do about them?

Our links with the past, present and future in a particular place are important in mutualism. These links may be the unwelcome modernization of place, or they may also be about the more abrupt changes brought about by unexpected occurrences—in that sense, the links do not only join the north and south places together, but also humanity with disasters.

A more literal and physical link can be found in the mutualism of Herminio S. Beltran, Jr.'s "Flood Musicale"⁶. The persona in the poem perceives the common floods in the country like a guest who comes in uninvited and forces you to listen to what he or she has to say through music. In Beltran's poem, the floods are musical in nature and easily engulf the north places (gutters, streets, gardens, patios) by "the staccato of voluminous swelling." The floods quickly go out of control like "an acid rock concert," invading the "salas and rooms" until it reaches the second floor of the house. It ravages everything—books, magazines, piano pieces—and does not stop there:

5 The total forest cover of the country shrank from 7,168,400 hectares in 2011 to 6,839,718 hectares in 2012. The data for the years 2013 and 2014 have not been released as of writing.

6 This poem was taken from the *Ani* publication on "Disaster and Survival" for 2010-2011. See bibliography for further details.

As the sea continues to swell far outside
And inside you, finally drowning
You in a symphonic crescendo
Of thick water rushing, stressing
A reverberating musical theme. (“Flood Musicale” 22-26)

The poem links with the reader by tapping on prior experiences of flooding that are all too common in the country. It reminds you of what you have been through, and how you have to go through all the panic, confusion, and devastation of flooding *repeatedly* during the monsoon season. The assault of the floods (quickly turning the north into south places) is physical and brutal, not even sparing human beings from the surging waters. As the flood links with the structures of modern living, everything is lost and the human person is left with nothing but him/herself to save. It is an apocalyptic poem, denoting the dangers of our place’s ecological degradation if this “theme” is not amended. In this light, the poem assaults the reader by attacking his/her subconscious memories of prior flooding—Ondoy, Frank, Sendong, Yolanda—to revive past emotions. The last few lines that state the ordeal of flooding as “stressing a reverberating musical theme” invokes mutualism by unifying the safe place and dangerous flood as a theme that reoccurs every now and then. The reader, after being assaulted by the ecopoem, is now left with the following question: *Will you let this happen again?* From here on, ecological thoughts can flourish, making this particular link an effective reminder of the past, urging us to understand the place we are living in, and coming up with sustainable ideas as an ecological stand to protect our future.

This particular link can also allow us to look into the present status of our place more critically: In Metro Manila alone, the high-rise boom has transformed the skyline. According to the website of real estate service provider *Colliers International*⁷ in its third quarter of 2012 report, at the end of 2011, an average of roughly five thousand five hundred (5,500) units are to be completed annually, leading to a growth in total stock of thirty percent (30%) in the Philippine residential sector by 2013⁸. The demand is

7 Taken from http://www.colliers.com/~/media/files/apac/philippines/market%20reports/realestatemarketreport_2q12.ashx (accessed on 6 Aug 2013)

8 In addition to this, Metro Manila project launches reached over nineteen thousand (19,000) units in the first half of 2012, with an interesting side note that reservation sales exceeded the total project launches by five thousand (5,000).

there and, interestingly enough, the supply cannot keep up. As the demand continues to increase in the Third World and investors see the opportunity to build more high-rises, the changes seem inevitable. Yet, once we permeate these structures and allow ourselves to build our lives in them, we again are given a new place to settle in—a new place to critique. The view from these high-rises is certainly breathtaking and awe-inspiring, but at the same time, they offer instances when we can see our place from a different point-of-view (than what we have been used to), and determine the impact of this condominium boom on our environment.

Rotor tackles the effects of these changing perspectives on our relationship with our place through “Views from a High Rise.” Here, the persona sees the view change through the window of a high-rise building. He feels awed by the beauty of earlier views, but later on is saddened by the poor sight as the “new world” takes over. A first reading reveals the imagery of the poem is timely enough to catch the attention of most urban residents. This title alone is mutualistic, since the persona finds himself between both places—in the high rise (north place) with a view of the land below (south place). Yet to establish these places, the poem undergoes a constant shift from one view to another to affix the persona’s focal point of being within the high-rise and seeing changes from there. These constant shifts of view are: first, of the persona being in the high rise and looking at the beautiful view below; second, of the persona seeing the changes occurring from the high-rise; and third, of the persona thinking that the high-rise’s window gives a “poor sight.” As the views degenerate, we see a mutualistic tendency in these shifts for they show that the north place that we revere so much can quickly become the south place we abhor now. The poem takes us to the persona’s focal point and situates us within the high-rise to see for ourselves how we allow the south place to take over the north place, and how—incidentally—we are instrumental in making this happen since we are *within* the high-rise, a development which itself has occupied place. It is an apathetic position to take, a position which many choose to occupy when it comes to environmentalism. Within the high-rise, we do not choose to go down and act on the occurring environmental degradation; within the high-rise, we instead choose to watch from afar and contemplate what has happened. Two lines in the ecopoem summarize these sentiments:

Through the veil of the window

Creation's wonder is brief. ("Views from a High Rise" 15-16)

Though it seems apathetic, we still latch on to the idea that the impression of seeing the view change through a window in a high-rise condominium is a profound moment of ecological consciousness. Thoughts like these may occur in the reader: Why does the view change so fast? What has happened to the beauty that the persona used to see before? What has taken the place of the beautiful view now? These questions can be springboards for sustainable ideas leading to an ecological stand, especially if the reader is in the same situation as the persona: s/he lives in the north place and is able to observe and reflect on the ever-changing places below. The unity of both north and south places in the persona's thoughts and in the reader's minds is enough to stimulate ecological consciousness. The room for reflection on the changes that come and go is already a significant stirring toward an ecological awakening. It may be possible that the reader, who finds him/herself in the same position as the persona, can ask: *What do I do about this?* It can also be possible that the reader may not choose to utilize the apathetic position and actually go ahead and commit to action about the changing view. The overall poetic stratagem of putting the persona in the middle of both places is openness to ecological reflection. The persona sees the view change and does not loath it, but reflects on the emotions felt while gazing out of the high-rise. Who knows what the persona will do next? Will he step out of the high-rise and meet with the south place? Will he take a step toward stopping the changes? These ecological thoughts are best answered not by the poem but by us readers—and this is where the poem allows us to take our own ecological stand for our place.

These linkages, so imperative to place mutualism, also allow us to use the past in order to procure a different view of the present. The merging presented by these linkages may also extend beyond our country, and can bring together two entirely different continents. This is oftentimes the case with Filipino-American writers who have experienced two different terrains: the First and Third Worlds. In postcolonial ecocriticism, Graham Huggan and Hellen Tiffin (110) say that former colonies like the Philippines have used pastoral extensively as a "lens" through which to view

the native landscape that defies the imported vocabulary mapped onto it. The English language itself, again a mark of past colonization, is oftentimes seen as inadequate to describe the intricate biodiversity of our country. Yet, Filipino-American ecopoets like Myrna Peña- Reyes have used this language to challenge the First World terrain using the lens of Third World landscape. In turn, it reveals how Filipinos are oftentimes intrinsically merged with their environments—we discover the ocean, forests, valleys, rivers, lakes, and other landscapes while discovering our own identities at the same time. It may also be a challenge to the First World to understand their place well enough to actually form a relationship with it, as Peña-Reyes demonstrates in her ecopoem, “Hidden Lakes, Secret Rivers (The World of an Oregon Poet).” The persona in the poem begins by musing on how an Oregonian who is surrounded by forests chooses not to write about the lake and river, despite living closely with nature. The persona then describes how Oregonian men “dismember mammoth trees” and “fight flaming ridges on fir-strung mountains” to mine underground. The challenge comes in the last few stanzas of the poem, where the persona begins by mentioning famous lakes and rivers to remind the Oregonian poet that these still exist. Then, the persona compares how the Third World interrelates with its environment:

We learn our landscapes early.
Who knows what parts we mine with memory,
the slate we quarry to polish
to show a moment’s whimsy? (“Hidden Lakes, Secret Rivers,” 18- 21)

In defiance, the persona immediately declares that it is different in her country. Here, the idea of mining is acquainting one’s self with the landscape; that there is no other motive in knowing the land other than to learn about it. In the last two stanzas the challenge is further explored:

My world was shaped by island water,
Spilling warm seas and rivers
as sure as jungle and palm trees
edge the tropical shore.

And you, where ancient mountains roll
their endless forests to the clouds,
fish and hunt the fugitive quarry.
Guarding your sources well,
Deep in hemlock, pine, spruce, and fir,
you stoke that campfire by the water –
the hidden lake, the unnamed falls,
that secret river. (“Hidden Lakes, Secret Rivers,” 22- 33)

It is in this defiance that the interrelationship between the two different landscapes is shown—whereas in the First World the sources are guarded well against other invaders and they are cultivated by the locals themselves, in the Third World there is a freedom in learning landscapes early and defining one’s world with nature. There are no secrets to the Third World’s environment for the words “spill,” “sure,” and “edge” used to describe the local environment are sharp contrasts to “fugitive,” “guarding,” “deep,” “hidden,” “unnamed,” and “secret” of the First World. It is in this defiance, characterized by the need to contrast the interrelationship of the Filipinos with their environment and the Americans and theirs, that the ecopoem reaches mutualism. Here, how the Third World deals with their closeness with place is clearly described—and how there is openness in dealing with land resources. Mutualism is also merging ourselves with nature; in this case, accepting that we grow up with island water and the tropical shore. This shows that we Filipinos do not define place; we let our place define us.

Yet, what we also see here is that there is no shadow place in any part of the earth, whether in the First or the Third World. All of the world’s citizens have their own mutualism and ways of manifesting this. Mutualism also teaches us to view all corners of the world and their respective places as equals. No one is above the other, and as such, all must be sustained.

Place Mutualism in Ecocriticism

The imagery in the Filipino ecopoets’ poems is clear: place, though at times multiple and misleading, is well-established. There can be a surfeit of metaphors in some poems, but they do give us a clear picture of

a mutualistic, unified place. These images can range from changing views from a high-rise to the comparison of different natural forms.

One of the important themes of these ecopoems is uneasiness. The discomfiture that accompanies the persona or that which the persona hands over to the reader is unnerving. This is because, rather than simply blaming the north places for the changes in the place, the different personae in these poems suggest the idea of environmental justice. Elizabeth Ammons (55) defines this as “a movement [that] concerns itself with protection of the natural world.” Plumwood (11) further situates environmental justice in the place discourse as “an injunction to cherish and care for your places, but without in the process destroying or degrading any other places, where ‘other places’ include other human places, but also other species’ places.” Environmental justice is evident in the different treatments of place in these poems: in “Views from a High Rise,” Rotor situates the persona and the reader in a high-rise looking down to provoke ecological thoughts about the shadow places below; in “Flood Musicale,” Beltran’s imagery of familiar household objects turning against the inhabitants of a house—all because of the flood’s intrusion—instills fear and promotes sustainable thoughts; and in Peña-Reyes’ “Hidden Lakes, Secret Rivers,” the persona’s taunting of how the West affiliates with their place (as compared to how the Global South affiliates with theirs) is a manifestation of how two different landscapes treat and operationalize environmental justice.

I have mentioned before that the natural kinship of Mariang Sinukuan’s land and the people has been replaced by environmental laws. This is how environmental justice operates as the epitome of mutualism. It is what the place discourse intends to reach in the context of ecological literature. According to *The Center for Ecological Literacy* (as qtd. in “Ecological Literacy”):

A truly sustainable community is alive—fresh, vital, evolving, diverse, dynamic. It supports the health and quality of life of present and future generations while living within the limits of its social and natural systems. It recognizes the need for justice, and for physical, emotional, intellectual, cultural, and spiritual sustenance. (3)

In order for sustainable ideas to become actions, there is a need for environmental justice to become an integral part of our paradigm. Place, as I have mentioned, does not discriminate. All places are needed for our sustenance. It is now a matter of understanding that these places are here at the moment and of determining how we can incorporate them toward the future without any additional harm to both north and south places.

Poetry can be the perfect vehicle for the discussion of place in eco-criticism and literature. This is because poetry has concrete imagery that encapsulates a diversity of places within a few lines; in other words, the power of poetry lies in *showing*. Paul Englemann (as qtd. in Mualem 293) says that poetry is most effective when it shows “the picture of life”—our feelings, cultures, situations, nature, etc. More importantly, it illustrates direct experiences that we all can easily relate with. Ecopoetry does not only allow us to see the concept of place through the persona’s eyes, but also to provoke our emotions toward making an ecological stand (not provide it).

That said, why do we *need* to discuss place mutualism in Philippine literature? Simply because if we want the ground we take from, live on, and commune with to survive along with us, we need to raise the issues of place in our physical and literary society. There is an educational imperative to the marriage of science and literature in texts, through which the readers can be provided with information, notions, theories, and social criticism regarding our current ecological environment. This is one way for literature to actively contribute to the ongoing environmental debate, where there is an ongoing clamor for all fields of knowledge to come up with ideas concerning sustainability.

Perhaps, it is also in literature that we can rebel against the dualistic preconceived notions of society. It is here, in the ecopoems, that we are roused with this burning question: *What can you do?* We are left conscious of the fact that place has never been lost—these places are in front of us, and it is up to us to do what we can to preserve them. Maybe we can also learn from Mariang Sinukuan’s rebellion—Do we go along with dualism and watch our places diminish in front of us or do we abandon this mode of thinking and do something to reverse the damage? Do we keep on waiting for Mariang Sinukuan to return to us or do we try to find her? Maybe the answers to these questions, as shown in mutualism, have been right in front of us all along.

Works Cited

- Ammons, Elizabeth. *Brave New Words: How Literature Will Save the Planet*. Iowa: University of Iowa Press, 2010.
- "Ecological Literacy." *Manitoba Government*. Draft Global Issues Pilot, 2011.
- Garrard, Greg. *Ecocriticism: The New Critical Idiom*. New York: Routledge, 2004.
- Glotfelty, Cheryll. *The Ecocriticism Reader*. US: University of Georgia Press, 1996.
- Huggan, Graham. *Postcolonial Ecocriticism Literature, Animals, Environment*. New York: Routledge, 2010.
- Mualem, Shlomy. "The Imminence of Revelation, Aesthetics & Poetic Expression in Early Wittgenstein & Borges." *Variaciones Borges*. 18(2004): 197-217.
- Nichols, Ahston. *Beyond Romantic Ecocriticism*. US: Palgrave Macmillan, 2011.
- Orr, David. *Ecological Literacy: education and the transition to a postmodern world*. USA: State University of New York Press, Albany (1992).
- Peña-Reyes, Myrna. "Hidden Lakes, Secret Rivers (The World of an Oregon Poet)." *Almost Home: Poems*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2003.
- Plumwood, Val. "Shadow Places." *Australian Humanities Review* 76 (2008).
- _____. *Feminism and the Mastery of Nature*. New York: Routledge, 1993.
- Rotor, Abercio V. *Don't Cut the Trees, Don't!* Manila: University of Santo Tomas Press, 2010.
- Wooltorn, Sandra. *Ecological Literacy: 'Basic' for a Sustainable Future*. Brisbane: Edith Cowan University, 2006.

Ang mga Bayan ni Rosario Cruz-Lucero

U Z. Eliserio

Ang papel na ito ay presentasyon ng pangkalatahang teorya ng kultura ni Rosario Cruz-Lucero, manunulat, iskolar, guro, at tagasalin. Primaryang basehan ang kanyang koleksyon na *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*, bagaman may reference ding kaunti sa kanyang doktoral na disertasyon (“Negros Occidental 1970-1986: The Fall of the Sugar Industry and the Rise of People’s Theater”), at isang kalat na sanaysay. Kikritikahin ang depinisyon ng “tayo” ni Lucero, ang tayong tinatawag niyang bayan. Bago mangkritika, syempre, ilalatag muna ang mga posisyon ni Lucero.

Ano nga ba ang matutunan mula sa mga mito? Sa kanyang pag-aaral sa mga “traki” ng Manobo, nakitaan ni Lucero ito ng kanilang metapisikal na konsepto ng panahon (Lucero 2007, 200), at espasyo (201-202). Nirerekomenda ni Lucero na tingnan bilang batis ng mga manunulat at intelektwal ang sarili nating kwento, imbes na postmodernong teorya, na produkto rin naman ng iba at mahabang tradisyon (233). Malakas na pundasyon ang ating mga tradisyon (219). Para kay Lucero, sa kanyang pagbasa sa isang mitong pinagbibidahan ni Tuglibong, sa kulturang Filipino, kakambal ng katwiran ang sining (2). Minsan pa nga, tila sumusobra si Lucero, tulad nang sabihin niyang “it is only when we are deeply rooted in our own intellectual and creative traditions that we can create art and literature that will make a mark on our economic structures in a more profound and radical way than technological and political changes can ever do” (ibid). Pero patatawarin natin si Lucero sa eksaherasyong ito,

tutal naman sinabi niya ito bilang keynote speech sa isang workshop para sa mga manunulat. Ang mahalaga rito'y ang pagsalungat ni Lucero, gamit ang batis ng panitikan, sa alienation ng Kanluran. Mayroon pa nga siyang mapaglarong salitang ipinakilala, ang “buangst” (4), i.e. ang taong tila baliw dahil sa ennui. Para kay Lucero may pangangailan ang mga Filipino para sa kaayusan, at hindi ito maibibigay ng kultura ng Kanluran (ibid). Isa pa, naipagtatangol nga tayo ng mga tradisyong ito laban sa pwersang pagpataw ng mga tradisyong banyaga (5). Kahit ang pakikipag-usap nang mapayapa at bilang kapantay sa ibang bayan ay nakaangkla sa pagiging babad sa mga tradisyong atin (8-9). Itinuturing niyang tungkulin ng mga intelektwal at manunulat na maging tagapagsalita ng kanilang bayan (7). Sa pamamagitan lamang ng mga mito magkakaroon ng simpatya ang mga Filipino sa ibang tao, at kapwa Filipino (17). Kung ganoon na nga lang ang halaga ng panitikan at kultura, sa paanong paraan makipag-ugnay dito? At, mas mahalagang tanong, na dapat unang sagutin, ano nga ba ang panitikan?

Ang Materyal na Basehan ng Kultura

Bagaman sintido komun nang maituturing ngayon, mahalaga pa ring bigyang-diin na ang panitikan ay hindi magagandang salita lamang. Pinapaalala ni Lucero, halimbawa, ang gamit nito sa pagpapanatili ng diwaang rebolusyonaryo at makabayan sa harap ng kolonyalismo ng Estados Unidos (62). Alam ni Lucero ang kapangyarihan ng naratibo. Alam niyang kahit na iyong itinuturing na kasaysayan ay maaaring urban legend lang (11-12). Ganito rin ang maaaring kaso sa kasaysayang pampanitikan, halimbawa ang dominanteng bersyon na walang makapangyarihang babae sa ating mga kwento (23). Maski si Rizal hindi ligtas sa pagkakamaling ito. Ginawa niyang Birheng Maria si Makiling, halimbawa (30). Sa totoo, maraming babae ang malakas at matalino kung kokonsultahin ang ating mga mito (3, 23-26), bagaman hindi ikinakaila na mayroon ngang mahihina (31-32). Ang tunggaliang ito'y hindi nagtatapos sa mga mito. Sa nobelang *Ang Dalaga sa Tindahan* (1935) ni Jalandoni, halimbawa, bagaman maikli lang ang parte'y iginigiit ni Tiya Nora ang kanyang mga karapatan (36). Samantala, sa dulang *Ang Babai nga Huaran* (1878), mas marami pang linya sa bidang si Consuelo ang kanyang tatay na si Don Fernando (45). Sa sobrang seksista ng dula, kahit ang paglaban nito sa karahasan laban sa kababaihan ay nakaangkla sa patriyarkal na pananaw ng kalikasan (47).

Para kay Lucero, may kakulangan ang formalismo bilang paraan ng pagbabasa. Maaaring maganda ang arkitektura ng isang dula, may foreshadowing at walang *deus ex machina*, klaro ang motibasyon ng mga tauhan, may pagbabagong naganap sa kanilang pagtingin sa sarili at aksyon, pero seksista pa rin (49). Sa kanyang doktoral na disertasyon, iniugnay pa nga niya ang formalismo, at ang ideya ng pagiging unibersal ng literatura, at ang ideolohiya ng indibidwalismo, sa pagiging stooge ng iskolar ng Kanluraning kapangyarihan (Lucero 1990, 15).

Kaya nga naman ang kanyang analisis sa isang ritwal sa Antique, halimbawa, binigyang-diin niya ang kahirapan ng rehiyon (Lucero 2007, 74). Isinalaysay din niya kung bakit naging Manila imbes na Cebu ang sentro ng kolonyalismong Espanyol (104-105), at kaugnay nito, kung bakit minamaliit ang sa pulitikal at kultural na lebel ang Cebu sa kontemporaryong kaayusan ng Republika. Binabasag niya ang ideolohiya ng indibidwalismo, halimbawa, sa pagtatala ng papel ng uri sa buhay ni Vicente Sotto (106-107), na hindi magkakaroon ng oportunidad na yumabong kung hindi galing sa may kayang pamilya. Samantala, nakapag-eksperimento si Angel Magahum sa anyo ng maikling kwento dahil sa swak na swak niyang pagkakapwesto sa Pilipinas sa panahong pumapasok ang kultural at pampanitikang impluwensiya ng imperyalistang Estados Unidos (125). Ang materyal na basehan ng kultura ay makikita rin sa mga traki ng Manobo, sa mga naratibo nila’y malaki ang papel ng tubig, bilang ito ang batis ng buhay (182). Pero kinikilala rin nila ang panganib nito (229). Dagdag pa, ang panukat nila sa panahon ay ang siklo ng kanilang pagtatanim (183). Ginagamit din ng mga pinuno ng mga Manobo ang ilang kwentong bayan para magbigay lehitimasyon sa kanilang mga batas (221). Mayroon pa nga silang maituturing na modernong mito na maaaring basahin kaugnay ng kasaysayan ng pag-angkin ng lupa nila ng mga makapangyarihan (187-189). Meron din silang mito tungkol sa Milkanong si Harry, na dahil sa kapangyarihang sukatin ang panahon at pagiging master ng teknolohiya ay sobrang yaman (204-205). Binigyang-diin ni Lucero na laging tungkol sa pagiging api ang mga traki ng Manobo (206), i.e. naipapahayag nila sa kanilang sining ang kanilang pagdaraing. Ang mga Bagobo naman, sa kanilang “bolang bolang,” pinag-iisa ang pagbabayo ng bigas at paglikha ng musika (2). At para sa modernong panitikan, kinikilala niya ang papel ng Roces Publishing sa pagpapayabong ng panitikan sa mga rehiyon (Lucero 2009, 293).

Bahagi rin ng pansasamantalagang materyal ang digmaan sa kultura. Sinusupil, halimbawa, ang mga tala, ang kasaysayan ng pandarahas ng Estados Unidos sa Pilipinas, minsan ng mga Filipino mismo (Lucero 2007, 137-140)! Kaya nga laging ipinapaalala ni Lucero, sa kanyang mga kwento man o sanaysay, ang pakikipaglaban ng mga Filipino laban sa mananakop, at ang karumal-dumal na gawain ng mga kolonisador at imperyalista (5-6). Ito'y dahil may pakikipagtunggali na pisikal, halimbawa ang pangre-raid ng mga buyung, at merong sa lebel ng kultura, halimbawa ang pag-corrupt ng mga frayle sa mga salitang "buyung" (na tumutukoy sa mga datu) at "yawa" (naging demonyo ang babaylan) (13-14, 79). Gayundin, iba-iba ang nakikitang paraan ni Lucero kung paanong lumalaban ang mga sinasakop, ang tinawag niyang "sublatern," ilan lang dito'y ang mismong rebolusyon, duwelo, pababa sa panggagagad at pang-aasar (74). Nag-imbento pa nga si Lucero ng scenario kung saan bagaman pinagmamatyagaan ang mga Indio ay nagagawa pa rin nilang lumaban sa kapangyarihan kahit papaano, sa pamamagitan ng hindi naririnig na pagtatanghal ng sekswalidad (13). Isa namang kwentong bayan ang nagsasabing para iiwas ang kanilang mga anak sa mga mapang-abusong frayle, itinago ng mga magulang ang mga ito, kung kaya't nabigo rin ang katekismo at misyonaryong layunin sa bayan ng San Pedro (80). Hindi kailangan ng direktang pakikipagsalpuhan para lumaban. Pakikipagtunggali rin sa mananakop ang pagtakbo at paglayo (76-78).

Binibigyang-diin din ni Lucero ang papel ng sosyo-ekonomikong estruktura sa loob at labas ng mga teksto, ito ang materyalistang paraan ng kanyang pagbabasa na umiigpaw sa formalismo. Sa pagbabasa ng *Ang Babai nga Huaran*, pinatingkad niya ang impluwensiya ng sistemang hasyenda sa buhay, halagahan, kahit sa mga talinghaga ng mga tauhan (50-51). Hindi malayo sa utak ni Lucero ang materyal na kondisyon na siyang kambal ng kultural na praxis. Sa kanyang doktoral na disertasyon, halimbawa, bagaman may Leninistang filibusterismo (Lucero 1990, 47), makapangyarihan niyang nasuri ang kultura sa mga tubuhan sa Negros. Ang estrukturang nakasentro sa patronage at pagkaangkla ng magsasaka sa amo ay unti-unting nanghina dahil sa krisis pang-ekonomiya at pagbagsak ng industriya ng asukal, na siyang naging daan para umusbong ang kontra-hegemoniyang tumutugon sa pangangailangan ng mga magsasaka, na binigyan ng sistematikong kaayusan ng Basic Christian Communities at National Federation of Sugar Workers (69-145).

Maiuugnay ito sa presentasyon ng relihiyon ni Lucero sa Pilipinas. Ang relihiyon ay itinuturing na instrumento ng panloloko, pero ano ang masasabi ng simplistikong pananaw na ito sa Philippine Independent Church, na itinatag ni Gregorio Aglipay bilang suporta sa rebolusyon laban sa Espanya? (Lucero 2007, 82) Sa panghihina ng Simbahang Katolika sa panahon ng rebolusyon, ang PIC ang lumoob sa estruktura ng kapangyarihan na naabandona (83). Naging maigting tuloy ang labanan ng mga Katoliko at Aglipay (84). Hindi kaya ang malaking papel na ito ng relihiyon (hindi lang ng Aglipay, tingnan na lang ang pasyon ng mga Katoliko) sa rebolusyon ang susi sa bugtong ni Lucero? Pero pinangungunahan ng sanaysay ang sarili nito. Kailangan munang sagutin ang mas pundasyonal na tanong: ano ang ipinaglalaban ni Lucero. Masasagot ito pag nasagot na ang isa pang tanong (hindi ito mise en abyme, pangako): sino nga ba ang kanyang kalaban?

Ang Pagtatanggol sa Iba

Ano nga ba itong kinokontra ni Lucero? Marami. Isa sa mga pinakamalupit at pinakakinamumuhang kalaban ni Lucero ang rehiyonalismo. Inuugat niya ito sa paglalabanan ng iba't ibang tribo. Kahit sa bansang buo na'y nagpapatuloy ito, sa anyo ng racismo (68, 71, 140). Kahit si Vicente Sotto (117) at Angel Magahum ay hindi ligtas sa mga prehuwiso (128, 133-135). Tinukoy din ni Lucero ang hidwaan sa pagitan ng mga Ilonggo at Moro (130). Isa pa, ang rehiyonalismong ito mas lalo pang mararamdaman sa pagmamaliit ng pwesto ng rehiyonal na panitikan sa iskolarship tungkol sa kultura sa Pilipinas (103).

Ang rehiyonalismong ito ay nilalabanan ni Lucero bilang advocate ng rehiyonal na panitikan. Sa kanyang pagsasalin, nagagawa rin niyang isama sa kanon ng pambansang panitikan ang galing sa mga rehiyong isinasatanbi at sinusupil (142-143). Inaamin ni Lucero na may aktibong papel ang tagasalin, at naapektuhan ang kanyang pipiliing isalin ng teorya at ideolohiya. Ibinibigay niyang halimbawa ang isang maikling kwentong “nguynguy,” na hindi raw seseryosohin ng isang formalista o Marxista, pero kakikitaan ng halaga ng isang feminista at historyador (144-145), at pati na rin sa mga nasyonalista (Lucero 2009, 294). Samantala, ang pagkiling sa Marxistang ideolohiya ang magtutulak kay Lucero na kritikahin ang salin ni Corazon Villareal ng “imol” at

“manggaranon” bilang “wala” at “pinagpala” (na dapat ay “mahirap” o “salat” at “mayaman”), dahil binubura ni Villareal ang labanan ng uri sa orihinal (154).

Kahit sa paraan ng pagsasalin ay hindi matatakas ang rehiyonalismo at tunggalian. Noong unang nagsimulang magsalin si Lucero, inisip niyang dapat sa madulas na Tagalog naisasalin ang mga akda mula sa rehiyon (Lucero 2007, 145). Ang Manila pa rin ang pamantayan. Pero sa kanyang pagtanda at paglublob sa pulitika ng panitikan, natanto niyang kailangan ay pagsalitin ang rehiyon sa pagsalin sa Filipino, para nga maging representatibo ang wikang ito (147; tingnan din ang Lucero 2009, 297-298).

Hindi pwera galing sa rehiyon ay mabuti na para kay Lucero. Kinikilala niya na may pang-aapi at panunupil ding nagaganap sa mga rehiyon mismo. Halimbawa, inilahad niyang ang kahulugan ng “manobo” ay “tao” (Lucero 2007, 19, 179). Tutol si Lucero sa terminong “lumad” para sa mga Manobo, dahil bahagi ito ng kapangyarihang “Bisayang unti-unti nang lumalamon sa kultura at pagkakakilanlang Manobo” (179). Patuloy din kasi ang pagkawasak ng kultura sa rehiyon (hindi sinasabing kasalanan lang ito ng mga Bisaya). Iniulat ni Lucero na samantalang ang mga Lebak Manobo’y maalam pa rin tungkol sa mga paniniwala ng kanilang mga ninuno, hindi na ito ang kaso ng mga Kulaman Manobo (180).

Ang paglaban sa rehiyonalismo ay bahagi ng pangkalahatang proyekto ni Lucero ng pagtatanggol sa inaapi, iyong mga “promdi,” babae, bakla, at marami pang sinusupil bilang Iba (150; ikumpara ang Lucero 2009, 299).

Makapangyarihan ang pang-uusig ni Lucero sa patriarkiya. Inilantad niya sa kanyang mga kritikal na pagbabasa ang pagturing na likas sa mga mapanupil na katangian ng isang seksistang lipunan (48-49). Ipinaliwanag niya rin kung paanong nagmamaskara bilang kapangyarihan ang mga aksyon na sa totoo’y pagtanggap ng kaapihan (54). Ang mga sa unang tingin ay gasgas at mahinang teksto’y binibigyan niya ng kabigla-biglang pagbabasa, at nakikitaan niya ng anti-patriyarkal na potensyal (171). Bahagi ito ng paniniwala ni Lucero sa pagbabasa sa mga siwang ng teksto, na kanya nang isinasapraktika sa doktoral na disertasyon pa lang niya (Lucero 1990, 29).

Bukod dito, binibida rin niya ang mga babaeng manunulat na feminista rin, kahit na hindi nila binansagan ang sarili bilang ganito. Halimbawa na lang ay si Magdalena Jalandoni, na ang hamon sa manliligaw ay sumulat ng singhusay ng *Noli me tangere* (Lucero 2007, 173). Pero hindi nagbubulag-bulagan si Lucero pagdating sa pagbabasa. Kung sa pagsasalin ay laban siya sa malayang pagsasalin dahil “may batayang materyal pa rin ang wika” (Lucero 2009, 298), hindi rin pwede ang imbentong interpretasyon. Kaya kung may capitulation sa patriyarkiya sa teksto, kahit na may feminista itong potensyal, inaamin ito ni Lucero (175). Kaugnay nito, wala siyang pag-aalinlangang sabihing patriyarkal ang lipunang Manobo, kahit na malaki ang simpatya niya sa kanila bilang inaapi (197-198).

Ang iba/Iba na ipinagtatanggol ni Lucero ay hindi kawawang nakahandusay sa lusak. Lumalaban ito, gamit ang iba’t ibang sandata. Bukod sa mga estratehiyang nabanggit na sa itaas, nariyan di ang pamumusong.

Makapangyarihang figura si Pilandok, ang tusong trickster (15). Estratehiya ni Pilandok ang pagmatrona sa pagluwal ng mga kahulugan ng mga salita (ibid). Samantala, ang kalaban niya ay ang punong buwaya na walang imahinasyon (16). Maituturing din na trickster si Bebang Tulos ng mga Manobo, bagaman sinupalpal ng mga may kapangyarihan ang kanyang pagkuwestyon sa natagpuang kaayusan (191; tingnan din ang 229 para sa ibang trickster). Tila sinasaniban ni Pilandok paminsan, halimbawa sa kanyang kritikal na pagbabasa: kayrami na niyang nabungkal na interpretasyon sa racistang hirit ng isang tauhan sa Morong kaliwete sa “Si Montor” ni Angel Magahum (129). Nabigyan niya rin ng makapangyarihang pagbasa sa pagtangga sa pagtutuli (bilang signifier ng labanang Muslim-Manobo) sa isang naratibo (197).

Kaugnay ang figura ng trickster ang konsepto ng carnivalesque. Isang halimbawa ng carnivalesque na praxis ay ang ritwal ng pagpapasabog ng ari ni Hudás sa San Pedro sa Antique (86-88, 90-91), kung saan kahit isang saglit ay nagtatambling ang “mataas” at “mababa,” “makapangyarihan” at “walang kapangyarihan,” nababaliktad ang estruktura ng kapangyarihan. Sa ritwal na ito, pinapayagan pa nga ang mga bata na haplusin ang ari ni Hudás (effigy, hindi ang tunay na Hudás). Ang aring ito ang representasyon ng kapangyarihan ng mga api, ang maduming dinadakila na simbolo ng pag-aangat ng mga nasa baba (91).

Ang pagmamahal ni Lucero sa pusong ang dahilan kung bakit marami siyang kabatirang sa unang tingin ay counter-intuitive. Halimbawa, inugnay niya ang tema ng pag-ibig (hindi lang sa bayan, kundi kahit romansa at pagmamahal sa pamilya) sa mga maikling kwento ni Vicente Sotto sa kritisismo ng awtor sa mga masamang epekto ng kolonyalismo ng Estados Unidos sa Pilipinas (109). Itinuturing ni Sotto bilang isang malaking pamilya ang bayan, at ang paghina ng institusyon na ito ay nangangahulugan ng paghina ng buong kapuluan (111-112, ikumpara sa isiniwalat na pananaw ni Cornelio Hilado [52]). Maipapaliwanag ang ganitong pananaw ni Lucero sa pagbabasa ng panitikan dahil sa kanyang pag-igpaw sa naive na realismo, sa pagtingin lamang sa surface ng teksto. Ang kinakampeon niya ay ang pagpasok sa mundo ng teksto, pero ito mismo’y may balakid. Sa pagbabasa, halimbawa, ng rehiyonal na panitikan, paano papaloob ang mambabasa at kritikong lubog sa Manila? (124) Kaya nga pag nagsasalin si Lucero, nag-iimport siya ng mga salita mula sa rehiyon (lampas sa token na “ti” at “gid”), at nagdaragdag ng detalye at parilala, para mapalabas ang itinuturing na intensyon ng awtor (149-150). Buti nga sa kasong ito, may tekstong pagbabasehan? Pero ano na ang gagawin ng kritikong ang tanging talento’y sa New Criticism pag naharap siya sa traki ng mga Manobo, na tulad ng ibang uri ng oral na panitikan ay nagbabago depende sa naalala at ektemporanyong nililikha ng tagapagsalaysay? (181) Susubukan man lang ba niya itong intindihin, o magtatago siya sa kanyang toreng garing para magbasa ng *Sandman*? O, tulad ni Lucero, haharapin nila ang hamon ng pagbabasa sa panitikang inuusal, at ang pagsubok hanapin ang orihinal sa salin? (213)

Meron nga lang paradox, kahit na nais igpawan ni Lucero ang formalismo, ubod ng halaga sa kanya ang anyo. Mahalaga ang anyo para kay Lucero, at mahalaga ang nosyon ng genre. Isa sa mga pinapahalagan niyang genre ay iyong conduct book (55-57), na mararamdaman pa rin ang impluwensiya sa ating panitikan magpasahanggang ngayon. At hindi lang sa panitikan, kundi pati sa ibang kultural na praktis. May inspirasyon ni Foucault, isiniwalat ni Lucero, ang mga kontradiksyon ng institusyon ng Katolikong kumpisal sa ilalim ng kolonyalismong Espanyol. Sa paglilista ng frayle sa mga maduming gawaing nais niyang ipaamin at ikahiya ng Indio, siya rin mismo ang nagpapasok sa utak ng kanyang inuusig tungkol sa maaaring sarap ng mga ganitong uri ng pagkilos (94). Sa kontemporaryong panahon, bagaman nase-censor ng MTRCB ang mga pelikulang Filipino,

nakalarawan pa rin sa kanilang mga nakapaskil na anunsiyo sa sinehan iyong mga eksenang “malaswa” na kinaltas (98).

Hindi nga kasi simpleng pagkatalo ang naganap sa mga ninuno natin, hindi simpleng dominasyon ang mayroon ang mga Espanyol. Sa larangan ng kultura, halimbawa, iba’t iba ang pakikipagtunggaliang matutunghayan sa lebel ng anyo. Ang “loa,” halimbawa, ay pinarodiya (39). Inangkop din ng iba’t ibang manunulat ang loa para sa mga makabayang layunin, halimbawa sina del Pilar, Bonifacio, at Segundo Lagos (63). Isa sa mga mutasyon nito ang luwa, na satirikal na bugtong (81). May ejemplo naman si Jose Chavez tungkol kay Rizal (64).

Alinsunod kay Bakhtin, minamarkahan ni Lucero ang realistang drama bilang monologic, may argumento nga, pero ang tisis nito pa rin ang magwawagi (46-47, 59). Talagang may duda si Lucero sa ideya ng realismo sa panitikan. Inilarawan niya, halimbawa, ang mga estratehiya ni Angel Magahum para magkaroon ng “reality effect” sa kanyang mga maikling kwento, halimbawa ang paggamit ng kwento-sa-loob-ng-kwento (127), at pagtukoy sa mga historikal na personahe (128).

Mahalaga ang anyo kay Lucero dahil mahalaga sa kanya ang tradisyon. Ang tradisyong kinabibilangan ng isang akda, halimbawa, ang magpapaliwanag sa mga katangian nitong maituturing na “baduy” (113). Pero higit pa rito, ito ang nag-uugnay sa kultural sa materyal. Pinakita ni Lucero na hindi lang putok sa buho ang panitikang rebolusyonaryo laban sa Estados Unidos, bagkus ay sumususo ito sa epiko, romansa, nobena, pananglet, pasyon, at lowa (63). Samantala, ang mga maikling kwento ni Vicente Sotto, pasaway laban sa kolonyalismo ng Estados Unidos, ay makikitaan ng ugat sa mga kwentong bayan at ballad (108). Ang mga maikling kwento ni Anghel Magahum, unang nakapagsulat ng nobela sa Hiligaynon, ay sumususo sa komposo, at may hibo rin ng vida (126, 132). Ang pagiging babad sa tradisyon ang kaso rin kay Magdalena Jalandoni, tulad ng nasabi na ni Corazon Villareal (163). Narinig naman ni Lucero ang alingawngaw ng pasyon sa “Si Anabella” ni Jalandoni (166), pati na rin ang siday sa pamalaye, na tula ng pamamanhikan na makikita rin sa epikong *Hinilawod* (167). Meron din siyang twist na napepresenta, halimbawa ang *Urbana at Feliza* ay hindi lang sa tradisyong Espanyol nabibilang, meron din itong etnikong ugat (216). Mahalaga ring kilalanin kung saan galing ang mga tradisyon. Maaaring isipin na natural na ebolusyon ng panitikan

ang paglipat mula fantastiko tungong realistikong mga kwento. Pero sa Hiligaynon, halimbawa, malaki ang papel ng patimpalak ng magazing *Hiligaynon*, na itinakdang dapat ay may temang “hustisya sosyal” ang mga entry (Lucero 2009, 294).

Ang Bayan Laban sa Maynila

Halata na pag sinasabi niyang “tayo” (naisulat kasi sa Ingles), ang tinutukoy niya ay mga Filipino (Lucero 2007, 2, 8). Nagawa pa nga niyang sabihing ang *purong* Filipino ay makikita sa Mindanao (4). Pero wag na tayong tumambay sa puro, doon na lang tayo sa Filipino. Mahal ni Lucero ang Pilipinas. Ang ibig bang sabihin nito’y oo na lang nang oo si Lucero basta luma at oral? Hindi. Inaamin ni Lucero na hindi kapuri-puri ang bawat bahagi ng mga kulturang kanyang ibinibida, siya mismo ang umuusig sa mga aspektong ito. Kinikilala rin niya ang kontribusyon ng kolonyalismong Espanyol, ang mga dokumento ng barbarismo na kanilang mga nobena, vida, korido, sarswela. Aminado siyang gumagamit ng mga banyagang lapit, tulad na lang ng Marxismo, feminismo, at dekonstruksyon. Sa kanyang materyalistang pagtatanggol sa iba, payag siyang gumamit ng mga di-Filipinong kultural na sandata. Hindi kaya’t ang bayan sa labas ng Maynila ay hindi nakakulong sa mga isla? Kung kinikilala naman ni Lucero ang kapangyarihan ng pasyon (63, 88), paano kung may kaparehong diskurso mula sa labas na mas maigting pa nga ang pwedeng maging epekto sa atin (kunwari, Maoismo)?

Alin nga ba sa dalawang pamagat ng libro ni Lucero ang orihinal? Kunwari ang Filipino, sabihin na nating dahil hindi naman taal sa Pilipinas ang wikang Ingles. Tama bang salin ng *Ang Bayan sa Labas ng Maynila* ang *The Nation Beyond Manila*? Ang mas literal na salin nito ay *The Nation Outside Manila*. May pagkapostmoderno ito, may pagkamaka-Lacan. Ika nga, ang pinakaloob-looban mo ay nasa iyong labas (Evans 1996, 59). Pero paano kung baliktad? Nakita na naman natin ang pagkiling ng libro sa Ingles. Kung ang orihinal na isinasalin ay *The Nation Beyond Manila*, mas tapat na rendering ang *Ang Bayan Lampas sa Maynila*. Ang sentralidad ng Maynila ay ideolohiyang kailangang igpawan sa paglikha ng isang bayan. Paano nga ba lalabas sa Maynila, paano ito lalampasan? Una, dapat wag tawaging Maynila ito, Manila kasi ang pangalan. Ang Maynila ay ciudad, ang Metro Manila

ang yunit na tinutukoy ni Lucero, kundi'y mamimintisan ng kanyang polemiko, halimbawa, ang mga dekadente ng Quezon City. Pangalawa, kailangan nating itigil ang pagkiling sa labas-papunta-sa-loob na oryentasyon.

Ang susi dito'y ang doktoral na disertasyon ni Lucero. Tulad ng nasabi sa itaas, inilarawan niya sa gawang ito ang sosyo-ekonomikong estuktura na pundasyon ng kultura ng "paternalism" na nanghina dahil sa pagbagsak ng industriya ng asukal sa Negros (Lucero 1990, 74-83, 133). Dahil dito, nagkaroon ng puwang para sa ibang estruktura, bagong kultura. Isa sa mga naging alternatibong paraan ng pagsasaayos ng komunidad at pagsasakatawan sa pagnanasa ng mga komunidad na ito ang Basic Christian Communities. Kumukuha ng inspirasyon mula sa *Populorum Progresso* ni Papa Pablo VI, sa Vatican II, at sa programang Alay Kapwa ng Simbahang Katolika sa Pilipinas (112-113), binubuo ang mga BCC ng tatlumpung pamilya. Kasing halaga ng kanilang mga nakahayag na layunin ang katangian ng organisasyon ng mga BCC. Dahil hindi mula sa itaas ang desisyon kung magtatayo ba ang isang pari ng BCC, walang "standard church model that the priests could follow" (114). Bukod dito, at alinsunod sa ideya ng "decentralization, there are no traditional parish organizations (like the Legion of Mary) (115). Ang BCC ay programa para sa "economic self-sufficiency" (122). Bagaman kaiba sa ibang grupong Katoliko, sin embargo, relihiyoso pa rin ang uniberso ng signipikasyon nito. Bukod dito, bagaman "mula sa taas" ang inspirasyon sa pagbuo ng mga komunidad, mula naman sa ibaba ang naging anyo ng mga ito. Nasa mga komunidad na mismo ang pagnanasa at bokabularyo para organisahin ang kanilang mga sarili, kinailangan lang nila na magkaroon ng puwang sa sosyo-ekonomikong kaayusan.

Maiuugnay ito sa karanasan ng mga grupong pangteatro na puso ng disertasyon ni Lucero. Isa sa mga grupong inilarawan ni Lucero ang Katilingban sa Katubuhan, na binubuo ng mga estudyante at pinamunuan ni Luisa Reyes-Howard, isang guro ng teatro. Sa kanilang pakikihalubilo at pagtatanghal para sa mga magsasaka, natutuhan ng mga estudyante hindi lamang ang tungkol sa kalunos-lunos na kondisyon nila, kundi pati na rin ang pundamental na pagkakamali ng epistemolohiyang top-down: "In one instance, they learned in concrete terms the meaning of feudalism when, after seeing the appalling living conditions of the sugar workers, they asked, 'Why do you allow yourselves to be treated like this by your amo?' They

were stunned by the workers complacent [sic] reply that this was how they actually wanted it, that the amo was not to blame. From the students' middle class point of view, it was unthinkable for anyone to defend his own oppressor" (171). Ang hindi halata agad ay ang ideolohiyang dala-dala ng mga estudyante mismo. Inilarawan ng grupong ito ang Komunismo bilang "walang diyos" (172, 181). Panay din ang sabi ni Reyes-Howard na wala siyang ideolohiya (173, 180). Mali si Reyes-Howard na sabihing wala siyang ideolohiya, pero mula lang ito sa paniniwalang masama ang magkaroon ng ideolohiya. Ang totoo, sapat na ang ideolohiya at bokabularyong mayroon siya para bigyang tinig ang kanyang mga pagnanasa at hinaing.

Magiging mas klaro ang punto kung tutunghayan ang diskusyon ni Lucero sa isa pang grupo, ang Teatro Pangkatilingban na inorganisa ni Alan Abadesco, isang pari. Dahil hindi kasing available ang disertasyon ni Lucero kumpara sa *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*, mainam na sipiin dito ang ilang susing paglalarawan sa mga katangian ng mga aktibidad ng Teatro Pangkatilingban. Una, kailangan itong community-based. Ibig sabihin, ang "needs of the communities determined the content, format, and method of presentation of their plays. There was an effort therefore to be constantly cognizant of those factors related to the locality in order to come up with activities that were deemed useful to their lives and appropriate to their level of consciousness" (201). Bagaman may tono ng pagmamaliit at condescencion ang huling parilala, mahusay na bigyang-diin ang unang bahagi na mas bukas sa tinig ng komunidad. Kaya nga kahit na may lugar sila para sa mga tagalabas na magiging mitsa, "they were not meant to play a dominant role," nang sa gayon nga ang mga tao mismo ang magiging "able to handle the program of activities themselves" (202). Ang ganitong kaayusan ay sandata rin, dahil ang pagiging dependent sa tagalabas "for leadership was a characteristic of feudal behavior and therefore was to be discouraged" (ibid). Hindi ibig sabihin nito'y kanya-kanya lang, kinikilala ang halaga ng mga alyansa (199, 205). Anong materyalidad ang mabubuo ng ganitong uri ng ideolohiya? Mahihinuna natin ang sagot sa paglalarawan ni Lucero ng kulturang nabubuo ng ganitong uri ng ideolohiya: "People's participation may result in artistically crude productions—'rough at the edges'—if measured against conventional theater but folk art and culture sets its own standards" (202).

Hindi kinakaila na umigpaw sa BCC at mga maliit na teatro ang lipunan at kultura sa Negros na pinag-aralan ni Lucero, o malaki ang

naging kontribusyon ng National Federation of Sugar Workers at iba pang organisasyon sa pagpapaangat ng buhay ng mga magsasaka. Ang sinasabi'y maaaring mayroon ding matutuhan sa ibang uri ng pag-oorganisa, sa ibang uri ng epistemolohiya at pulitika. Hindi na kinakailangan ng isang komunidad ang standards ng tagalabas dahil mayroon na silang angkop na ideolohiya at bukabularyo para maipahayag ang kanilang mga pagnanasa at pangangailangan. Kung meron mang nakikita sila mismong pagkukulang, sila mismo ang maghahanap. At kung meron mang may simpatyang tagalabas na nais tumulong (pero maaari nating itanong kung bakit hindi niya muna ayusin ang kanyang pinagmulan), dapat siyang matuto mula sa komunidad muna, bago ang kabaliktaran. Kung may tagalabas na huhusga kay Reyes-Howard dahil itinatakwil niya ang mga “walang diyos,” isa itong pagkakamali. Imbes, kailangang intindihin kung bakit ayaw ng kanyang kinabibilangan sa mga “walang diyos.” Hindi na rin bago ang lahat nang ito, kung kaya nga ito na ang perpektong sandali para iugnay ang mga kabatirang ito sa pang-uusig sa bayan, na siya namang bida ng teorya ni Lucero.

Sumasabog, nag-uumapaw ang tayo ni Lucero. Sa unang pagbasa, ito ang Filipino. Pero pag pinaglimian, lumalabas na ang kanyang “our” ay ang maliit na sirkulo ng mga akademikong Inglesero, o di kaya'y ang sangkatauhan. Maaaring iwasan ang dalawang mapanganib na tendensiyang ito, pero una muna'y kailangang pag-isipan.

May nakaririnding katangian ang libro ni Lucero na, bagaman hindi sinisira ang kanyang mga argumento ay tunay na nakakainis. Absurdo, syempre, na hingin sa isang iskolar na wag maghanap ng akademikong institusyon bilang tagapaglathala ng kanyang mga nasaliksik, kahit gaano natin iisipin na ipinamimigay dapat ang karunungan, at nasasalamín ang mapagsamantalang relasyon ng mga kolonisador at katutubo ng mananaliksik na humihigop mula sa balon ng dugo ng kulturang pinagaaralan para ipresenta sa “mundo” ang mga datos na nakalap, kung kaya't hindi natin pupulaan si Lucero na sa Ateneo niya pinilang isumite ang kanyang koleksyon (tingnan ang Llana 2009, 333). Pero, nakakainis na sa blurb ng *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*, kailangang ilagay ang komento ni Paul Sant-Cassia tungkol sa “Judas and His Phallus,” na orihinal na lumabas sa *The Journal of History and Anthropology* kung saan editor si Sant-Cassia, na para bang hindi sapat ang endorsement nina Resil Mojares at Bienvenido Lumbera sa koleksyon, at kailangan pang idagdag ang papuri ng banyaga.

At isang pyesa lang naman ang kanyang binasa, hindi ang kabuuan ng gawa! Pwede na sanang palampasin ito, ang kaso'y kailangan pang gawing dalawa ang pamagat ng libro. Hindi lang ito *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*, ito rin ay *The Nation Beyond Manila*. Ngayon, syempre, kailangang mangakit ng mga mambabasa, at maraming kolonisadong Filipino ang mas gugustuhing magbasa ng Ingles kaysa Filipino. The more the *manyer*. Kaso sa loob, ang mga sanaysay sa Filipino ay may abstrak sa Ingles, ang punto'y ang pangunahing wika ng akda'y Ingles, kung di sana'y meron ding abstrak sa Filipino ang mga gawang Ingles. Pero bakit nga ba kailangan ang mga pyesa sa Ingles, gayong mahusay namang tagasalin si Lucero, at kung gayo'y maaari sana tayong magkaroon ng *Ang Bayan sa Labas ng Maynila* na hindi mga banyaga ang nais na mambabasa. Ito'y usaping mareresolba lang sa labas ng akademya. Kung ipapako natin sa krus lahat ng Filipinong iskolar na nagsusulat sa Ingles ay baka magkaroon pa tayo ng Bagong Kristo. Hindi na 'to dapat pinagsasayangan pa ng pahina.

Pero tutal nabanggit na natin, pwede na rin natin itong gamiting springboard. Kinakailangan nating hayaang umiral ang mga rehiyon sang-ayon sa kanilang sariling batas, at hindi silang laging sukatin ayon sa pamantayan ng bayan, sa kung ano ang maiaambag nila sa bayan. Dahil itong pagbibigay ng kahulugan sa rehiyon ayon sa bayan ay maaaring magdulot ng panganib doon sa itinuturing na parating maliit at kulang. Maaaring mabura ang identidad ng rehiyon pag naglaon dahil lalamunin ito ng bayan. Laging may panganib madulas ang representasyon ng mga rehiyon sa isang mapagsamantalang relasyon. Hindi si Lucero, pero tila pa nga may nararamdamang galak ang mananaliksik sa pagiging economically backward ng kanyang pinag-aaralan. Ang nasasalim dito'y ang relasyon sa tula ni Victor Sugbo na "Kan Margaret," na binasa ni Duke Bagulaya sa kanyang *Writing Literary History* bilang rekonsilasyon ng sentro at gilid. "The dominant ideologeme is: let the provincial return to the backward countryside and let them produce 'lakdan' for the city. The countryside must remain backward and be dependent on the city market" (Bagulaya 2006, 206).

Pag sinasabi ni Lucero na "tayo," ang tinutukoy niya ay mga Filipino, na ang dapat nga raw gawin ay kilalanin at isangkot ang mga sinupil na bahagi ng tayong ito. Halimbawa, pinapasok niya ang mga salitang Hiligaynon sa Filipino. Gayundin sa panitikan, nais niyang masama sa silabus ang mga gawa mula sa tinatawag na rehiyonal na panitikan sa itinuturing na

pambansang panitikan.

Ano ang problema na sa pananaw na ito? Maaari tayong muling humugot ng mga argumento mula kay Bagulaya, bagaman may maituturing sigurong malaking pagkakaiba ang pulitika at konklusyon niya sa ibinibida sa kabuuan ng papel na ito (Bagulaya 2006, 5, 183-184). Sa madali, ipinalagay ng dikotimiya sa pagitan ng rehiyonal at pambansa ang isang saray. Hindi lang na bahagi ang rehiyonal ng pambansa, kundi na ito ay subordinate.

Dagdag pa rito, mapanganib ang ideya ng bayan dahil, at ito ay argumento na rin ni Lucero, kinakailangan nito ng Iba na itatakwil (tingnan ang Hau 2000, 133-176).

Mula sa mga pahina sa itaas, maaari na tayong magbigay ng konklusyon tungkol sa teorya ng kultura ni Lucero. Tatlo ang kanyang axiom: (1) makapangyarihan ang kultura; (2) materyal ang basehan ng kultura; (3) ang kultura ay maaaring maging sandata para o laban sa mga iba. Wala namang bago rito. Pero makapangyarihan ang presentasyon ni Lucero dahil sa ang artikulasyon niya ng tatlong puntong ito’y dumaraan lagi sa filter ng bayan. Ang kulturang ipinagtatanggol niya ay kulturang Filipino. Ang mga materyal na kondisyon ng buhay at lipunan na kanyang iniimbestigahan ay sa Pilipinas. Ang iba na kanyang ipinagtatanggol ay ang mga mula sa rehiyon ng Pilipinas. Kahit nga ang mga feminista niya ay *makapilipinong* feminista (Lucero 2007, 22).

Tutal naman bida ni Lucero si Pilandok, at mahilig siya sa figura ng trickster, susubukang mamusong dito. Sa dulo ng kanyang lekturang “Writing to the Music of Pestle-on-Mortar,” nagpahayag ng disablist na sentimyento si Lucero. Sabi niya, “Not to love our own people and our own music is akin to being deaf in a land of musicians” (10), na pailalim na panunupil sa mga bingi (pinapalagay at pinapalabas na masamang bagay ang hindi makarinig). Baka ang “our” ni Lucero dito’y tumutukoy lamang sa “tayong nakakarinig” at isinasantabi ang mga bingi? Hindi ito eksaheradong pagbabasa kundi pagpapatuloy lang ng itinuro ni Lucero, na siya ngang naglalahad ng mga estruktura ng pang-aapi sa imahen ng “promdi” at “mabuting babae.” Hindi ikakaila ni Lucero na ang kanyang payahag ay bahagi ng sistematikong pagtatrato sa mga persons with disabilities bilang hindi tao, at ang kanyang politically incorrect na talinghaga’y may kaugnayan sa kawalan ng elevator sa mga foot bridge sa

kalakhang Maynila, at kahit sa Faculty Center sa UP Diliman, kung saan siya matagal na nagpugad bilang guro.

Kaya kailangan nang kaunting pag-adjust sa mga axiom ni Lucero. Una, makapangyarihan ang kultura, ng mga bayan. Pangalawa, materyal ang basehan ng kultura, ng mga bayan. At pangatlo, nagagamit ang kultura para mang-api ng iba, ng mga bayan. Sa pagtatangkang pag-isahin ang mga bayan sa isang Bayan, kinakain ang kultura ng mga bayan, na halos na nga pagbubura rito. Ang panloloob ay pagnanakaw. Dagdag pa rito, nagkakaroon ng mapagsamantalang relasyon ang sentro at gilid, ang Maynila at ang nasa labas niya. Tangi lamang ang paggiit sa pagkakaiba ng mga bayan sa isa't isa ang magtatanggol sa mga iba, sa Iba. O, kung maaari tayong magdagdag ng ikaapat na axiom: alagaan ang Maynila, at aalagaan ng labas ang sarili nito. Ang mga bayan ay heograpikal, linggwistik, nakabase sa abilidad at disabilidad, sa kasarian at sekswalidad, sa etnikong grupo, sa uri, sa edad, sa edukasyon, sa relihiyon. Kung ganitong perspektibo ang gagamitin, mapag-aaralan ang mga bayan ayon sa sarili nilang sukatan at pangangailangan, imbes na sa mga hiling ng Bayan. Sa labas ng Maynila? Walang hangganan ang mga bayang ito.

MGA SANGGUNIAN

- Duke Bagulaya, *Writing Literary History: Mode of Economic Production and Twentieth Century Waray Poetry* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2006).
- Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis* (London: Routledge, 1996).
- Caroline Hau, *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation, 1946-1980* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2000).
- Jazmin Llana, "The Bicol Dotoc: Performance, Postcoloniality, and Pilgrimage," hindi pa nalalathalang doktoral na disertasyon. Aberystwyth University, 2009.
- Rosario Cruz-Lucero, "Negros Occidental 1970-1986: The Fall of the Sugar Industry and the Rise of People's Theater," hindi pa nalalathalang doktoral na disertasyon. University of the Philippines, 1990.
- Rosario Cruz-Lucero, *Ang Bayan sa Labas ng Maynila* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2007).
- Rosario Cruz-Lucero, "Ang Pagsasalin ng Panitikang Rehiyonal Tungo sa Pambansang Panitikan," nasa Galileo Zafra (ed), *Salin-Suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral ng Pagsasalin sa Filipinas* (Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2009), pp. 293-300.

Pusong Walang Pag-ibig: Ang Pagtatatwa sa Wika

Soledad S. Reyes

ais kong pasimulan ang panayam na ito sa pagpapaliwanag ng pamagat tungo sa paglilinaw kung ano ang direksiyon ng panayam.

Una, ang *Pusong Walang Pag-ibig* ay pamagat ng nobelang isinulat ni Roman Reyes nuong 1910. (1) Konteksto ng nobela ang madugong rebolusyon laban sa mga Kastila, na sinundan ng Rebolusyon laban sa mga Amerikano at ilang taon matapos ang digmaan. Pinaikot ang nobela sa buhay at kamatayan ni Enrique, isang iresponsableng Pilipino na tinalikuran hindi lamang ang responsibilidad sa kanyang pamilya. Higit na mahalaga sa pagsusuring ito ang pagtalikod ni Enrique sa tawag ng sariling bayan. Isang duwag, taksil at huwad na Pilipino, itinatwa niya ang kanyang bayan nang talikuran niya ang rebolusyon laban sa mga Kastila. Siya ang “pusong walang pag-ibig” na tinukoy sa nobela.

Pangalawa, ang salitang “pagtatatwa” ay ginamit sa pagtukoy sa pagtalikod ni Pedro sa Panginoon niyang si Hesus nang tatlong beses niyang ipinagkaila na disipulo siya ng Kristo nang gabing dakpin ang Kristo sa Hardin ng Hetsemane. Wika ni Pedro, “Hindi ko siya kilala,” na isang mariing deklarasyon na wala siyang kaugnayan sa Kristo. Isang tahasang pagtanggì sa biyaya ng pagkakaibigan, sa isang dako, at pagkakanulo sa pinangakuang hindi siya maglililo kahit kailan, sa kabilang dako.

Pangatlo, sa paggamit ng isang matanda ngunit mahalagang nobela at ng isang serye ng kaganapan sa Bagong Testamento—magkakaugnay na konsepto ng “pagtatatwa,” “pagtataksil,” “pagtalikod,” at “pagkakaila”—

ninais kong bigyan ng konteksto ang kasalukuyang papel ng wikang Filipino sa ating kasaysayan.

Na kailangang pang bigyan ng espasyo sa kalendaryo na binubuo ng labindalawang buwan o limampu't dalawang linggo ang itinuturing na “Buwan ng Wika” o “Linggo ng Wika” ay isang malaking anomalya. May Linggo ng Wika ba sa Indonesia, sa Estados Unidos, sa Alemanya, o sa iba pang mga bansa sa daigdig? Kinailangan ba ng mga Hapones o mga Malaysian o ng mga Nigerian na ipagdiwang ang Linggo ng Wika?

Saan ba nanggaling ang direktiba na nagtatakda ng pagdiriwang ng wika sa buwan ng Agosto? (2) Saan pa kundi sa isang kolonyal na kasaysayan kung saan ang kakanyahan ng sariling wika, ang lakas at kapangyarihan nito hindi lamang bilang behikulo ng pakikipag-ugnayan kundi instrumento sa paglikha ng mga diskurso sa iba't ibang larangan, ay naisaisang-tabi kundi man nabulid sa bangin ng pagkalimot, sa harap ng katotohanang higit na pinahalagahan ang wikang Ingles ng pangkalahatang sistema. Sino ang “pusong walang pag-ibig” sa kasaysayan?

Ang Wika bilang “Kaiba”

Sa kasaysayan at sa lipunan, lalo na sa ikalawang hati ng ika-20 siglo, nanatiling isang “Kaiba” o “Other” ang sariling wika, nasa laylayan, ipinalalagay na walang kapangyarihan, walang lakas, walang puwersa. Sinabi nga ni Gloria Diaz nang magwagi siya bilang Miss Universe nuong Hulyo 16, 1969 “I use Tagalog to speak to the maids.” Sa lubusang paniniwala na superyor ang Ingles sa Filipino, libu-libong netizens, na sa tingin ko naman ay mahina din sa wika ni Shakespeare, nagiging katawa-tawa ang mga pagkakamali ni Vilma Santos sa kanyang ispelang ng “truely” at “bless” (na dapat ay “blessed/blest”) sa kanyang maikling sulat kay Kris Aquino na ipinost ni Aquino sa Instagram. Milyun-milyon din ang nanlilibak kay Melanie Marquez o iba pang sumasali sa mga *beauty contests*, sa mga pagkakamali nila sa pagsasalita ng Ingles.

Pero “cute” ang mga pagaril-garil na pagsasalita ng mga Amerikanitong sina Sam Milby, Martin Nievera, at kung sinu-sino pang mga artista na ang tanging puhunan ay magandang mukha. Naparito sa Pilipinas dahil dito sila yayaman, sa tulong ng mga milyon-milyong Pilipino na tumatangkilik sa kanila. At kapag nag-Ingles sina Sharon Cuneta, Kris Aquino, o Heart Evangelista (pawang galing sa pamilyang

may-kaya at nag-aral sa mga pribadong paaralan), hangang-hanga tayo. Tunay silang edukado!

Paano nagkaganito ang pagtingin natin sa Filipino? Paano naitulak ang Filipino sa labas ng diskurso ng kapangyarihan? Paanong ang wika na kakambal ng dakilang Rebolusyon, at ang lahat ng positibong kahulugan nito, ay nasalalak sa ganitong abang kalagayan sa puso ng maraming Pilipino (lalo na ang nagtataglay ng kapangyarihan—sa politika, sa batas, sa akademya, sa ekonomiya, sa negosyo, sa edukasyon)? Paanong nangyari na ang sariling wika ay humihingi ng pagpapahalaga maging sa sistemang edukasyunal?

“Sa ningning ng nag-aalab na liwanag”: Ang Wika sa ika-19 na siglo

Taliwas sa kasalukuyang palagay na “mahina” at walang sapat na lakas ang Filipino bilang wika ng bansa ang mga patunay mula sa kasaysayan na buo, matatag, at mayaman ang Tagalog (na pinagbatayan ng Filipino). Sa panahon ng kolonyalismong Kastila, nabuo ang isang masalimuot na diskurso ng wika sa mga akdang lumabas sa ika-labingsiyam na siglo. Sa paggugumiit ng Tagalog sa harap ng pamamayani ng Kastila, ating matatagpuan ang mga awit at korido, ang buhay ng mga santo, mga komedya na nilikha ng mga manunulat tulad nina Balagtas at Jose de la Cruz; mga akda sa prosa na tumalakay sa mga pagpapahalaga ng mga tao tulad ng *Urbana at Felisa* (1864) ni Modesto de Castro at Si *Tandang Bacio Macunat* (1875) ni Miguel Lucio Bustamante, at ang makapangyarihang pasyon na bahagi ng kamalayang popular hanggang ngayon.

Higit sa lahat, bilang patunay na masigla at masigasig ang paggamit sa wika bilang instrumentong politikal ng mga manunulat—ilustrado at mahirap—ang nakagugulat na kalipunan ng mga sanaysay at mga tula nina Andres Bonifacio, Marcelo H. Del Pilar, Emilio Jacinto, Gregoria de Jesus, at iba pa na higit pang nagpayabong ng Tagalog na ginamit hindi sa bagay na espirituwal. Sekular at politikal ang paksa ng mga akdang naturan kung saan ang mga konsepto tungkol sa kolonyalismo, kalayaan, antiklerikalismo, mga ideya hango sa *Enlightenment* ay buong tapang na tinalakay at isinangkap sa mga akda upang imulat ang mga katutubo sa mga bunga ng kolonyalismo.

Ang Pagpapayabong ng Wika sa Panahon ng Amerikano

Sa panahon ng mga Amerikano, nagpatuloy ang ganitong malawakan at masigasig na pagmimina sa lakas ng Tagalog sa malaking bilang ng mga pahayagang itinatag—*Ang Watawat, Ang Mithi, Taliba, Muling Pagsilang, Lipang Kalabaw*—sa mga peryodistang nagsulat ng mga artikulo, kolum at mga tula sa naturang pahayagan na sumaklaw sa maraming paksa. Kabilang dito ang bunga ng kolonyalismong Amerikano, ang di-matanggap na pagbabago sa kultura, ang mga kalabisan ng mga Amerikano, ang mga kahinaan ng mga Pilipino, ang ekonomiya ng bansa, at iba pa.

Sa daan-daang nobelang Tagalog na nalathala sa unang hati ng ika-dalawampung siglo matatagpuan ang tinig ng mga manunulat na nagmana sa tradisyon ng protesta. (3) Isinulat ang mga nobela hindi ng mga mangmang kundi ng mga Pilipinong nakapag-aral sa Ateneo Municipal, San Juan de Letran, Unibersidad ng Santo Tomas at iba pang kolehiyo. Malalim ang kabatiran ng mga manunulat sa kasaysayan ng ibang bansa, sa mga sistemang pilosopikal at sosyolohikal, sa mga panitikan ng mundo.

Binasa ang mga nobela nina Faustino Aguilar, Lope K. Santos, Inigo Ed. Regalado, Juan Arsciwals, at iba pa, ng mga tao mula sa lahat ng antas ng lipunan—mula sa mga may-kaya hanggang sa karaniwang tao. Dinagsa sa mga teatro ang nga sarsuwela nina Severino Reyes, Juan Abad, Aurelio Toletino, at iba pang manunulat na nagpamulat sa katotohanan ng kolonyalismo.

Nakisangkot ang mga manunulat na ito sa karanasan ng lipunang kolonyal sa pamamagitan ng peryodismo, pagkilos ng unyong obrero, at maging sa politika. Isa si Isabelo de los Reyes sa nagtatatag ng Iglesia Independiente Filipina. Tagalog ang wika ng diskurso ng mga intelektuwal tulad nina Lope K. Santos, Faustino Aguilar, Severino Reyes, Dominador Gomez, Hermenegildo Cruz, at malaking bilang ng manunulat.

Tagalog ang ginamit nila blang pakiiisa sa nakaraang Rebolusyon na maituturing na tunay na “dakilang bahagi” ng kasaysayan. Sa isang panayam, idiniin ni Lope K. Santos ang kaugnayan ng Tagalog ng Rebolusyon sa pamamayani ng wikang sarili sa unang dalawang dekada ng ika-20 siglo:

Ang panitikan nati’y nagsasabi ng napakarami niyang naaning mga bunga at natipong bagong binhi ng kalayaan at makabagong kabihasan. Diyan sa panahong iyan

lalong nasarili ng wikang Tagalog ang mga karangalan ng pagkawika ng Katipunan, Himagsikan, at Republika, ang pagka-wika ng Kalayaan at Kasarinlan, ang pagka-wika ng mga lalong dakilang Bayani ng Lahi, at ang pagka-wika ng lagi nang masidhing pagtutol laban sa mga banyaga at dayuhang makapangyarihan. . . nalathala ang ating mga bagong aklat, pamamahayag, palatuntunan, at libu-libong kasulata't babasahing makabansa ang kalakhan ng sambayanan, upang sumunod nang buong puso sa pagsinsay sa dating landas ng kadiliman, at lumipat sa landas ng bagong araw. Sa liwanag ng mga nag-aalab na isip at pusong bayaning nagpapasakit nang mga taong iyon, ay nakalikha tayo ng isang panitikang may mga wasto nang pagsulat, may maiimbulong nang diwa sa pagsasalita, may mga dakilang kasulatan at katibayan ng pagkabansa, at nagkaisang wika nang batibot, matipuno at sagana sa mga salita ng kalayaan, saka ng pagkapoot at pagtutol sa pinagkamihasnang pagkaalipin. (4)

Sa kamay nina Lope K. Santos, Aguilar, Regalado, at marami pang bahagi ng unang henerasyon ng manunulat sa Tagalog, ang pagsulat ay isang “kilusan sa pagtubos sa kalagayang aba ng wikang sarili, na gayong siyang sa bayan, ay siya pang nakasadlak sa siphayo at pagkalugami.” (5) At ang pagtatatag ng iba’t ibang kapisanan ng wika ay pagtatangkang ipagtanggol ang sariling wika.

Sa ganitong pananaw, mahigpit ang ugnayan ng wika at pambansang karanasan, at sumusulat ng nobela, tula at dula hindi upang magdulot lamang ng aliw kundi maging gabay sa pag-unawa sa bunga ng kolonyalismong Amerikano tulad ng pandarambong at sabwatan ng mga pinunong Amerikano at ng mayayamang Pilipino (*Pinaglahuan*, 1907), ng tagisan ng mga uri mula sa sosyalistikong pananaw (*Banaag at Sikat*, 1906), ng madugong pag-aalsa laban sa mga mananakop (*Madaling Araw*, 1909), ng nakamamatay na bunga ng mga batas tulad ng Flag law (*Bulalakaw ng Pag-asa*, 1909), ng mga dahilan sa pag-aaklas (*Isa Pang Bayani*, 1915), ng mga karanasan ng mga rebolusyunaryong Pilipino na naturingang tulisan (*Lalaking Uliran o Tulisan*, 1914), ng mga bunga ng kolonyalismo sa kultura

at pagpapahalaga ng mga Pilipino (*Sampagitang Walang Bango*, 1921). Sa wika nabigyan ng kahulugan ang mga abstraktong konsepto.

Mabibigat at masasalimuot ang mga paksang naturan na binigyan ng dugo at laman sa paglikha ng mga sitwasyon at tauhang obhektipikasyon ng mga nagtatagisang isyu. Sa maraming hindi nagbabasa ng mga nobelang Tagalog, inakala nilang binubuo ang mga nobela ng walang katapusang usapan sa wikang mahirap maunawaan. Wasto ang ganitong pintas, subalit hindi nila alam na ang ganitong mga tagpo ay ginagamit upang palinawin ang tema ng mga nobela.

Sa kasaysayan ng nobela sa Kanluran, lalo na sa panahong realismong sosyal tulad ng mababasa sa mga akda nina Victor Hugo, Honoré de Balzac, Leo Tolstoy, Fyodor Dostoyevsky, Charles Dickens, William Thackeray, at Emile Zola, halimbawa na, masusi ang ginagawang pagtalakay sa mga piling isyung kinakaharap ng mga bansa sa tiyak na panahon. Inilarawan ng mga akda ang panahon ng rebolusyon sa Pransiya, ang piyudalismo sa Rusya, ang bunga ng industriyalisasyon sa Inglatera, ang pananalasa ng problemang panlipunan sa Paris. Sa ganitong mabibigat na isyu, hindi maaari ang isang patalon-talon, magaang, at superpisyal na tono. Seryoso ang tono sapagkat mabigat ang mga isyu.

Para sa mga Pilipinong walang kasanayan sa pormal na antas ng Tagalog na siyang ginamit sa unang mga nobela hanggang sa mga akdang sinulat pagkalipas ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig, at sanay lamang sa lengguwahe ng bahay at pamilya, mahirap maunawaan ang mga nobela. Subalit para sa ilang henerasyon ng publiko hanggang sa panahon ng inyong mga lola at lolo, sa dekada limampu at animnapu, ang pagbasa ng mga akda sa sariling wika ay isang kinasanayang gawain, na bahagi ng pangaraw-araw na buhay. Isa itong karanasang pinagsasaluhan ng publiko, hindi isang bagay na nagaganap sa loob ng silid.

Ang Paglabas ng *Liwayway*: Ibayong Popularidad ng Prosa sa Filipino

Sa paglipas ng panahon, lalong lumaki ang bilang ng nagbabasa ng nobela at maikling kuwento sa paglabas ng *Liwayway* nuong 1922. Ang magasing ito, na sa kasalukuyan ay binabatikos ng mga wala namang gaanong alam sa kasaysayan ng panitikan, ang siyang naglabas ng mga akda nina Jose Corazon de Jesus, Florentino Collantes, at ng mga batikang nobelistang tulad nina Antonio Sempio, Fausto Galauran, Clodualdo del

Mundo, Macario Pineda, ang mga Pambansang Manunulat tulad nina Amado V. Hernandez at Lazaro Francisco, at premyadong manunulat tulad nina Liwayway Arceo, Genoveva Edroza Matute, Rosario de Guzman Lingat, Lualhati Bautista, at maging ng mga manunulat ng *Mga Agos sa Disyerto*. Paano mabubuo ang kasaysayan ng panitikan sa Pilipinas kung babale-walain ang kasaysayan ng *Liwayway*, lalo na kung iisipin natin na sa pamamayani ng Ingles ay *Liwayway* ang sumalo sa tungkuling palaganapin ang sariling panitikan sa kabila ng pambabatikos dito ng mga gitnang uri? (6)

Ang Kolonyalismong Amerikano at ang Imposisyon ng Ingles

Mai-uugat ang mababang pagtingin sa Filipino sa sistemang kolonyal na dala ng mga Amerikano, katulad ng paulit-ulit na tesis ni Renato Constantino. (7) Sa halip na maging instrumento ng pagiging pantay sa batas (sa pagtuturo ng Ingles, ipinalagay ng mga Amerikanong administrador na mamumulat ang mga mata ng mga Pilipino sa kanilang pagkaalipin, magsikap na matutuhan ang batas upang itama ang mali), lalong lumawak ang agwat ng milyun-milyong mahihirap at iilang mayaman na may hawak ng kapangyarihan at namayani sa mga institusyon ng bayan, at gumagamit ng Ingles.

Ang sistemang edukasyunal ang isa sa pinakamalakas na katulong sa papapalaganap ng pananaw na Ingles ang susi sa progreso at kaunlaran, mula sa elementarya hanggang sa kolehiyo. Milyun-milyong mag-aaral ang hindi lamang natutong gumamit ng wikang banyaga kundi higit na mahalaga, tumanggap ng mga ideya at konsepto, mga pagpapahalaga at ideyal na nag-ugat sa kulturang banyaga. Sa palasak na Ingles sa paaralan at sa mga anyong kultural sa kapaligiran—mga aklat, magasin, radyo, pelikula, at ngayon ang telebisyon at internet (ang mundo bilang isang *global village*)—milyong Pilipino ang nagbukas ng sarili sa kagulat-gulat at nakakahihilong produkto ng teknolohiya at globalisasyon.

Ang Pagkiling sa Kanluran at ang Pagbabago sa Panlasa

Nalikha ang panlasa na nagpapahalaga sa *imported*, sa kanluranin, sa nakagugulat na produkto ng siyensiya at teknolohiya. (8) Nabuo ang paniniwalang ang galing sa Estados Unidos tulad ng pelikula, telebisyon, awitin at iba pang produkto, ay superyor sa katutubo kahit na nga ba

ang mga pelikula sa Hollywood (mula sa *Maltese Falcon* hanggang sa *The Avengers*), mga awitin ni Beyonce o One Direction, mga palabas sa telebisyon tulad ng *Sex and the City* o *The Vampire Diaries*, mga seryeng tulad ng *Twilight* o *Harry Potter*, ay **KITSCH**, o bahagi ng kulturang popular, at walang pagtatangkang maging intelektuwal. Mga teksto silang pinalalaganap ng mga korporasyon tulad ng Sony, Disney, HBO, halimbawa na, na naglalayong magbigay ng aliw at kumita ng limpak-limpak na salapi sa buong mundo.

Dapat ding idiin na ang mga akdang ito ay di-maiiwasang bunga ng mga pagbabago ng mga ideyal at pagpapahalaga ng lipunan na lubog sa teknolohiya at materyalismo, at bunga rin ng walang hunos-diling pamamayani ng indibiduwalismo at sekularismo, lalo na sa Kanluran.

Ano ba ang kinakatawan ng halos hubad na katawan nina Miley Cyrus o Beyonce habang bigay-todong umindak sa nakakawiwindang-sa-pandinig na musika, sa gitna ng nakahihilong paggamit ng teknolohiya? Kulito na sumasamba sa panlabas na kagandahan at kabataan, paniniwala sa walang habas na paghahanap ng kaligayahan sa iba't ibang materyal na paraan, ang ideya ng makasariling indibiduwalismo, at *sense of entitlement*. Ano ba ang sinasabi ng mga programang *crime stories* sa telebisyon at ang interes sa *forensic science* sa *NCIS*, *Criminal Minds*, *Law and Order*? Na ang Estados Unidos ay pinamamayanihan ng isang ideolohiyang sumasamba sa sagisag ng karahasan tulad ng matataas na kalibreng baril, na ang mga trahedya ay mareresolba sa paggamit ng *forensic science* at hindi ng pag-aaral sa sikolohiya ng mga nasisiraaan ng ulo at pumapatay sa mga walang malay. Salamin ng uri ng pamumuhay sa Estados Unidos ang ganitong mga programa.

Ano ba ang sinasagisag ng walang-tigil na pagbuhos at pagsambulat ng mga makukulay na imahen at laro sa internet? Ang kawalan ng interpersonal na ugnayan, ang lumalalim na alyenasyon ng mga mga adik sa internet, ang pamamayani ng teknolohiya na humahantong sa pagkawala ng pansariling karapatan, katulad ng isiniwalat ng Amerikanong si Edward Snowden.

Dahil hindi naman sanay ang nakararami na usisain ang mga motibo ng kulturang popular, ang indibiduwalismo at komersiyalismo nito, ang walang-habas na paghahanap ng mga kapitalista ng mapagtatapunan ng mga produkto, ang epekto ng globalisasyon na puwersahang buksan ang mga

mahihirap na bansa sa impluwensiya nito, hindi problema ang pagpasok nito at pagdaloy sa kamalayan ng mga tao. Na tinanggap ang mga ito ng mga Pilipino ay isang di-maiiwasang bunga ng edukasyong kolonyal—**the west is the best**.

Subalit may ilan pang matutukoy na mga dahilan kung bakit mababa ang pagtingin sa Pilipino. Ang ganitong pagpapalagay ay lubhang nakapagtataka sapagkat sa lipunang ito na pinagbukod-bukod ng kayamanan at kapangyarihan, milyun-milyon ang tumatangkilik sa Tagalog o Filipino. Sila ang mga taong nagbasa ng *Liwayway*, *Aliwan*, *Bulaklak*, *Tagumpay*, at mga komiks na namayani pagkatapos ng digmaan. Sila ang nanood ng mga pelikula nina Carmen Rosales at Rogelio de la Rosa, Gloria Romero at Nida Blanca, Amalia Fuentes at Susan Roces, Nora Aunor at Vilma Santos, Judy Ann Santos, Alma Moreno, nina Fernando Poe, Jr., Joseph Estrada, Christopher de Leon, at sa kasalukuyan, sumusunod sa romansa nina Daniel Padilla at Kathryn Bernardo. Milyon ang nanonood ng mga seryeng tulad ng *Gulong ng Palad*, *Flordeluna*, *Anna Lisa*, *Pangako sa 'Yo*, *My Husband's Lover*, *The Legal Wife*, *Ikaw Lamang* at *Be Careful with my Heart*. Sila ang bumibili ng mga best-sellers ni Bob Ong at mga nobela ng romansa, ang nagbabasa ng *Bulgar* o *Tempo*, ang nanonood sa *The Buzz* or *The Voice (Kid)*, na nakikinig sa mga komentaryo nina Noli de Castro, Korina Sanchez, Mike Enriquez, o kumakanta ng mga awit ni Sarah Geronimo o Aegis.

Sa pamamagitan ng mga magasing popular tulad ng *Liwayway*, milyong kopya ng makukulay na komiks (tinatayang sa kasagsagan ng popularidad nito nuong dekada pitumpo, higit sa dalawang milyon ang sirkulasyon nito), mga pelikulang Tagalog, programa sa radyo at telebisyon (na umaabot sa pinakaliblib na pook ng bansa), milyun-milyon ang nakabasa, nakarinig at nakapanood ng mga akda sa Filipino. Ang wika ang nag-uugnay sa lipunan.

Hindi katulad ng may hawak ng kapangyarihan, hindi itinatwa, pinagtaksilan, tinalikuran ng karaniwang tao ang sariling wika; ito ang kanilang kaluluwa, ang pinagmumulan ng buhay. Paaano nila “ilalaglag” ang wikang kanilang kinamulatan, kumakatawan sa kanilang mga karanasan, mga pangarap at simulain, at paraan upang ipahayag ang kanilang pagkaapi at wasak na pangarap? Maari bang tapatan ng Ingles ang kahulugan ng mga salitang nakaikot sa “loob,” sa “kalooban,” “sa utang na

loob,” sa “masama ang loob,” sa “kaulayaw,” “sansinukob,” at marami pang mga salita sa sariling wika na nag-ugat sa ating aktuwal na karanasan? Sa isang survey sa internet, ang pinakatanyag na manunulat ay sina Mars Ravelo, Gilda Olvidado, Pablo Gomez—pawang nagsulat sa komiks—hindi ang mga premyadong manunulat tulad nina Nick Joaquin o Francisco Arcellana or Amado V. Hernandez. Isa itong indeks sa pagpapahalaga ng mga tao. Masisisi ba sila?

Ang “Bakya” sa Kamalayan: Dekada 40-60

Kung maituturing na kolonisasyon ang pangkalahatang nagkanulo sa sariling wika na nagbunga ng higit na pagpapahalaga hindi lamang sa Ingles bilang wika kundi Ingles bilang instrumento sa popularisasyon ng kanluraning produkto at konsepto, may maituturong higit na partikular na mga kaganapan kung bakit sa ikalawang hati ng ika-20 siglo, kakatwa na ang pagtingin sa Filipino at sa mga akdang inihayag nito—panitikan, awit, komiks at pelikula, telebisyon, magasin at pahayagan.

Una, ang malawak at makapangyarihang doktrina galing sa historyador at kritikong si Teodoro A. Agoncillo, ang teorista ng grupong Panitikan na itinatag nuong ikaapat na dekada. Isa itong kilusan ng makabagong manunulat tulad nina Alejandro G. Abadilla, Salvador Barros, Cloudaldo del Mundo, Brigido Batungbakal, halimbawa na, na pumuna sa tradisyunal na mga akdang patuloy na inilalathala sa *Liwayway*. Sa ilang impluwensiyal na sanaysay, idiniin ni Agoncillo ang sa palagay niya ay masasamang katangian ng panitikan—nangangaral, nagtatatampisaw sa sentimentalismo, mabulalaklak na wika, komplikadong banghay, di-kapani-paniwalang tauhan. Itinakda niya ang paggamit ng kontrol sa pagsulat, pag-iwas sa didaktisismo at sentimentalismo, mabulaklak na wika, kahinahunan sa paglikha ng tauhan. (9) Sa kanilang pagkarahuyo sa mga akda nina O. Henry o Dorothy Parker na ginawa nilang modelo, inakala ng grupo ni Agoncillo na dapat lamang wasakin ang pamamayani ng tradisyunal na akda. Kung kaya sa isang dramatikong rebelyon, sinunog ng kabataang manunulat ang mga popular na akda ng mga “matatandang tinale” sa Moriones, Tondo nuong ika-2 ng Marso 1940 bilang sagisag ng kanilang pag-aalsa hindi lamang sa “matatandang tinale” kundi sa publikong tumangkilik sa mga akda.

Sa dekada apatnapu at limampu, naganap ang dramatikong labanan ng “matatandang tinale” at ng mga “sakdalista at aristokrata” sa panitikang Tagalog. (10) Dahil sa kapangyarihan ni Agoncillo, ang intelektuwal na nag-aral sa Unibersidad ng Pilipinas, na binasa at pinaniwalaan ng susunod na henerasyon ng kritiko, nagkaroon ng *paradigm shift*—sa pagpapahalaga sa “malikhaing” akda, na tutok ang atensiyon hindi sa mambabasa kundi sa anyo at sining ng akda: ang panitikan bilang panitikan. Tumaas ang pagpapahalaga sa mga kuwento at tula na ibayo ang ingat sa paglikha ng mga tauhang makatotohanan, banghay na batay sa panloob na karanasan, maingat na paggamit ng wika, at walang sermon. Isa na lamang elemento ang wika sa paglikha, hindi instrumento sa pagkamulat. Ang tula ni Abadilla laban sa tula ni Jose Corazon de Jesus; o ang kuwento ni Macario Pineda laban sa katha ni Fausto Galauran.

Pangalawa, sa ikaanim na dekada, ang imahen ng “bakya,” na gawa sa kahoy na pangkaraniwang isinusuot ng mga Pilipino, mayaman man o mahirap, ay binigyan ng mga kahulugan na nagpalala ng pagkakaiba ng panlasa ng mga karaniwang Pilipino at ng mga gitnang uri, kabilang na ang mga intelektuwal—nakapag-aral sa mga kolehiyo at unibersidad at babad sa kulturang mula sa Kanluran. Sa pagsusulat nila ng mga sanaysay at mga aklat tungkol sa kasaysayan ng panitikan o pagsusuri sa isang partikular na anyo, tumibay pa ang pananaw na malaki ang pagkakaiba ng “tunay na panitikan” sa mga akdang bunga ng komersiyalismo. Pinatindi nito ang tinatawag na *low-brow-high brow dichotomy*, na isang palasak na kategorya sa Kanluraning kritisismo ng kulturang popular, lalo na sa mga gitnang dekada sa ika-20 siglo.

Sapagkat hindi kumita ang obra maestra niyang *Anak Dalita* (1956) at *Badjao* (1957), inakala ni Lamberto Avellana (1925-1991), direktor ng mga pelikulang gawa ng LVN, na ito ay bunga ng hindi pagtangkilik ng “bakya crowd” sa mga pelikula niya. Sila ang milyun-milyong Pilipino na tumatangkilik sa mga pelikula, na kinakaladkad ang mga bakya (*que horror!*) sa pagpasok at paglabas ng mga sinehan. Wala raw silang masining na panlasa o “refined taste,” wala silang muwang sa komplikadong proseso ng paglikha, ang gusto lang nila ay walang-katapusang romansa at awitan (Carmen Rosales at Rogelio de la Rosa), mga bakbakan nina Efren Reyes at Johnny Monteiro, mga sayawan nina Nida Blanca at Nestor de Villa, mga drama nina Gloria Romero, mga pantasyang tulad ng *Darna* at *Dyesebel*. Wala silang alam—ang ignoranteng masang sabik na nanonood ng mga

pelikula ng Sampagita Pictures at Premier Productions, at LVN Pictures. Sila'y bakyang-bakya.

Mga Implikasyon ng Palasak at Di-Makatarungang Paggamit ng “Bakya”

Sa ganitong di-makatuwiran at walang habas na pagtatapat ng publiko (walang alam at walang gaanong edukasyon) at akda (mga pelikulang popular), sa pagtukoy sa mahirap bilang “masa” sa negatibong paraan, at sa implikasyon, na ang may-kaya o edukado ay di-masa at samakatwid ay angat sa karaniwan, lalong naidiin ang identipikasyon ng karaniwang manonood sa “masa” na walang sapat na sopistikasyon para intindihin ang mga akdang malikhain gawa ng mga “sakdalista at aristokrata” ng ikaanim na dekada.

Ang ganitong kritikal na pananaw ay palasak na sa Kanluran—sa Estados Unidos (na pinaghahanguan ng ating mga intelektuwal na konsepto at pamantayan) at maging sa Inglatera. Sa Estados Unidos, sa pagdami ng mga produkto ng “mass culture” dahil sa paglawak ng epekto ng teknolohiya, inatake ng kritikong tulad ni Dwight Macdonald ang “tyranny of the masses” dahil sa pagkagumon nila sa *comics*, *pulp fiction*, pelikula ng Hollywood, mga awitin nina Irving Berlin, mga magasin—lahat ng mga ito ay “pablum” o pagkaing nilusaw na at inihanda para sa mga sanggol (11). Ito ang mga akdang walang sinasabi, walang silbi at nagiging mumurahing instrumento upang takasan ang buhay, patungo sa daigdig ng pantasya at romansa, pakikipagsapalaran, at walang-humpay na paghahanap ng sagot sa pagnanasa.

Dapat ang ganitong malawakang konteksto upang higit na maunawaan kung saan galing ang mga negatibong pagtingin sa kulturang popular, ang pagmamaliit ng maraming Pilipino sa sariling mga akda na karamiha'y isinulat at inihayag sa Filipino. Ideolohikal ang ganitong pananaw na nag-uugat sa kolonyal na kasaysayan sa panahon ng mga Amerikano, katulad ng nabanggit na, at sa di-mapasusubaliang tagisan ng uri.

Subalit higit na matindi ang implikasyon ng paggamit ni Avellana ng konseptong “bakya” sa pagtukoy sa mga pelikula. Sapagkat ang malaking bilang ng pelikula nuon pa mang ikaapat na dekada hanggang sa kasalukuyan ay hango sa mga orihinal na nobela (*Ang Punyal na Ginto* ni Antonio Sempio ang batayan ng kauna-unahang “talkie” nuong 1935),

o mga serye sa *Liwayway* (mga nobela nina Fausto Galauran tulad ng *Ang Monghita*, *Sino ang Maysala?*, mga nobelang pangkomiks ng kilalang dibuhista at manunulat na si Francisco V. Coching, mga akda ni Liwayway Arceo at Clodualdo del Mundo, at maging ni Edgardo M. Reyes na sumulat ng *Sa Mga Kuko ng Liwanag*).

Sakop din ng marahas at mapanganib na paghuhusga ang daan-daang kuwento sa komiks na sinulat nina Tony Velasquez, Mars Ravelo, Pablo Gomez, Jim Fernandez, Elena Patron, Gilda Olvidado, halimbawa na, tulad ng *Darna*, *Dyesebel*, *Kenkoy*, *Panday*, *Bakekang*, *Diyosa*, *Magnong Mandurukot*, *Tipin*, *Maruja*, *Bukas*, *Luluhod ang Mga Tala*, *Tinik sa Dibdib*, *Kalabog En Bosyo*, *Pieta*, at daan pang serye). Sa ngayon, ang mga popular na teleserye at telenobela sa Filipino na ang ilan ay batay sa popular na serye sa radyo (*Gulong ng Palad*) at komiks, at sumunod sa mga kombensiyon ng naunang mga anyo, ay nadamay na rin. Wala silang silbi at walang puwang sa sopistikadong panlasa na kung tutuusin ay hindi naman ganoon kataas ang antas sapagkat tumatangkilik ng Marvel Comics at nanood ng *The Hunger Games* at manonood pa ng *Fifty Shades of Grey* na pawang inihahayag sa Ingles.

Mahalagang idiin ang negatibong impuwensiya ng di-kritikal na paggamit ng konsepto ng “bakya” sapagkat isa itong mapanganib, komprehensibo at makapangyarihang serye ng magkakaugnay na kahulugan na tahasang nagtataboy sa sariling mga akda at sariling wika sa labas ng tinatanggap na namamayaning diskurso ng kultura at kasaysayan (*mainstream culture and history*). Mapanganib ito sapagkat nabubuo ang mga murang kamalayan ng mga kabataan na madaling hatakin sa mga impluwensiyang kanluranin sa isang makapangyarihang sistema—ang edukasyon—na itinuring sanang matibay na gabay tungo sa pagiging responsableng mamamayan ng Pilipinas. Sapagkat parang espongha ang kamalayan, ang dumadaloy dito ay taglay ng tao hanggang sa kanyang pagtanda. Ito ang masalimuot na proseso ng pagbuo sa panlasa.

Hindi nangangahulugang pabalik lamang sa nakaraan ang pagtanaw—*nostalgia* na baka maging *necrophilia*. Maraming magagandang bunga ang paggamit ng Ingles (mga bagong kaalaman sa ekonomiya, siyensiya at teknolohiya, teorya ng politika at pag-unlad na magagamit tungo sa tunay na progreso ng bayan. Sa Ingles o sa salin dito, lalawak ang pananaw at kaalaman ng mga tao hinggil sa ibang bansa at ibang kultura. Sinasabi nga na ang Ingles ang wikang unibersal.

“Class” Vs. “Bakya”

Subalit sa pagpapatuloy ng panayam, dapat ding ipakita na higit na umigting ang kontradiksiyon ng “class” na naging parte ng popular na kamalayan simula nuong dekada pitumpo at lalong naging madugo sa panahon ng aktibismo. Ang “class” ay isang konsepto na itinatapat sa “bakya” bilang negatibong konsepto na idinidikit sa mga mahihirap at sa mga bagay-bagay na kanilang tinatangkilik—sina Eddie Peregrina, Eddie Mesa, Nora Aunor, Dolphy, Rafael Yabut, AM band, palengke ng Divisoria, jukebox tunes, ang mga tabloids.

Sa isang impluwensiyal na sanaysay ni Jose Lacaba, tinalakay niya ang implikasyon ng ganitong pamamayani ng konseptong di-kritikal na tinanggap ng lipunan. (12) “Class” ang mga kolehiyala at ang kanilang kakatwang paggamit ng Ingles, “bakya” ang mga maralitang tagalunsod na sumasama sa rallies. “Class” ang Ingles at “bakya” ang Filipino. Isang konseptong sosyolohikal, ang “class” ay naging palasak na konsepto na kakambal ng mga positibong kahulugan—mahusay, maganda, mahalaga, kanais-nais, marangal, sopistikado, marunong, edukado, at angat, at hango sa Kanluran. *Class* ang mayaman; *bakya* ang mahirap. Lalong dumami ang antas ng tagisan ng kalas ng dalawang konsepto na sumakop na sa tunggalian ng mga klase.

Sa ikaanim at ikapitong dekada, ang sariling wikang namayani at pinagpitaganan, at naging bahagi ng kasaysayan at panitikan ay nawalan ng ningning at naging lugami. Mga “Pusong Walang Pag-ibig” ang mga nagpasimuno sa ganitong abang kalagayan ng wika—ang estado, ang edukasyon, ang batas at iba pang institutasyon at mga gumagawa ng polisiya—at ang uring namamayani sa lipunan at sa akademya. Mahaba subalit isang prosesong may sariling determinasyon na naka-ugat sa kasaysayan ang ugat nito.

Wika at Edukasyon

Sa mga paaralang pribado, hindi nabasa ng mga bata ang mga karanasan nina Pepe at Pilar at ng aso nilang si Bantay. Sa mataas na paaralang pribado, higit na pinahalagahan ang mga akda nina Hawthorne at Longfellow. Halos walang itinuro tungkol sa sariling panitikan. Sa maraming kolehiyo, walang kurso sa Filipino o sa panitikang Filipino hanggang sa ikapitong dekada. Mga kabataang lumaki sa mga karanasang

stateside, tinuruang pagtawanan ang mga nagbabasa ng komiks, nanonood ng mga pelikula nina Amalia Fuentes, o nanonood ng *Buhay Artista* sa telebisyon. Lahat ng ito ay “bakya”!

Sa halip, pinakilos ng estado ang sistemang edukasyon, isang aparato sa pagbuo ng indibiduwal, sa pagbibigay-daan sa henerasyon ng mga batang ang pagmamahal sa bayan ay nasusukat sa pag-awit ng “Bayang Magiliw.” Sa loob ng mga paaralan, nalikha ang daigdig nina Jack at Jill, naglalakihang bahay kung saan nakasuot ng sapatos at medyas (hindi bakya) ang mga bata, malilinis na daan at nagtataasang gusali, ang maalwang buhay sa Estados Unidos na naging pangarap ng milyon Pilipinong marating, na nagbabasa ng *Look*, *Reader’s Digest*, o *Time* o *Newsweek*, nanonood ng mga pelikula nina Clint Eastwood o Harrison Ford, Meryl Streep na hindi nakababatid na, kahit na ano pang sabihin upang ipagtanggol ang pagbubukas ng sarili sa Kanluran at ang maganda at mapagpalayang impluwensiyang galing dito, naka-ugat ang mga pelikulang ito sa mga aktuwal na karanasan ng mga Amerikano—ang talamak na karahasan ng *vigilantism* sa papel ni Eastwood, ang alyenasyon sa karakter ni Streep, ang pagnanasang maging totoo ang mga tuklas sa siyensiya sa mga pelikulang tulad ng *Space Odyssey* o *Star Wars*, at sa kasalukuyan, sa mga nakagugulat na mga kagila-gilas na likhang-isip sa komiks na gawa ng higitang korporasyong Marvel Comics ni Stan Lee.

Ang Estados Unidos sa Tingin ng Mundo

Sapagkat haling sa Kanluran, hindi batid ng nakararami na ang pinakamamahal nilang Estados Unidos ay binabatikos sa maraming bansa sa mundo dahil sa maraming dahilan sa bagong *geo-politics* ngayon. Sa eksklusibong pagtutok sa nakahahalinang buhay sa New York, Los Angeles o Las Vegas, walang kabatiran ang nakararaming Pilipino sa krisis na pang-ekonomiya na patuloy na rumaragasa sa Estados Unidos, ang pagdami ng mga taong wala halos makain at walang matirhan, at talamak na karahasan dala ng *racism* o ng walang-kontrol na paggamit ng mga nakamamatay na armas, ang matinding depresyon na humahantong sa pagpapakamatay. Ang ipinagmamalaking “American Dream” na hanggang sa ngayon ay nagtutulak sa libu-libong Pilipino upang lisanin ang bansa at mangibang-bayan ay nawalan na rin ng bisa at halina maging sa mga Amerikano.

Quo Vadis, Filipinas?

Kung walang mahigpit na pundasyon ang ilang henerasyon sa sariling kasaysayan at kultura, anong klaseng bansa ang malilikha? Isang bansa kung saan ang marami ay walang pagmamahal sa sariling bayan, walang gaanong dangal, hindi natutong magpapahalaga sa sariling wika (ang kaluluwa ng lahi), hindi nagpapahalaga sa sariling likha, at walang kahandaan upang suriin ang mga natatagong konseptong batayan ng ganitong pagkahumaling sa Kanluran.

Ilan ba ang nanonood ng “indie films”? Ilan ba ang nakapagbasa na ng mga nobela at kuwento nina Amado V. Hernandez, Nick Joaquin, Rolando Tinio, o Francisco Arcellana, Ricky Lee o Fanny Garcia? Ilan ba ang sumusuporta sa sariling musika? Ganito ang kalagayan ng marami sapagkat tinatangay ng malakas na hangin ng globalisasyon. Mahina ang kapit sa kultura dahil sa paraang maaaring hindi sinasadya, nabuo ang panlasa na nakahilig sa mga artipak na dala sa dalampasigan bilang isang bansang mahina at tagatanggap ng mga nakawiwiling produkto ng masalimuot na karanasan ng mayayamang bansa, lalo na sa panahong ito ng paglawak ng sinasakop ng teknolohiya.

Liwanag sa Dilim: Ang Pagbabalik ng Wikang Filipino sa Kamalayan

Kung madilim man ang daigdig na nailarawan sa panayam na ito, kung naging marahas man ang pagtalakay sa landasing tinahak ng sariling wika at ang mga kultural na produktong inihayag sa pamamagitan ng wika, kung pagpuna ang naging pangkalahatang tono ng panayam, nararapat ang ganitong estratehiya upang itambad sa paningin ang anomalya ng Buwan ng Wika.

Mahalagang idiin na bagamat pinututakte ng pagpuna ang Filipino sa loob ng maraming dekada, nanatiling matapat ang milyun-milyong Pilipino sa wika na sa loob ng mga taon ay patuloy na dumanas ng transpormasyon. Kung noong ikaanim na dekada, ang wika sa mga programang pambalitaan ay Ingles, bumaliktad ang mga higitang estasyon at ginawang Filipino ang wika ng *TV Patrol*, at *24 Oras*; sa ngayon, tanging UNTV, CNN Philippines at Channel 4 na lamang ang may *broadcast* sa Ingles.

Naitatak sa kamalayan ng mga tao ang mga patalastas sa Filipino na nagdiiin ng pampamilyang pagpapahalaga (ang Vicks bilang “haplos ng pagmamahal”), ang pampublikong pagpapahalaga (ang San Miguel,

“Iba ang May Pinagsamahan”), ang kaibang panlasa ng mga Pilipino (ang “tamis-anhang” ng UFC ketchup, at ng “Langhap-sarap” ng Jolibee). Hindi Ingles ang ginamit sa kampanya kundi Filipino na umaantig sa damdamin at saloobin.

Ang Aktibismo at ang Filipino: Udyok sa Paglikha

Malaki ang bahagi ng pamamayani ng aktibismo nuong ikapito at ikawalong dekada sa ganitong pag-iiba ng landasin. Sa pangkalahatan, naiugnay sa *agenda* ng aktibismo ang paglilinang sa wika—isang programa na naka-ugat sa nasyunalismo. Ang pinakamatitinding diskurso ng aktibismo ay pinakawalan sa Filipino hindi sa Ingles. Filipino ang ginamit sa mga interbyu ng mga aktibista at politikong nakikisawsaw sa daloy ng panahon.

Sa ilang unibersidad tulad ng Unibersidad ng Pilipinas, Unibersidad ng Santo Tomas, Pamantasang Ateneo de Manila, Pamatansang De La Salle, Polytechnic University of the Philippines, halimbawa na, ginamit ang Filipino sa pagsasaliksik sa iba’t ibang pampanitikang anyo—maikling kuwento (Patricia M. Cruz), sinakulo at komedya (Nicanor G. Tiongson), nobela (Soledad S. Reyes), tula (Virgilio S. Almario), at kulturang popular (Roland Tolentino), at iba pang mga pagsusuri na naging mga premyadong aklat. Sa Filipino ipinahayag nina Bienvenido Lumbera, Isagani Cruz, Lilia Quindoza Santiago, Epifanio San Juan, Jr., at iba pang kritiko ang kanilang teorya at kritisismo. Patunay ito ng pagsisikap na pandayin pa ang wika upang makatulong sa pagbuo ng panunuring pampanitikan at teorya na nakatutok ang pananaw sa kakanyahan ng teksto.

Yumabong ang panitikan—tula, kuwento, dula, at nobela—sa panulat nina Ricky Lee, Dominador Mirasol, Bienvenido Noriega, Jun Cruz Reyes, Lualhati Bautista, Fanny Garcia, Mike Bigornia, Vim Nadera, Elynia Mabanglo, Joi Barrios, at marami pang iba—at nagkaroon ng higit na sigla ang panitikan. Sa mga kolehiyo at unibersidad, mga mag-aaral at mga propesor ay patuloy na lumilikha ng mga tula, maikling kuwento, nobela, dula, sanaysay at scripts sa pelikula. Ilan sa kanila sina Gen Asenjo, Alain Derain, Alvin Yapan, Francis Pasion, Eugene Evasco, si Eros Atalia, at marami pang iba. Buhay at masigla ang taunang palihan na ititaguyod ng iba’t ibang pamantasan sa pagtuklas at pagsasanay sa mga batang manunulat. Malaking bilang ng mga isinasali sa mga timpalak sa pagsulat

ng Palanca Awards, Centennial Awards, Likhaan UP, Surian ng Wikang Pambansa, at iba pang institusyon, ay isinulat sa Filipino. Isang patunay ito na patuloy ang paglikha na nagpapamalas ng mataas na antas ng pagiging malikhain bukod pa sa pagiging walang-takot na pagbibigat-buhay sa mga bagong isyu at tema, at paraan ng paglikha.

Ang Wika sa mga Disiplina

Sa kasalukuyan, patuloy ang pananaliksik sa Filipino na nagsimula nuong pang ikapitong dekada. Sa pilosopiya, nangunguna ang paring Heswita na si Roque Ferriols sa pagsusulat ng mga aklat sa Filipino, ang kanyang interbensiyon sa larangan ng pilosopiya na isang makapangyarihang disiplina na *Eurocentric*. Maraming awiitin sa misa ay gawa ng mga paring sina Manoling Francisco at Eduardo Hontiveros. Nagsusulat tungkol sa batis ng pananampalataya sa Filipino ang Heswitang si Jose Mario Francisco.

Sa kasaysayan, ang pangunahing historyador at antropolohistang si Zeus Salazar ang nagtatag ng Pantayong Pananaw na isinusulong ang pagsusuri sa mga konsepto sa sariling wika, at ang kanyang impluwensiya ay matatagpuan sa mga akda nina Jaime Veneracion, Nilo Ocampo, Ferdinand Llanes at iba pa sa Unibersidad ng Pilipinas. Ang sikolohistang si Virgilio Enriquez ang isa sa kauna-unahang iskolar na nagmina ng mga konsepto sa Filipino sa disiplina ng sikolohiya. Si Prospero Covar na sumusuri sa mga kalakarang taglay ang relihiyoso at politikal na dimensiyon sa Banahaw ang isa sa mga haligi ng antropolohiyang may Pilipinong pananaw.

Sa De La Salle University, patuloy si Tereso Tullao, Jr. sa pagsulat ng mga aklat at sanaysay, pagbibigay ng panayam sa Filipino tungkol sa ekonomiya, ang impluwensiya ng mga institusyong pinansiyal tulad ng World Bank at International Monetary Fund. Nagsusulat si Roderick Nuncio ng aklat at sanaysay tungkol sa bisa ng teknolohiya sa bansa.

Sa kasalukuyan ang mga nakababatang mananaliksik at iskolar ay patuloy na naglalabas ng produkto ng kanilang pananaliksik sa iba't ibang larangan sa Filipino, sa kanilang pagsisikap na isulat sa sariling wika ang bunga ng paggamit nila ng mga teorya at konseptong galing sa Kanluran subalit sinala ng kanilang pagiging Pilipino. Bahagi ito ng itinuturing na “intelektuwalisasyon” ng Filipino.

Ang pagsasalin sa Filipino mula sa ibang wika na isang mahalagang gawain sa *cross-cultural relations* ay malaon nang isinasagawa ng mga manunulat nuong pang unang mga dekada—mga salin nina Gerardo Chanco at Rosendo Ignacio sa Tagalog ng mga nobelang Kastila at Pranses, hanggang sa mga salin ni Rolando Tinio ng mga dulang galing sa Europa noong ikaanim na dekada, nina Marne Kilates ng mga akdang lokal at banyaga. Sa kasalukuyan, may nakitang posibilidad ang ilang publishers na nagpapasalin ng mga akdang popular—mula sa serye ng *Harry Potter* hanggang sa *Fifty Shades of Grey*—sa Filipino.

Ang Filipino at Mass Media

May ilang pang senyales na patuloy na paglakas ng Filipino. Sa telebisyon, ang mga nanalo sa “The Voice (Kid)” ay mga batang nagmula sa pamilyang mahirap—hindi nag-iingles. Ang batang si Lyca ay hindi pa nakatutuntong sa paaralan, ang pamilya ay nangangalakal lamang. Kinanta niya ang mga awiting Tagalog at naantig niya ang puso ng mga bumoto sa kanya. Ganoon din si Darlene, mahirap, hindi Inglesera, at umawit ng kantang Filipino. Sa kabilang estasyon naman mapapanood si Ryzza Mae Dizon, galing sa mahirap subalit bata pa lamang ay nagpakita na ng angking talino. Filipinong-filipino sa anyo at pagsasalita (puro “po”), at kung may panauhing nagsasalita sa Ingles, sinasabi ng bata na siya ay nagkakanosebleed dahil hindi siya sanay sa Ingles, na palasak na biro ng maraming hindi sanay sa wikang banyaga.

Sa telebisyon at radyo, Filipino ang diskurso ng mga komentarista (kahit na sa programa ni Teddy Boy Locsin) sapagkat batid nila na kailangang nilang makipag-ugnayan sa mga tao. Ang mga politiko at mga opisyal ng gobyerno ay nagsasalita sa Filipino sapagkat tunay na kahiya-hiya kung sasagot sila sa Ingles habang kinakausap sa Filipino. Batid din ng mga ito kung sino ba ang makikinabang o parurusahan ng mga bako-bakong lansangan, malawakang pagbaha, buhol-buhol na trapiko, burokrasya sa LTO, at ng nakasusuka at malawakang pandarambong, mga kaganapang humahagip sa lahat ng mamamayan, lalong lalo na sa mga mahihirap.

At sa paglitaw ng anyo ng *graphic novel*, muling lumilikha sa kamalayan ang nakalarawang mga akda, sa paraang nagpapamalas ng paggamit ng mga kabataang manunulat tulad nina Carlo Vergara, Dean Alfaro, Mannix

Abrera, halimbawa na, ng higit na makabagong impluwensiya sa pagkatha at tumalakay ng di-tradisiyunal na tema. (13)

Hindi itinatwa ang Filipino sa panitikan at kultura ng karaniwang mamamayan mula pa noong ika-19 na siglo. Hindi na itinatatwa ang Filipino sa mga disiplinang pinamayanihan ng Ingles sa mahabang panahon na naging dahilang upang isipin ng marami na sa pagbabasa lamang ng wikang banyaga makakukuha ng kaalaman sa pilosopiya, sikolohiya, ekonomiya, kasaysayan, kritisismo, sikolohiya, at iba pang larangan. Unti-unti, ang Filipino ay nakapasok na sa akademya—anim na yunit ng Filipino sa kolehiyo. Kaya nga, nakapagtataka kung bakit waring lumiit ang pagpapahalaga sa Filipino sa bagong kurikulum na K-12. Isa itong malaking problema at isang hakbang na paurong sa edukasyon.

Ang Filipino sa Koridor ng Kapangyarihan

Dapat ding idiin na sa loob ng nakaraang apat na taon, Filipino ang ginagamit ng pangulo sa kanyang *State of the Nation Address* o SONA. Para sa marami, hindi ito maganda dahil hindi siya naiintindihan ng mga marunong lamang sa Ingles (katulad ni Kalihim Albert del Rosario na napilitang gumamit ng headphone kasama ng mga embahador mula sa ibang mga bansa), at hindi maiintindihan ng international community, kahit na nga may salin ang SONA. Subalit alam ng Pangulo na ang SONA ay para sa karaniwang tao na kailangan niyang pagpaliwanagan kung ano ba ang nagawa at gagawin pa ng kanyang administrasyon—silang ang *silent majority* laban sa *powerful and vociferous minority*.

Maraming kahinaan ang mga SONA—mga heneralisasyon, mga maling datos at kongklusyon, ang pambabatikos sa nakaraang rehimen, at iba pang depekto. Subalit mahirap pasubalian na ang ganitong pagtatanghal sa wika sa isang gawaing pang-estado ay isang positibong hakbang sa pagbabalik ng sigla sa wika sa koridor ng kapangyarihan. Sa lahat ng naging pangulo ng republika (mula kay Manuel Roxas hanggang kay Gloria Arroyo), si Pangulong Aquino lamang ang buong tatas at buong taimtim na nagsalita sa sariling wika; hindi ang kinaugaliang simula, “magandang hapon”—at wakas—“maraming salamat sa inyong lahat,” na nakagawian ng mga dating pangulo. Ang wika na itinaapon ng makapangyarihan sa labas ng politikal na diskurso ay nakabalik sa wastong luklukan nito tuwing sasapit ang ikaapat na Lunes ng Hulyo mula noong 2011.

Isa itong makapangyarihang simbolo na maaaring hindi lubusang naiintindihan ng marami, lalo na yaong patuloy na humahabi ng di-makatotohanang naratibo tungkol sa wika at lipunan. (14) Subalit naintindihan ito ni Conrad de Quiros at Randy David at marami pang komentarista at mga tinatawag na “intelektuwal” sa akademya. Ang epekto nito ay hindi mabibigyan ng kantidad subalit hindi mapasusubalian ang bunga nito sa pambansang *psyche*—ang wika bilang sagisag ng pagkakaisa sa isang bansang pinaghahati-hati ng magkakasalunta na puwersa at interes. (15)

Kongklusyon

Masalimuot ang landasing tinahak ng wikang sarili sa ating kasaysayan at lipunan. Sinikap ng panayam na ito na ipakita ang tugon ng mga Pilipino sa sariling wika, at sa mga paggamit dito, sa iba’t ibang bahagi ng kasaysayan, at ipaliwanag kung paano patuloy na nabuhay ang wika sa mga artipak na bahagi ng kamalayang popular.

Marami pang isyu na dapat maingat na suriin tungkol sa wika na hindi naman kayang busisiin ng panayam. Mga isyu ito na nasa kamay na ng mga eksperto—mga dalubhasa sa wika at kultura, ang Komisyon sa Wikang Filipino, ang Kagawaran ng Edukasyon at CHED. Ang mga ibinahagi ko sa inyo ay batay sa aking pananaliksik sa daan-daan kung hindi man libong akda—nobela, kuwento, tula, komiks, pelikula, telebisyon na pinag-aralan o pinanood ko sa loob ng mahabang panahon, at daan-daang ding aklat at sanaysay na binasa ko tungkol sa teorya at kritisismo.

Ang paglikha ng makatotohanan, malawak at malalim na naratibo ng pagkabansa ay hindi mabubuo kung hindi ihahabi, kasama ng mga pangyayari sa kasaysayan, ekonomiya, politika, negosyo, edukasyon, ang napakahalagang papel hindi lamang ng Filipino kundi ng iba’t ibang wika mula sa mga rehiyon ng bansa. Taliwas sa namamayaning pananaw sa wika, ang anumang wika ay hindi lamang ginagamit sa pagtukoy sa anumang penomenon o karanasan. Sa pag-usal ng salita tunay na nagiging realidad ang isang penomenon, bagay, o karanasan. (16) Ganito kahalaga ng wika sa pagdalumat sa espisipiko at naka-ugat sa mga particular na karanasan na bumubuo sa kasaysayan ng ating bansa.

Higit isandaang taon na nang magtanong si Andres Bonifacio:

Aling pag-ibig pa ang hihigit kaya
Sa pagkadalisay at pagkadakila
Gaya ng pag-ibig sa Tinubuang lupa?
Aling pag-ibig pa? Wala na nga, wala.

Ganito rin kaya ang sagot natin?

MGA TALA

1. Roman Reyes, *Pusong Walang Pag-ibig* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1990).
2. Nauna dito ang magkaugnay na proklamasyon nina Pangulong Sergio Osmena, kasunod si Pangulong Ramon Magsaysay (1953-57) na gawin sa Marso 27 hanggang Abril 2, kapanganakan ni Francisco Baltazar, ang Linggo ng Wika. Ang Pangulong Magsaysay din ang nagtakda na ipagdiwang ang Linggo ng Wika sa Agosto bilang paggunita kay Pangulong Quezon. Ang pormal na pagtatakda ng Agosto bilang Buwan ng Wika ay ginawa ng Pangulong Fidel V. Ramos nuong 1997.
3. Soledad S. Reyes, *Nobelang Tagalog, 1905-1975: Tradisyon at Modernismo* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1982), ph. 43-59.
4. Lope K. Santos, “Tinging Pahapaw sa Kasaysayan ng Panitikang Tagalog,” sa *Kritisismo*, pinamatnugutan ni Soledad S. Reyes (Pasig City: Anvil Publishing, Inc. 1992), p. 193.
5. Faustino Aguilar, *Ang Nobelang Tagalog, Kahapon, Ngayon at Bukas* (Manila: Institute of National Language, 1949), p. 2.
6. Para sa komprehensibong pagsusuri sa kontribusyon ng *Liwayway* sa panitikan, basahin ang “Ang *Liwayway* at ang Panitikang Tagalog (1922-1975),” sa Soledad S. Reyes, *Narratives of Note* (Manila:

University of Santo Tomas Publishing House, 2012), ph. 193-230.

7. Renato Constantino, "The Mis-education of the Filipinos," sa *Rediscovery*, (pat.), Cynthia Lumbea at Teresita Maceda (Quezon City: National Book Store, 1977), ph. 125-144. Para sa malawakang pagsusuri sa sistemang edukasyunal na itinatag ng mga Amerikano, maaaring basahin ang Cristina E. Torres, "Changing Step, Changing Tune, A Study of Contrasts in the Philippine Educational System Under the Americans," sa Bernardita Churchill (pat.), *Manila, Selected Papers of the Annual Conference of the Manila Studies Association, 1989-1993* (Manila: Manila Studies Association, 1994), ph. 167-178.
8. Upang maunawaan ang proseso ng pagbuo ng panlasa batay sa pamantayan o kanon, basahin ang John Guillory, "Canon," sa Frank Lentricchia at Thomas McLaughlin, *Critical Terms for Literary Study* (Chicago: University of Chicago Press, 1990), ph. 233-249.
9. Teodoro A. Agoncillo, "Kami," *Ang Maikling Kuwentong Tagalog, 1886-1948* (Lungsod Quezon: Kayumanggi Press, 1949), p. 28. Para sa pagsusuri sa mga batayan ng tagisan ng lakas ng dalawang pangkat ng mga manunulat sa Tagalog, basahin ang Virgilio S. Almario, *Balagtasismo Versus Modernismo* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1984), ph. 129-139.
10. Ang pagpapalagay sa sarili bilang angkat sa popular na manunulat (yaong nagsusulat para sa mga lingguhang magasin tulad ng *Lawayway* at *Sampagita*, halimbawa na) ay malinaw na matatalos sa paggamit ng mga konseptong "Sakdalista at Aristokrata." Idinidiin dito ang di-komersyal na katangian ng mga akda ng mga kabataang manunulat.

Ang Kilusang Sakdalista na pinamunuan ng manunulat na si Benigno Ramos (kilala bilang "Ben Ruben") ay itinatag nuong 1930 at nuong Mayo, 1935, nag-alsa ang mga Sakdalista laban sa pamahalaan na biktma ng naganaknak na suliranin sa lupa.

Ang termino sa Pranses ("J'accuse") ang konseptong batayan ng "sakdal". Si Emile Zola ang naglathala sa pahayagan na nag-aakusa sa pamahalaang Pranses ng antisemitismo at sa ilegal na pagkabilanggo kay Alfred Deyfus sa pagtataksil sa bayan.

Sa kabilang dako, ang konseptong “aristokrata” ay naglalayong ikabit ang kilusan ni Agoncillo sa mataass na uri (dugong bughaw) na nagtaglay ng kapangyarihan sa estado at lipunan sa mahabang panahon sa Europa. Sa pag-angat ng gitnang uri sa ikalabingwalo at ikalabingsiyam na dantaon, unti-unting nanghina ang kapangyarihan ng mga aristokrata sa Europa.

11. Basahin ang Dwight Macdonald, “A Theory of Mass Culture,” sa John Storey (pat.), *Cultural Theory and Popular Culture* (Athens: The University of Georgia Press, 1998), ph. 22-36.
12. Jose Lacaba, “Notes on ‘Bakya,’” *Rediscovery*, ph. 212-217. Sa ikapitong dekada, ang konseptong “bakya” ay nagtaglay ng malaking bilang ng kahulugan na laban sa katutubo at sa mahirap na uri.
13. Maaaring basahin ang mga sumusunod na sanaysay upang mapalinaw ang mga naganap nuong dekada apatnapu tungo sa paggamit sa Tagalog bilang wikang-batayan ng wikang pambansa at ang mga mitong hinabi upang palabuin ang kahalagahan ng ganitong pagpapasya: Marne Kilates, “Filipino: A Conspiracy of Non-Tagalog,” *Philippine Daily Inquirer*, Agosto 12, 2014, p. E1; Marne Kilates, “Who Killed Tagalog? A Different Whodunit,” *Philippine Daily Inquirer*, Agosto 19, 2014, p. E1; at David Michael M. San Juan, “Debunking PH Language Myths,” *Philippine Daily Inquirer*, Agosto 17, 2014, p. A16.
14. Isang malinaw na halimbawa ang Carlo Vergara, *Ang Kagila-gilalas na Pakikipagsapalaran ni Zsazsa Zsaturnnah* (Makati City: Visual Print Enterprises, 2003) . Isa itong matapang at malikhaing akda na taglay ang ilang kombensiyong namana sa mga komiks kasabay ang paggamit ng mga tema at teknik hango sa mga kasalukuyang problematiko at karanasan. Isinadula at isinapelikula ang tekstong ito na patunay ng popularidad nito.
15. Ang pagkakahati ng bansa maging sa pambansang wika ay tinalakay sa “Hanggang Pambansang Wika, hati-hati pa rin si Juan,” Editoriyal sa *Bulgar*, Agosto 5, 2014, p. 3.
16. Masalimuot ang mga teorya sa wika at ang ugnayan ng wika at “realidad,” ng wika at ng teksto. Para sa maikling buod ng ilang teorya sa wika, basahin ang Lee Patterson, “Literary History,” sa *Critical Terms for Literary Study*, ph. 257-58.

The Contributors

Gémino H. Abad, University Professor Emeritus of literature and creative writing at the University of the Philippines (U.P.), is a poet, fictionist, and literary critic and historian, with various honors and awards. In 2009, he received Italy's Premio Feronia ("Foreign author category") for his poetry. *Where No Words Break* (2014) is his tenth poetry collection, and *Past Mountain Dreaming* (2015), his ninth collection of critical essays. He has two collections of short stories, *Orion's Belt* (1996) and *A Makeshift Sun* (2001). He is also known for his three-volume historical anthology of Filipino poetry in English from 1905 to the 1990s—*Man of Earth* (co-ed., Edna Zapanta Manlapaz; 1989) and, as sole editor, *A Native Clearing* (1993), and *A Habit of Shores* (1999). Its sequel is forthcoming. And he has edited a six-volume historical anthology of Filipino short stories in English from 1956 to 2008—*Upon Our Own Ground* (2008); *Underground Spirit* (2010); and *Hoard of Thunder* (2012). He obtained his Ph.D. in English at the University of Chicago in 1970, and continues to teach at U.P. Diliman where he has served as Secretary of the University, Vice-President for Academic Affairs, and Director of the U.P. Creative Writing Center (now Institute of Creative Writing).

Mula sa lalawigan ng Quezon si **Vijae Orquia Alquisola**, na isang guro sa Humanidades sa De La Salle University-Manila. Ang mga tula niya rito ay bahagi ng kaniyang binubuong aklat ng mga tula para sa bata.

Si **Mesándel Virtusio Arguelles** ay may-akda ng 15 aklat sa Filipino kabilang ang *Ang Iyong Buhay ay Laging Mabibigo: Mga Piling Tula* (Ateneo de Naga University Press, 2016) *Guwang* (High Chair, 2013), *Pilas ng Papel: Mga Sanaysay sa Tula* (De La Salle University Publishing House, 2014), at *Pesoa* (Balangay Books, 2014), finalist para sa National Book Award 2015. Nagkamit siya ng mga parangal tulad ng Carlos Palanca Memorial Awards for Literature at Maninngning Miclat Award for Poetry, dalawang ulit naging fellow sa UP National Writers' Workshop, at fellow sa BNSCWC Kritika National Workshop on Art and Cultural Criticism. Isa siya sa mga editor

ng *hal*. (www.hal-dyornal.com), editor ng mga aklat, at guro sa Departamento ng Literatura sa De La Salle University-Manila, kung saan din siya kumukuha ng Ph.D. Literature. Nalathala ang mga salin sa Ingles (ni Kristine Ong Muslim) ng kanyang mga tula sa iba't ibang mga international journal.

Cirilo F. Bautista, National Artist for Literature, is Professor Emeritus of Literature at De La Salle University-Manila, and the author of several books of poetry, fiction, criticism and translation in English and Filipino. His most recent books are *Things Happen: Poems 2012* (UST Publishing House) and *Selected Poems* (U.P. Press). He is a recipient of The Philippine Centennial Literary Prize, The Palanca Hall of Fame, Gawad Jose Corazon de Jesus, Gawad Gatpuno Villegas, Gawad Balagtas and Gawad Manuel L. Quezon. He has taught at the University of Santo Tomas, Saint Louis University, Ohio University and Waseda University.

Rofel G Brion is professor at the Ateneo de Manila University. Some of his poems have been translated into pottery, painting, and song.

Si **Nonon Villaluz Carandang** ay nagtuturo ng panitikan, wika, kultura, malikhaing pagsulat, pamamahayagan at humanidades. Siya ay ang kasalukuyang Tagapangulo ng Departamento ng Filipino sa De La Salle University. Nailathala ang kanyang mga aklat na *Angkan ni Eba* (UST Publishing House, 2005), *Lahi ni Adan* (UST Publishing House, 2007) at *Mga Kuwentong Lagalog* (NCCA Ubod Writers Series). Nailathala sa mga magasin, pahayagan, at antolohiyang pampanitikan sa bansa at ibayong-dagat ang kanyang mga akda.

Rina Garcia Chua has an M.A. in Language and Literature, major in Literature from the De La Salle University–Manila. Her thesis was named Outstanding Thesis, and all of its chapters have been presented in international and national conferences. She also has been a fellow in several national writers' workshops and was accorded the International Membership Grant by the Association for the Study of Literature and the Environment (ASLE-USA). Her work has been published in anthologies and journals, both national and international. She is the editor of the first

anthology of Philippine ecopoetry, *Sustaining the Archipelago*, forthcoming from UST Publishing House, and this September, she will be taking graduate degrees in Interdisciplinary Studies in the University of British Columbia. Chua is currently affiliated with the UST Department of Literature.

Raymond de Borja's book of poems and collage, *they day daze*, is published by High Chair. His recent works can be found in *Kritika Kultura*, *High Chair*, *Book Watch*, *Transit*, *Lemond Hound*, *HTML Giant* and *The Volta*.

Bukod sa pagtuturo ng Panitikan, Malikhaing Pagsulat, at Kulturang Popular sa Unibersidad ng Santo Tomas, Resident Fellow din si **Joselito D. Delos Reyes** sa UST Center for Creative Writing and Literary Studies at Research Fellow naman sa UST Research Cluster on Culture, Education and Social Issues. Nagkamit ng 2015 National Book Award para sa categoryang Essay in Filipino ang akda niyang *iStatus Nation* (Visprint, Inc.). Siya rin ang awtor ng mga aklat na *Titser Pangkalawakan* (Visprint, Inc.) at *Paubaya* (UST Publishing House). Kasapi siya ng LIRA, Museo Valenzuela Foundation, at Lucban Historical Society. Siya ang 2013 Makata ng Taon ng Komisyon sa Wikang Filipino at recipient ng 2013 NCCA Writers' Prize para sa maikling kuwento. Opinion contributor din siya sa GMA News Online. Nagtapos si Delos Reyes ng BSE Social Science sa PNU-Manila at ng M.A. Philippine Studies sa De La Salle University. Ginawaran ng Outstanding Dissertation ang kaniyang pangwakas na proyekto para sa pagkakamit ng Ph.D. Philippine Studies na tinapos niya sa pareho ring unibersidad.

Si **U Z. Eliserio** ay nagtuturo ng popular na kultura sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipina sa U.P. Diliman. Awtor s'ya ng Kami sa Lahat ng Mataba, koleksyon ng mga kritikal na sanaysay. Bisitahin s'ya sa ueliserio.net.

Prof. Emeritus **Cristina Pantoja Hidalgo** is the Director of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies. She has published more than 33 books and won numerous literary awards. She has also served

as Vice President for Public Affairs of the University of the Philippines System, Director of the UST Publishing House, Director of the UP Press, and Director of the UP Institute of Creative Writing. She continues to teach graduate creative writing courses in UST and UP.

Si **Amado Anthony G. Mendoza III** ay kasalukuyang nagtuturo ng mga kurso sa panitikan at malikhaing pagsulat sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, U.P. Diliman. Nagtapos siya ng kursong BA Malikhaing Pagsulat noong 2014 at kasalukuyang kumukuha ng MA sa Panitikan sa parehong departamento. Naging kalahok rin siya sa ilang pambansang palihan sa malikhaing pagsulat. Nailathala ang ilan sa kaniyang mga malikhaing akda at pananaliksik sa *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino* at sa *transit: an online journal*. Kasalukuyan niyang tinatapos ang kaniyang pananaliksik hinggil sa multo ng anti-komunismo na pumapaloob at pumapalabas sa tatlong piling antolohiya ng maikling kuwento sa Timog-Silangang Asya.

Christine Godinez-Ortega is a faculty member of the Department of English, College of Arts & Social Sciences and the Acting Director of the Office of Publication & Information, Mindanao State University-Iligan Institute of Technology in Iligan City. She is the Director of the Iligan National Writers Workshop and a past President of the Mindanao Creative Writers Group. She has published her poetry, fiction and journalistic articles in various publications. She has done research on setting in the folktales of Japan and folktales of Mindanao for a Sumitomo Foundation Research Fellowship Grant, and on Contact Aesthetics of three Mindanao Epics as Oral Performance. Currently, she is working on a collection of more folktales as a sequel to her book of *Retold Tales from Mindanao* published by the MSU-IIT and the National Commission for Culture & Arts (NCCA) in 2014; a new collection of illustrated tales from the Maranao epic *Darangen* in cooperation with Darangen scholars, *onors* (chanters) and illustrators from Lanao del Sur; and an anthology of Sebuano writers from Mindanao with the University of San Carlos's Cebuano Studies Center.

Allan Justo Pastrana holds an M.A. in Creative Writing (Poetry) from the University of the Philippines, Diliman. He has a B.A. in Music Literature

and Piano Performance from the University of Santo Tomas Conservatory of Music. He bagged the Grand Prize in the Maningning Miclat Awards for Poetry in 2005 and won a Palanca award for the Essay in 2007. His first book of poems is *Body Haul* (UST Publishing House, 2011), which won the 2013 Madrigal-Gonzalez Best First Book Award. Some of his newer poems appear in a three-poet volume published in 2015 by the Vagabond Press. Pastrana teaches Literature at Miriam College and Music at the Ateneo de Manila University. He occasionally writes music reviews for the *Philippine Daily Inquirer*.

Allan Popa teaches Philippine Literature and Creative Writing at the Ateneo de Manila University and is currently the Director of the Ateneo Institute of Literary Arts and Practices (AILAP). He is the author of nine collections of poetry, including *Incision* (UST Publishing House, 2016), *Drone* (Ateneo de Manila University Press, 2013) and *Laan* (De La Salle University Publishing House, 2013). He has received the *Philippines Free Press* Literary Award and the Manila Critics Circle National Book Award. He earned his MFA in Writing (Poetry) at Washington University in Saint Louis, where he won the Norma Lowry Prize and the Academy of American Poets Graduate Prize. He received fellowships to the New York State Writers Institute at Skidmore College from 2006 to 2011. He is pursuing doctoral studies in Literature at De La Salle University-Manila.

Soledad S. Reyes is Professor Emeritus at the Ateneo de Manila University. She has authored/edited books on literary history, criticism, popular culture, and women writers. Her current project is the translation of a number of Tagalog novels and short stories into English. She is the recipient of the A. L. Becker Southeast Asian Literature in Translation Prize for 2016.

Joel M. Toledo holds an M.A. in English Studies: Creative Writing and a B.A. in Journalism from the University of the Philippines Diliman. He has authored three books of poetry—*Chiaroscuro*, *The Long Lost Startle*, and *Ruins and Reconstructions*. Toledo was the recipient of the 2006 NCCA Literary Prize and has won awards for his poetry in English, including the Don Carlos Palanca Memorial Awards, The *Philippines Free Press* Literary

Award, The Meritage Press Poetry Prize in San Francisco, USA, and the Bridport Prize for Poetry in Dorset, United Kingdom. He was a recipient of the Rockefeller Foundation Creative Arts Residency at the Bellagio Center in Italy in March 2011 and was the Philippine delegate to the 2011 International Writers Program at the University of Iowa, USA. Toledo teaches Literature at Miriam College and is a consultant for the Komisyon sa Wikang Filipino. *Fault Setting*, his fourth book of poems, is coming out this year.

The Editors

Ralph Semino Galán, poet, literary and cultural critic, translator and editor, is an Associate Professor of Literature, the Humanities and Creative Writing in the UST Faculty of Arts and Letters. He has a B.A. in English (Major in Literature) *magna cum laude* from the Mindanao State University-Iligan Institute of Technology and an M.A. in English Studies: Creative Writing from UP Diliman. He is currently pursuing a Ph.D. in Literature at the UST Graduate School and is the Assistant Director of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies. His poems in English and Filipino have won national prizes. His works, both creative and critical, have been published in numerous national and international anthologies and literary journals. He is the author of four books: *The Southern Cross and Other Poems* (NCCA, 2005), *Discernments: Literary Essays, Cultural Critiques and Book Reviews* (USTPH, 2013), *From the Major Arcana: Poems* (USTPH, 2014), and *Sa mga Pagitan ng Buhay at Iba pang Salin* (USTPH, forthcoming).

Ned Parfan is the author of *The Murmur Asylum* (UP Press, 2014), a finalist for the Madrigal Gonzalez Best First Book Award. He has an M.F.A. from De La Salle University and is currently a Ph.D. student in Creative Writing at UP Diliman. He is a Resident Fellow of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies and a faculty of the UST Department of Literature.

